

प्रकरण १

१

सार्वजनिक अर्थशास्त्राची आधाररचना - भाग १

(FOUNDATIONS FOR PUBLIC ECONOMICS - PART -I)

घटक रचना :

- १.० उद्दिष्ट्ये
- १.१ प्रस्तावना
  - १.१.१ संसाधनाचे कार्यक्षम वाटप
  - १.१.२ उत्पादन घटकांचा कार्यक्षम वापर व उत्पादन शक्यता वक्र.
  - १.१.३ बाजार व्यवस्थेचे अपयश
    - अ) मक्तेदारी अगर अपूर्ण स्पर्धा
    - ब) बाह्यता - बचती - बेबचती
    - क) सार्वजनिक वस्तू व बाजार अपयश
    - ड) उत्पादन प्रमाणाचे वाढते फल
    - इ) अविभाज्यता
    - ई) सामाजिक मालमत्ता हक्क
    - उ) अप्रमाणबद्ध अगर अपूर्ण माहिती
    - ऊ) अपूर्ण बाजार
- १.२ सारांश
- १.३ पारिभाषिक शब्द
- १.४ प्रश्न

१.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तूत प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर आपणास पुढील बाबीचे आकलण होईल.

- १) संसाधनाचे कार्यक्षम वाटप ही संकल्पना लक्षात येईल.
- २) बाजार व्यवस्थेचे अपयश व त्यावर परिणाम करणारे घटक समजतील.

१.१ प्रस्तावना - (INTRODUCTION)

आपल्या गरजा अनंत असतात परंतु आपल्याला आपल्या सर्व अनंत गरजा कधीच भागवता येत नाहीत. कारण आपल्या सर्व अनंत गरजा भागू शकतील इतक्या वस्तू व सेवांचे उत्पादन आपण कधीच करू शकत नाही . याचे कारण विविध वस्तू व सेवा यांच्या उत्पादनासाठी भूमी, मजूर , भांडवल व संयोजक ही उत्पादनाची जी साधने लागतात ती दुर्मिळ आहेत. त्यामुळे समाजातील सर्व लोकांच्या गरजा भागतील एवढया वस्तू व सेवांचे उत्पादन करणे आपल्याला कधीच शक्य हाते नसल्याने समाजातील लोकांचे “संपूर्ण आर्थिक कल्याण” जरी आपल्याला साधता आले नाही तर समाजातील लोकांचे “जास्तीजास्त आर्थिक कल्याण” साधण्याचा आपल्याला प्रयत्न करणे शक्य असते. त्यामुळे आधूनिक काळात जगातील सर्व देशांचा आपल्या लोकांचे जास्तीजास्त आर्थिक कल्याण साधण्याचा प्रयत्न असतो.

मग समाजातील लोकांचे जास्तीत जास्त आर्थिक कल्याण कसे साधता येते ? तर समाजातील लोकांच्या अनंत गरजापैकी त्यांच्या जास्तीतजास्त गरजा भागवल्या की समाजातील लोकांचे जास्तीतजास्त आर्थिक कल्याण होते. समाजातील लोकांच्या जास्तीत जास्त गरजा भागवणे म्हणजे त्यांच्या सर्व अनंत गरजा न भागविता काही गरजा अतृप्त ठेवणे.

लोकांच्या सर्व अनंत गरजा भागविताना कोणत्या गरजांना अधिक महत्त्व द्यावयाचे, कोणत्या गरजांना कमी महत्त्व द्यावयाचे आणि कोणत्या गरजांवर पाणी सोडायचे हा प्रश्न निर्माण होतो. गरजांच्या बाबतीत निर्माण होणाऱ्या या प्रश्नांना अर्थशास्त्रात उत्पादन साधनांच्या वाटपाचा प्रश्न असे म्हणतात. कारण आपली भूमी, मजूर, भांडवल व संयोजक ही उत्पादनाची साधने दुर्मिळ, अपुरी असतात. त्यामुळे सर्व गरजा भागू शकतील इतक्या सर्वच वस्तूचे उत्पादन करू शकत नाही. त्यामुळेच वरीलप्रमाणे गरजांच्या कमी अधिक महत्त्वानुसार आपण जास्तीतजास्त वस्तुंचे उत्पादन त्यानंतर करायचे ठरविले की, साहजिकच कोणत्या वस्तूचे उत्पादन आधी करायचे, कोणत्या वस्तुंचे त्यानंतर करायचे व कोणत्या वस्तुंचे उत्पादन अजिबोत करायचे नाही हे ठरवावे लागते विविध वस्तुंचे उत्पादन करताना वस्तुंच्या उत्पादनाचा असा क्रम आपल्याला लावावा लागत असल्याने आपल्या दुर्मिळ किंवा अपुर्या उत्पादन साधनांचा आपण जर आपल्याला आवश्यक असणाऱ्या जास्तीजास्त वस्तुंचे उत्पादन करण्याच्या दृष्टीने सुयोग्य वापर केला नाही तर लोकांचे आर्थिक कल्याण होणार नाही.परंतु विविध वस्तुंच्या उत्पादनासाठी दुर्मिळ उत्पादन साधनाचा वापर करणे म्हणजेच विविध वस्तुंच्या उत्पादनासाठी उत्पादन साधनांचे वाटप करणे होय.

१.१.१ संसाधनाचे कार्यक्षम वाटप म्हणजे काय ? (What is optimum / Efficient allocation of Resources) -

प्रत्येक देशाचे आपल्या लोकांचे जास्ती -जास्त आर्थिक कल्याण साधण्याचे ध्येय असते. हे ध्येय गाठण्यासाठी प्रत्येक देशातील सरकारला आधी दोन गोष्टी ठरवाव्या लागतात. त्या म्हणजे

- १) कोणकोणत्या वस्तुचे उत्पादन करावयाचे ?
- २) ते किती प्रमाणात करावयाचे ?

या दोन गोष्टी सरकारने ठरविल्या की, मग देशातील दुर्मीळ किंवा अपुच्या उत्पादन साधनांच्या साह्याने विविध वस्तुंचे जास्तीतजास्त उत्पादन करून लोकांचे जास्तीतजास्त आर्थिक कल्याणाचे ध्येय गाठता येते. परंतु देशात जर पूर्ण रोजगाराची परिस्थिती असेल तर उत्पादनाची विविध साधने आधीच विविध उत्पादनात गुंतलेली असतात त्यामुळे मग उत्पादन साधनांची टंचाई किंवा दुर्मिळता अधिकच भासते अशावेळी उपलब्ध दुर्मीळ साधनसामग्रीचा सुयोग्य किंवा पर्याप्त वापर करून विविध वस्तुंचे जास्तीजास्त उत्पादन होईल याकडे लक्ष द्यावे लागते. तर मग ही गोष्ट कशी करता येईल ? तर देशात अधिकाधिक निवळ उत्पन्न निर्माण होईल व प्रत्येक देशात प्रत्येक वस्तूची जेवढी मागणी असेल तेवढा त्या वस्तूंचा पुरवठा होऊ शकेल अशाप्रकारे जर आपल्या दुर्मीळ उत्पादनांच्या साधनांचे विविध वस्तुंच्या उत्पादनास वाटप केले तर विविध वस्तुंचे जास्तीजास्त उत्पादन होऊ शकेल आणि मग ज्यामुळे समाजाचे जास्तीजास्त आर्थिक कल्याण साध्य होईल.

थोडक्यात , वरीलप्रमाणे दुर्मीळ उत्पादन साधनाचे योग्य वाटप केले तर त्याला दुर्मीळ उत्पादन घटकांचे कार्यक्षम किंवा पर्याप्त वाटप असे म्हणतात.

विविध अर्थव्यवस्थेत दुर्मीळ उत्पादन साधनांचे वाटप कसे केले जाते?

समाजाचे जास्तीजास्त आर्थिक कल्याण साधेल अशा तह्ने विविध वस्तुंच्या उत्पादनात उत्पादन साधनांचे सुयोग्य वाटप करणे हे प्रत्येक देशातील अर्थव्यवस्थेचे कर्तव्य असते. मग देशात भांडवलशाही अर्थव्यवस्था असो अगर साम्यवादी अर्थव्यवस्था असो अगर कोणत्याही प्रकारची अर्थव्यवस्था असो,त्या अर्थव्यवस्थेला आपल्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनांचे विविध वस्तूंच्या उत्पादनात त्याचे सुयोग्य वाटप होईल अशी यंत्रणा देशात असावी लागते.

रशियामध्ये जशी साम्यवादी अर्थव्यवस्था होती तशी अर्थव्यवस्था देशात जर असेल तर तेथे उत्पादन साधनांच्या वाटपाचा प्रश्न सरकार किंवा केंद्रिय नियोजन सत्ता हाताळते. कारण साम्यवादी अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशात तेथील सरकारच्या किंवा केंद्रिय नियोजन सत्तेच्या हातात कोणत्या वस्तुंचे उत्पादन करावयाचे ते किती प्रमाणात करावयाचे ते कोणामध्ये वाटावयाचे. या सर्व गोष्टी असतात. त्यामुळे साम्यवादी अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशात उत्पादन साधनाचे सुयोग्य वाटप अधिक चांगल्याप्रकारे होऊ शकते.

उदा. समजा, साम्यवादी अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशाला असे वाटले की, देशात कापडाचे अधिक उत्पादन केले व मोटारीचे कमी उत्पादन केले तर समाजाचे जास्तीजास्त कल्याण साधेल तर ही गोष्ट साम्यवादी अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशात उत्पादन साधनांचे वाटप सहज, सुयोग्य असे करून साधता येते. कारण साम्यवादी अर्थव्यवस्थेत उत्पादनाच्या सर्व साधनांवर सरकारची मालकी असते. त्यामुळे सरकारने कापडाच्या उत्पादनासाठी अधिक उत्पादन साधने वापरली व मोटारीच्या उत्पादनासाठी कमी उत्पादन साधने वापरली तर साम्यवादी अर्थव्यवस्थेचे समाजाचे जास्तीजास्त आर्थिक कल्याण साधण्याचे व त्यासाठी उत्पादन साधनांचे सुयोग्य वाटप करण्याचे उद्दिदष्ट साध्य होऊ शकते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत किंवा खुल्या बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनांच्या वाटपाचा प्रश्न किंमत - यंत्रणेद्वारा सोडवला जातो भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उपभोक्त्यावर कोणतीच बंधने असत

नाहीत. त्यामुळे तेथे उपभोक्त्यांना आपले उत्पन्न कोणत्या वस्तूंची खरेदी करण्यास खर्च करायचे याचे स्वातंत्र्य असते. त्यामुळे भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उपभोक्ते आपल्याला ज्या - ज्या वस्तू हव्या असतात त्याची पसंती दर्शवतात व हव्या असलेल्या वस्तूंना ते कोणती किंमत देण्यास तयार आहेत तेही आपल्या पसंतीद्वारे दाखवतात. म्हणजेच भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उपभोक्ते कोणत्या किंमतीला कोणत्या वस्तूंची आपली किंती मागणी राहिल हे व्यक्त करतात. उपभोक्त्यांना अशा विविध वस्तूला असलेल्या मागणीमुळे उत्पादकांची त्या वस्तू तयार करण्यासाठी उत्पादन साधनांना मागणी येते आणि मग त्या वस्तूंच्या उत्पादनासाठी उत्पादनसामग्री वापरली जाते म्हणजेच उत्पादन साधनांचे वाटप उपभोक्त्याने मागणी केलेल्या वस्तूच्या उत्पादनामध्ये होते. उदा. समजा, भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उपभोक्त्यांनी आपल्याला टेरिलीनचे कापड अधिक प्रमाणात हवे आहे अशी पसंती दर्शवली तर टेरीलनच्या कापडाच्या मागणी अधिक वाढेल. अशाप्रकारे टेरीलनच्या कापडाच्या मागणीत वाढ झाल्यास टेरिलिनच्या कापडाच्या किंमती वाढतील. किंमती वाढल्या कि कि मग उत्पादकांना टेरिलीनचे उत्पादन वाढविणे किफायतीशीर ठरेल. त्यासाठी उत्पादन साधनांचा वापर त्यांना जास्त प्रमाणात करावा लागेल. उत्पादनांची साधने बाजारात पढून असतील तर त्याचा वापर टेरिलिनच्या कापडाच्या उत्पादनासाठी केला जाईल. पण जर ती बाजारात उपलब्ध नसतील तर इतर उद्योगांदयातून ती काढून घेण्यासाठी जास्त किंमत द्यावी लागेल.

अशा प्रकारे टेरिलिनचे उत्पादन वाढले की, उपभोक्त्यांना हवी असलेली वस्तू मिळून त्यांचे आर्थिक कल्याण साधेल. अशाप्रकारे भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत किंमत यंत्रणेद्वारा उत्पादन साधनांचे विविध वस्तूंच्या उत्पादनात सुयोग्य वाटप होते तसेच भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उपभोक्त्यांची एखादया वस्तूची मागणी घटली तर त्या वस्तूची किंमतदेखील कमी होते. पण ती कमी किंमत म्हणजे कमी नफा. त्यामुळे उत्पादक अशाप्रकारे कमी नफा मिळवणाऱ्या वस्तूंच्या उत्पादनातून उत्पादनाची साधने काढून घेतील व अधिक नफा मिळवून देणाऱ्या इतर वस्तूंच्या उत्पादनात त्यांचा वापर करू लागतील. अशा प्रकारे भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनाचे वाटप विविध वस्तूंच्या उत्पादनात किंमतयंत्रणेमार्फत होत राहते.

१.१.२ उत्पादन घटकांचा कार्यक्षमतेने वापर केल्यानंतर निर्माण होणारा उत्पादन शक्यता दर्शविणारा वक्र [Production Possibility curve after efficient Use of Resources] -

भूमी (कच्चा माल), मजूर, भांडवल व संयोजाक हे उत्पादनाचे घटक म्हणजेच संसाधने होय. उत्पादनाची ही संसाधने दुर्मिळ असतात, अपुरी असतात. त्यामुळे आपल्याकडे जी काही उत्पादन साधने उपलब्ध असतील त्यांचा पूर्णपणे वापर करून उत्पादन करणे देशाच्या हिताचे असते उपलब्ध उत्पादन साधनांचा जर आपण पूर्णपणे वापर केला तरच देशामध्ये विविध वस्तूचे जास्तीजास्त उत्पादन करता येते त्यामुळे उपलब्ध साधनांचा पूर्णपणे वापर (Full Utilization of Resources) करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक अर्थव्यवस्थेत केला जातो परंतु आपली उत्पादनाची साधने अपुरी असतात. त्यामुळे देशात कोणकोणत्या वस्तूचे उत्पादन करावयाचे आणि ते किंती प्रमाणात करावयाचे हे ठरवावे लागते. याचाच अर्थ उपलब्ध उत्पादन साधनांचे विविध वस्तूंच्या उत्पादनामध्ये वाटप कसे करावयाचे ते ठरवावे लागते तसेच देशातील उपलब्ध उत्पादन साधनांचा पूर्णपणे वापर केला जात आहे की नाही हे ही पाहावे लागते. वरील सर्व गोष्टी

घडतात की नाहीत हे आपणास उत्पादन शक्यता वक्राच्या साहचाने चांगल्याप्रकारे समजू शकते. त्यामुळे आता आपण उत्पादन शक्यता वक्र म्हणजे काय किंवा उपलब्ध उत्पादन साधनांचा पूर्णपणे वापर केल्यावर निर्माण होणाऱ्या उत्पादन शक्यता दर्शविणारा वक्र म्हणजे काय ते पाहू. उत्पादन शक्यता वक्राची चर्चा प्रा. लिप्से आणि प्रा. सॅम्युअलसन यांनी चांगल्याप्रकारे केली आहे.

देशात उपलब्ध असणारी उत्पादनाची साधने अपूरी असतात. त्यामुळे कोणत्या वस्तुचे किती - किती प्रमाणात उत्पादन करावयाचे ते आधी ठरवावे लागते समजा, भारताच्या अर्थव्यवस्थेत भूमी, मजूर, भांडवल, संयोजक या उत्पादन साधनांचे काही प्रमाण उपलब्ध आहे. तसेच आपण असे मानू की, उत्पादन साधनांचे जे प्रमाण उपलब्ध आहे ते स्थिर राहते. उत्पादन साधनांचे प्रमाण स्थिर राहत असले तरी एखादया उत्पादनात उत्पादन साधनाचा जो वापर केला जात अस्तो तेथील उत्पादन साधने काढून घेऊन त्याचा दुसऱ्या उत्पादनामध्ये वापर करता येतो.

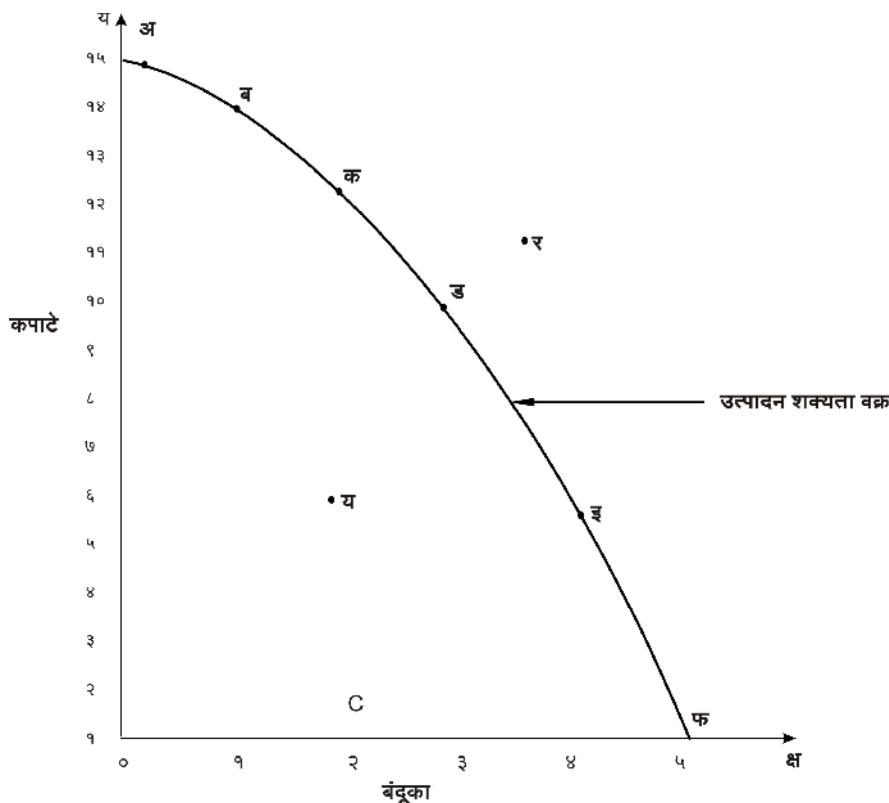
उत्पादन घटकांचे कार्यक्षम वाटप कसे होते यांच्या विश्लेषणासाठी पुढील गृहीते मांडली आहेत.

- १) देशात उत्पादन घटकांचे प्रमाण एक विशिष्ट आहे आणि ते स्थिर राहते.
- २) उपलब्ध तांत्रिक ज्ञान स्थिर राहत आहे.

उपलब्ध उत्पादन साधनांच्या साहचाने अनेक वस्तुंचे उत्पादन होऊ शकते. परंतु विश्लेषणाच्या सोयीसाठी फक्त कपाटे व बंदुका याच २ वस्तुंचे उत्पादन केले जाते असे गृहीत धरू वरील गृहीत धरलेल्या परिस्थितीत कपाटे व बंदुका या दोन वस्तुंचे वेगवेगळ्या प्रमाणात उत्पादन करता येणे शक्य असते कारण आपली उत्पादनाची साधने जरी अपूरी असली आणि स्थिर राहत असली तरी एका वस्तूंच्या उत्पादनातून उत्पादन साधने काढून घेऊन दुसऱ्या वस्तूंच्या उत्पादनास वापरली तर पहिल्या वस्तुचे उत्पादन कमी व दुसऱ्या वस्तुंचे उत्पादन अधिक करणे शक्य असते. उदा. आपण कपाटांचे उत्पादन वाढविण्याचे ठरविले तर उत्पादनाची साधने स्थिर राहत असल्यामुळे कपाटांचे उत्पादन वाढविण्यासाठी बंदुकांच्या उत्पादनातून उत्पादन साधने काढून घेऊन ती कपाटांच्या उत्पादनासाठी वापरली तर कपाटांचे उत्पादन वाढविता येते. थोडक्यात, एका वस्तूच्या उत्पादनातून उत्पादनाची साधने काढून ती दुसऱ्या वस्तूच्या उत्पादनास वापरता येणे शक्य असल्याने दोन वस्तूंच्या वेगवेगळ्या अनेक उत्पादन शक्यता संभवतात. आपल्या उदाहरणातील कपाटे व बंदुका यांच्या वेगवेगळ्या ज्या अनेक उत्पादन शक्यता असू शकतील त्या पुढील कोष्टकात दाखवल्या आहेत.

उत्पादन शक्यता	कपाटांची संख्या	बंदुकांची संख्या
अ	१५	०
ब	१४	१
क	१२	२
ड	१	३
इ	५	४
फ	०	५

वरील कोष्टकावरुन असे दिसते की, भारतातील उपलब्ध उत्पादनांची साधने सगळीच्या सगळी जर कपाटांच्या उत्पादनास वापरली तर १५ कपाटांचे व ० बंदुकांचे उत्पादन होऊ शकेल. कपाटे व बंदुकीची ही एक उत्पादन शक्यता झाली कोष्टकात तिला 'अ' उत्पादन शक्यता असे म्हटले आहे. तसेच उपलब्ध उत्पादनाची साधने सगळीच्या सगळी बंदुकीच्या उत्पादनासाठी वापरली तर ५ बंदुकांचे व ० कपाटांचे उत्पादन शक्यता होईल. कपाटे व बंदुकांची ही आणखीन एक उत्पादन शक्यता होय. तिला कोष्टकात 'फ' उत्पादन शक्यता असे म्हटले आहे. परंतु उपलब्ध उत्पादनाची साधने सगळीच्या सगळी केवळ कपाटासाठी किंवा केवळ बंदुकांसाठी न वापरता काही उत्पादन सामग्री बंदुकांसाठी व काही कपाटासाठी वापरली तर या दोहोर्चे उत्पादन होऊ शकेल. पण कपाटे व बंदुका यांच्या उत्पादनात ज्या विविध उत्पादन होऊ शक्यता संभवतात त्या वरील कोष्टकात 'ब' 'क' 'ड' 'इ' या अक्षरांनी दर्शवल्या आहेत. 'ब' 'क' 'ड' 'इ' या उत्पादन शक्यतांमध्ये बंदुकांची संख्या वाढत असताना कपाटांची संख्या कमी होत आहे. असे होणारच, कारण आपली उत्पन्नाची साधने रिथर आहेत. त्यात वाढ होत नाही त्यामुळे बंदुकाचे उत्पादन वाढवायचे झाले तर कपाटांचे उत्पादन कमी करूनच ते वाढविता येते. याचाच अर्थ, देशात पूर्णपणे वापर केला जात असेल तर देशात एका वस्तुचे उत्पादन अधिक करण्यासाठी दुसऱ्या वस्तुचे उत्पादन कमी करावे लागते. कारण देशातील उपलब्ध उत्पादनाची साधने अपुरी आहेत. तसेच अपुर्या उत्पादनाच्या साधनात वाढ होत नाही आणि त्यांचा पूर्णपणे वापर केला जात आहे वरील कोष्टकात दर्शवलेल्या कपाटे व बंदुका यांच्या वेगवेगळ्या उत्पादन शक्यता आलेखावर दाखवल्यास खालील उत्पादन शक्यता वक्र मिळेल.

आकृती क्रमांक १.१

वरील आकृती क्रमांक १.१ मध्ये 'अक्ष' अक्षावर बंदुका व 'अय' अक्षावर कपाटे दर्शविली आहेत. कोष्टकातील कपाटे व बंदुका यांच्या अ, ब, क, ड, इ, फ या उत्पादनशक्यता आलेखावर दाखवल्या असता आपणास जो 'अफ' हा वक्र मिळतो त्या वक्रालाच 'उत्पादन शक्यता वक्र' असे म्हणतात. किंवा रूपांतर वक्र (Transformation curve) असे म्हणतात. वरील उत्पादन शक्यता वक्र हा देशातील उपलब्ध उत्पादनाची साधने पूर्णपणे व कार्यक्षमतेने वापरली जात आहेत असे समजून काढला आहे याचा अर्थ देशात उत्पादन साधनांचा पूर्णपणे व कार्यक्षमपणे वापर केला जात असेल तर कपाटे व बंदुका यांचे किती प्रमाणात उत्पादन होणे शक्य आहे ते सर्व गट उत्पादन शक्यता वक्रावर दाखवले जातात. किंवा उत्पादन शक्यता वक्रावरच असतात म्हणजेच जेव्हा अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनांचा पूर्णपणे व कार्यक्षमपणे वापर केला जातो तेव्हा कपाटे व बंदुका यांचे सर्व उत्पादन शक्यता गट हे उत्पादन शक्यता वक्रावर असतील. त्यातील एकही गट उत्पादन शक्यता वक्राच्या बाहेरील बाजूला किंवा एकही गट आतील बाजूला असणार नाही परंतु आकृती क्रमांक १ मध्ये 'य' हा कपाटे व बंदुका यांचा गट उत्पादन शक्यता वक्राच्या आतील बाजूस असतो तेव्हा त्याचा अर्थ देशातील उत्पादन साधनांचा पूर्णपणे कार्यक्षमपणे वापर केला जात नाही असा होतो. जेव्हा अशी वस्तूस्थिती आढळून येते तेव्हा उत्पादन साधनांचा पूर्णपणे व कार्यक्षमपणे वापर केला जाईल असे उपाय योजने शक्य होते याउलट जेव्हा कपाटे व बंदुका यांचा उत्पादन शक्यता गट जर आकृतीतील 'र' गटाप्रमाणे उत्पादन शक्यता वक्राच्या बाहेर असेल तर त्याचा अर्थ देशातील उपलब्ध उत्पादन साधनांच्या साहचाने 'र' या गटात दर्शवलेल्या कपाटे व बंदुकाचे उत्पादन करणे शक्य नाही कारण 'र' या उत्पादन शक्यता कपाटे व बंदुका यांच्या नगांची संख्या अधिक असून या गटात कपाटे व बंदुकाचे जेवढे नग असतील तेवढया नगांचे उत्पादन करण्यासाठी लागणारी उत्पादनाची साधने उपलब्ध नाहीत व जी उपलब्ध आहेत तेवढी त्यांची कार्यक्षमता नाही परंतु याचा अर्थ उत्पादन शक्यता वक्र वरच्या बाजूला सरकू शकत नाही असे नव्हे जेव्हा देशात आर्थिक वाढ होते तेव्हा उत्पादन शक्यता वक्र वरच्या बाजूला सरकू शकतो व त्यामुळे मग देशात कपाटे व बंदुका यांचे 'र' गटात दर्शवल्याइतके उत्पादन होऊ शकते.

आपली प्रगती तपासा :

- १) संसाधनाचे कार्यक्षम वाटप म्हणजे काय ?
  - २) समाजवादी अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनांवर कोणाची मालकी असते ?
  - ३) उत्पादन शक्यता वक्र म्हणजे काय ?
  - ४) खुल्या बाजार व्यवस्थेत उत्पादन साधनांच्या वाटपाचा प्रश्न कशाद्वारे सोडवला जातो ?
-
-
-
-

१.१.३ बाजारव्यवस्थेचे अपयश [Market Failure] :

किमत यंत्रेवर आधारीत बाजारव्यवस्था ही ग्राहकांच्या पसंतीनुसार उत्पादन व्यवस्थेला मार्गदर्शन करते. त्यातून साधनसामग्रीचे पर्याप्त वाटप, उत्पादनाचे विविध ग्राहकांत

पर्याप्त वाटप आणि एकूण कार्यक्षमता महत्तमरीत्या प्राप्त केली जाते. अशा सर्व बाजार यंत्रणेच्या कार्यरत व्यवस्थेतून जी व्यवस्था निर्माण होते तिला पैरेटो पर्याप्तता असे नाव दिले जाते. अशा प्रकारची पैरेटो पर्याप्तता साध्य झाल्याने समाजाचे आणि व्यक्तीचे महत्तम कल्याण साध्य होते. या पर्याप्ततेच्या अटीची पूर्तता झाली नसल्यास साधनसामग्रीचे पुनर्वाटप, उत्पादनाचे पुनर्वाटप करून कल्याणात वाढ करणे शक्य असते जर पर्याप्तता पूर्ण झाल्या असतील तर पुनर्वाटपातून कल्याण वाढणारे नसते. उलट, ते घटण्याची शक्यता असते. बाजारयंत्रणा यशस्वी व कार्यक्षम ठरण्याच्या पैरेटो पर्याप्तता अटी पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) एका ग्राहकाच्या दोन वस्तुंच्याबाबत असणारा सीमांत पर्याप्त दर सारखा असतो

$$MRS_x = MRS_y$$

२) दोन ग्राहकांमध्ये दोन वस्तुंच्याबाबत असणारा सीमांत पर्याप्तता दर समान असल्यास विनिमयातील पर्याप्तता साध्य होते.

$$MRS_{xy} A = MRS_{xy} B$$

३) दोन उत्पादन घटकांचा सीमांत रूपांतरण दर (एका उत्पादकाबाबत) समान असणे उत्पादनातील घटक वापरातील कार्यक्षमता व्यक्त करतो. श्रम व भांडवल यांचा सीमांत रूपांतरण दर समान असणे सुत्रात्मक पद्धतीने पुढीलप्रमाणे व्यक्त करता येते

$$MRT_L = MRT_K$$

४) उत्पादनातील पर्याप्तता (किंवा कार्यक्षमता) प्राप्त होण्यासाठी दोन वस्तुंचा दोन उत्पादकातील सीमांत पर्यायता दर समान हवा.

$$MRT_{xy} A = MRT_{xy} B$$

५) उत्पादनात, उपभोगात तसेच वितरणात एकाच वेळी पर्याप्तता साध्य होने आवश्यक असते यासाठी उत्पादनातील दोन वस्तुंचा सीमांत रूपांतरण दर आणि विनिमयातील दोन वस्तुंचा सीमांत पर्यायता दर सारखेच असणे आवश्यक असते.

$$MRS_{xy} = MRT_{xy}$$

पर्याप्ततेच्या उपरोक्त अटीची पूर्तता होत असल्यास बाजारव्यवस्था यशस्वी ठरते. परंतु अशा प्रकारची व्यवस्था जर प्रस्थापित होत नसेल किंवा त्यामध्ये जर काही अडचणी येत असतील तर त्यास बाजारपेठ येत्रेणेचे अपयश मानले जाते. बाजारपेठ यंत्रणेच्या अपयशाचा परिणाम म्हणून काही वस्तुंचे अति उत्पादन तर काही वस्तुंचे आवश्यकतेपेक्षा कमी उत्पादन अशी परिस्थिती निर्माण होते. जेव्हा एखादया वस्तुंचे उत्पादन आवश्यकता असुनही अजिबात होत नाही तेव्हा त्यास बाजारपेठेचे पूर्ण अपयश असे म्हणतात.

बाजार अपयश याचा अर्थ अशी परिस्थिती की, ज्याखाली बाजार साधनसामग्रीचे वाटप कार्यक्षमपणे करण्यास अयशस्वी ठरतो. त्याची चर्चा पुढीलप्रमाणे केली आहे.

अ) मक्तेदारी अगर अपूर्ण बाजार- (Monopoly or Imperfect market)

जेथे बाजार अपूर्ण आहेत, मक्तेदारीखाली आहेत, मक्तेदारीयुक्त स्पर्धा अगर अल्पाधिकार त्यावेळेस बाजार हा पैरेटीयन इंष्टतम अटी साध्य करण्यास अयशस्वी होतो

पैरेटोच्या इष्टतमतेसाठी प्रमुख अट अशी आहे की, पूर्ण स्पर्धेखाली पर्यायतेचा सीमांत दर (Marginal Rate of Substitution) व रुपांतरणाचा सीमांत दर (Marginal Rate of Transformation) हे बरोबर (समान) असतात. ‘क्ष’ व ‘य’ या दोन उत्पादनांमध्ये आणि त्यांचे किंमत प्रमाण (P_x / P_y) असेल तर

$$MRS_{XY} = \frac{P_x}{P_y}$$

आणि $MRT_{XY} = \frac{P_x}{P_y}$

$$MRS_{XY} = MRT_{XY}$$

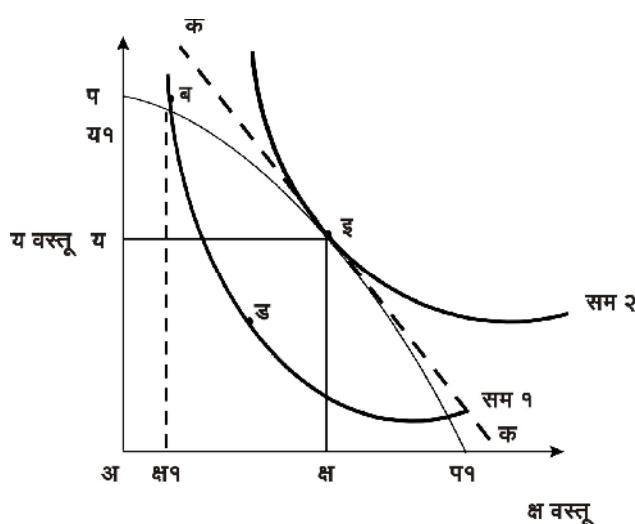
वरील अवस्था ही पूर्ण स्पर्धा बाजारात असते परंतु मक्तेदारीत MRS_{XY} हे MRT_{XY} बरोबर असत नाही म्हणजेच $MRS_{XY} \neq MRT_{XY}$
तसेच ते दोन्हीही त्याच्या किंमतीच्या प्रमाणात समान नसतात. म्हणजेच मक्तेदारीत

$$MRS_{XY} \neq \frac{P_x}{P_y}$$

आणि $MRT_{XY} \neq \frac{P_x}{P_y}$

परिणामी $MRT_{XY} \neq MRS_{XY}$

ही बाब पुढील आकृतीने स्पष्ट केली आहे.

आकृती क्रमांक १.२

मागील आकृतीत उत्पादन व विनिमयाची पैरेटो कार्यक्षमता ‘इ’ या बिंदुत पूर्ण होते. या बिंदुला $MRS_{XY} = MRT_{XY}$ कारण ‘पप१ या रूपांतरीत वक्राचा उतार हा समवृत्ती वक्र २ च्या उताराबरोबर असतो जो आकृतीत दाखवल्याप्रमाणे ‘कक’ ला स्पर्श करतो. येथे MRT_{XY} हे MC_X / MC_Y (क्ष वस्तूचा सीमांत खर्च व य वस्तूचा सीमांत खर्च) $= P_X / P_Y = MRS_{XY}$ ही पूर्ण स्पर्धा बाजाराती अवस्था आहे. (दोन्ही वस्तूंच्या बाबतीत)

क्ष वस्तूचे उत्पादन मक्तेदारी स्थितीतील असेल कारण क्ष वस्तूची किंमत तिच्या सीमांत उत्पादन खर्चपेक्षा जास्त आहे. म्हणजेच $P_X > MC_X$

परंतु ‘य’ वस्तूचे उत्पादन पूर्ण स्पर्धेखाली केले जाते जेथे $P_Y = MC_Y$ म्हणून

$$\frac{MC_X}{MC_Y} = \frac{\text{Price of } X}{\text{Price of } Y}$$

ज्या अर्थी $MC_X = MC_Y = MRT_{XY}$ यावरून असे दिसून येते मक्तेदारीतील उत्पादन $MRT_{XY} = \frac{P_X}{P_Y}$

पण उपभोक्ता $\frac{P_X}{P_Y}$ सह MRS_{XY} समान करू इच्छितो तेव्हा मक्तेदारी उत्पादन ‘ब’ बिंदूत होते जेथे ‘क्ष’ वस्तू कमी आणि ‘य’वस्तू अधिक उत्पादन केल्या जातात. त्या पूर्ण स्थिती खालीलपेक्षा पूर्ण स्पर्धेत ‘क्ष’ चे अक्ष आणि य चे ‘अय’उत्पादन ‘इ’बिंदूत केले जाते.

मक्तेदारी अवस्थेत मात्र क्ष वस्तूचे अक्ष१ व य वस्तूचे अय१ उत्पादन ‘ब’ बिंदूत केले जाते. अशा रीतीने बाजारातील मक्तेदारिचे अस्तित्व पैरेटी इष्टतमतेच्या अपूर्णकडे नेते. कारण क्ष वस्तूचे ‘क्षक्ष१’ एवढे नग पूर्ण स्पर्धपेक्षा कमी उत्पादन केले जातात.

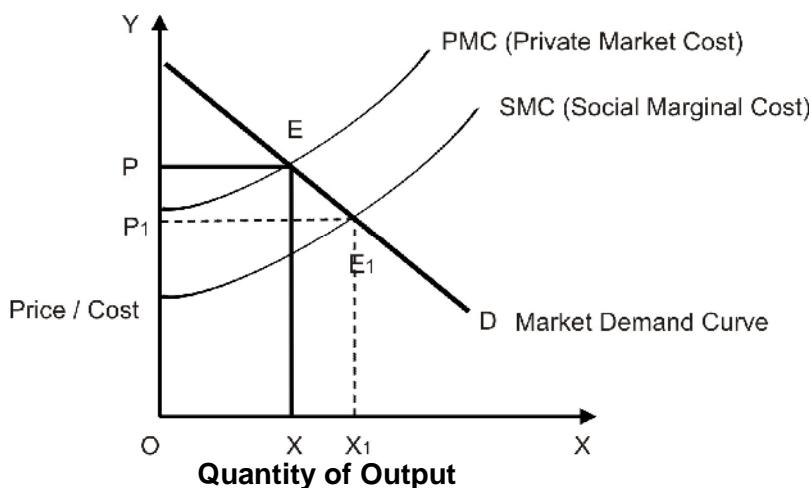
ब) बाह्यता [Externalities]

उत्पादन व उपभोगातील बाह्यतेच्या उपस्थितीने बाजार अयशस्वी बनतो. बाह्यता म्हणजे बाजार अपूर्णता होय. जेथे बाजार सेवेकरीता किंमत देऊ शकत नाही. या बाह्यता साधनसामग्रीचे अयोग्य वाटप करतात आणि पैरेटो इष्टतमतेचा उत्पादन किंवा उपभोगतेत कमी पडण्यास कारणीभूत होतात. या बाह्यता बाह्य बचत व अंतर्गत बचत अशाही ओळखल्या जातात ज्या खाजगी खर्चपासून सामाजिक खर्च आणि खाजगी लाभापासून सामाजिक लाभ यात अंतर (तफावत) पाडतात जेव्हा सामाजिक व खाजगी खर्च आणि सामाजिक व खाजगी लाभ यात फरक असतो तेव्हा बाजारात पैरेटो इष्टमता साध्य करता येत नाही. कारण पूर्ण स्पर्धेत खाजगी सीमांत खर्च (Private Marginal cost) हा खाजगी सामाजिक लाभाशी (म्हणजेच उत्पादनाची किंमत) बरोबरी (समान) करतो.

उत्पादनाच्या व उपभोगाच्या बाह्य बचती आणि बेबचती कशा प्रकारे साधनसामग्रीच्या वाटपावर अनिष्ट परिणाम करतात व पैरेटो इष्टमता साध्य करण्यात अडथळा निर्माण करतात याची चर्चा पुढीलप्रमाणे केली आहे.

१) उत्पादनाच्या बाह्य बचती :

या बचती उद्योगसंस्थाच्या विस्तारासह उद्योगातील इतर उद्योगसंस्थांना मिळाल्याने वाढतात. परिणामी त्यांचा आदान खर्च घटतो. जो पैशासंबंधी बाह्य बचतीकडे नेतो अगर परिणामी एखादया उद्योगसंस्थेने उत्पादनाच्या नवीन तंत्रज्ञानाकडे (तांत्रिक बचती) नेतो जेव्हा बाह्य बचती अस्तित्वात असतात तेव्हा सामाजिक सीमांत लाभ हा खाजगी सीमांत लाभपेक्षा अधिक असतो आणि खाजगी सीमांत खर्च हा सामाजिक सीमांत खर्चपेक्षा अधिक असतो. कारण उत्पादनाच्या बाह्य बचती होय. उद्योगसंस्था ही उत्पादनाच्या सामाजिक इष्टतम पातळीपेक्षा खाली उत्पादन करते. ही बाब पुढील आकृतीने दाखवली आहे.

आकृती क्रमांक १.३

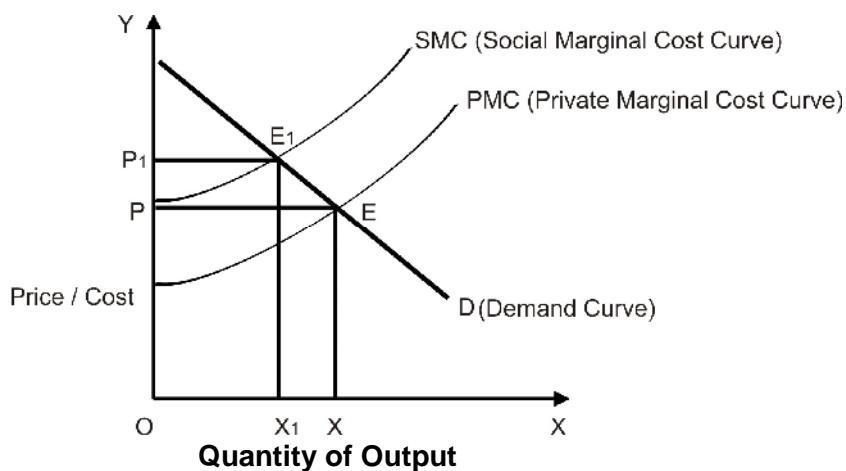
वरील आकृतीत PMC हा उद्योगसंस्थेचा खाजगी सीमांत खर्च वक्र आहे. आणि SMC हा सामाजिक सीमांत खर्च वक्र आहे. D हा बाजार मागणी वक्र आहे. D हा बाजार मागणी वक्र PMC या खाजगी सीमांत खर्च बक्राला E या बिंदूत छेदतो. आणि OX ही उत्पादनाची पातळी व OP ही स्पर्धात्मक किंमत निश्चित होते.

परंतु सामाजिक (पैरेटीयन) इष्टतम उत्पादन OX_1 व किंमत OP_1 ही आहे. जी D या मागणी वक्राला E_1 या बिंदूत SMC या सामाजिक सीमांत खर्च वक्राने छेदून निश्चित केली जाते.

अशा प्रकारे उद्योगसंस्था XX_1 एवढे कमी उत्पादन घेते. जे सामाजिक इष्टतम उत्पादन OX_1 पेक्षा कमी आहे येथे उत्पादनाच्या प्रत्येक एककामध्ये सामाजिक सीमांत खर्च (SMC) स्पर्धात्मक बाजार किंमतीपेक्षा कमी आहे या उत्पादनात सामाजिक लाभाचा समावेश असतो.

उत्पादनाचे बाह्य बेबचती (तोटे) -

जेव्हा उत्पादनात बाह्य तोटे आढळून येतात, तेव्हा सामाजिक सीमांत खर्च (Social Marginal Cost) हा सामाजिक सीमांत लाभापेक्षा (Social Marginal Benefit) अधिक असतो उद्योगसंस्था उत्पादनाच्या सामाजिक इष्टतम पातळीपेक्षा अधिक उत्पादन करते. उद्योगसंस्था रहिवासी क्षेत्रात स्थापन झालेली असते तिच्या धूर बाहेर सोडण्याने तेथील रहिवाशांच्या आरोग्यावर आणि घरगुती साहित्यावर अनिष्ट परिणाम होतो. यासंबंधात कारखाना लाभ रहिवासाच्या खर्चानी ज्यांना स्वतःचे आरोग्य व त्यांची घरे स्वछ ठेवण्यासाठी अधिक खर्च सहन करावा लागतो हाच सामाजिक सीमांत खर्च, कारण या अपायकारक बाह्यता ज्या खाजगी सीमांत खर्चपेक्षा आणि सामाजिक सीमांत लाभापेक्षासुद्धा अधिक असतात पुढील आकृतीने ही बाब स्पष्ट केली आहे.

आकृती क्रमांक १.४

वरील आकृतीत OX अक्षावर उद्योगसंस्थेच्या उत्पादनाचे परिमाण व OY अक्षावर उद्योगसंस्थेचा खर्च व किंमत दाखवली आहे.

उद्योगसंस्थेच्या PMC वक्र (Private Marginal Cost Curve) हा D या मागणी वक्राला E या बिंदूत छेदतो त्यावेळेस OP ही स्पार्धात्मक किंमत व OX ही उत्पादन पातळी निश्चित होते. परंतु SMC हा सामाजिक सीमांत खर्च वक्र D या मागणी वक्राला E_1 या बिंदूत छेदतो. म्हणजेच सामाजिकदृष्ट्या पर्याप्त उत्पादन पातळी OX_1 व किंमत OP_1 ही आहे.

अशा रीतीने उद्योगसंस्था पर्याप्त सामाजिक उत्पादन पातळीपेक्षा अधिक उत्पादन होते याविषयी सामाजिक सीमांत खर्च (SMC) हा खाजगी सीमांत खर्चपेक्षा (PMC) अधिक आहे.

अशा रीतीने उद्योगसंस्थेच्या अतिरिक्त उत्पादनामुळे उत्पादनात सामाजिक हानी समाविष्ट आहे.

२) उपभोगातील बाह्यता :-

उपभोगातील बाह्यता या पेरेटो इष्टतमता प्राप्त करण्यात अडथळे निर्माण करतात. उपभोगातील बाह्य बचतीच्या संदर्भात वस्तुच्या अगर सेवेच्या उपभोगाने इतर उपभोक्त्यापेक्षा उपयोगीतेत (कल्याणात / समाधानात) वाढ होते. जेव्हा एखादी व्यक्ती घरात टी. व्ही. बसविते तेव्हा त्याच्या शेजाऱ्यांच्या समाधानातही वाढ होते कारण तेथे ते टी. व्ही. फुकट पाहू शकतात. येथे सामाजिक खर्च कमी असतो परंतु टी. व्ही. मालक टी. व्ही. चा वापर कमी असतो कारण शेजाऱ्याच्या गोंधळाने व गैरसोयीचा कारणाने असे घडते.

उपभोगाचे बाह्य तोटे निर्माण होतात जेव्हा सेवा व वस्तुच्या उपभोगाने एका उपभोक्त्याची उपयोगिता घटल्याने ती इतर उपभोक्त्याकडे नेहली जाते. उपभोग बेबचती या सबंधात उद्भवतात. पोशाख व फॅशन आणि प्रसिद्ध उपभोगाच्या वस्तू ज्या वस्तू काही उपभोक्त्यांच्या बाबतीत त्यांची उपयोगिता कमी करतात. धुम्रपान करणारा धुम्रपान न करण्यास उपयोगिता देत नाही. शेजारच्या स्टेरीओ पढूतीने गोंधळ वाढतो. ही या विषयीची उदाहरणे अशा उपभोगाच्या बेबचती पेरेटो इष्टतमतेच्या लाभाला अटकाव करते.

क) सार्वजनिक वस्तू व बाजार अपयश (Public Goods and Market failure)

बाजार अपयशाचे आणखी एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे सार्वजनिक वस्तूंचे अस्तित्व होय.

सार्वजनिक वस्तू म्हणजे अशा वस्तू जिच्या उपभोगाने इतर व्यक्तीच्या उपलब्ध राशीत घट होत नाही प्रा. रोलॅंड मॅकीन यांच्या मते, सार्वजनिक वस्तू म्हणजे अशा वस्तू की, ज्या वस्तूंचा एकाच वेळी एकापेक्षा अधिक उपभोक्त्यांना त्याच किमतीमध्ये उपभोग होता येतो व संभाव्य उपभोक्त्यांना अपवार्जित करण्यासाठी खर्च करावा लागतो त्या वस्तूंना सार्वजनिक वस्तू म्हणतात

उदा.: - प्रकाश, आवाज, सुंगंध, संरक्षण, समुद्र, उद्याने इ. यापासून मिळणारे फायदे एका व्यक्तीपुरते मर्यादित न राहता ते अधिक व्यापक भागावर पसरत असतात.

सार्वजनिक वस्तुंचे स्वरूप त्याच्या वैशिष्ट्यावरून लक्षात येईल सार्वजनिक वस्तुंची वैशिष्ट्ये:

१) अविभाज्यता - मानवाच्या सार्वजनिक गरजा पूर्ण करणाऱ्या सार्वजनिक वस्तू या बच्याच प्रमाणात अविभाज्य असतात

२) अपवर्जन तत्वाचा अभाव :- या वस्तूंचा सेवनापासून कोणा एकाला वगळता येत नाही.

३) घटत्या उत्पादन खर्चाची स्थिती:- सार्वजनिक वस्तूचे उत्पादन करणाऱ्या उद्योगात बहुधा घटत्या उत्पादन खर्चाची अवस्था लागू होते.

४) सार्वजनिक वस्तूच्या गुणवत्तेबद्दल माहिती उपलब्ध होत नाही - सार्वजनिक वस्तूच्या उतादन व उपभोग यांच्या गुणात्मक बाबतीत पुरेशी माहिती किमान खर्चात सर्वानाच उपलब्ध होत नाही

५) सीनांत खर्च शून्य किंवा नगण्य असतो.

६) बिगर स्पर्धात्मक - सार्वजनिक वस्तूच्या उपभोगावर कोणा एकाचाही मुक्त अधिकार असत नाही.

अशा रीतीने सार्वजनिक वस्तू या बिगर मनाई / बिगर अपवर्जक आणि बिगर स्पर्धात्मक असल्याने खाजगी वस्तूप्रमाणे त्या मुक्त बाजारात विकल्या जात नाहीत. पुढील मार्गानी त्या बाजाराचे अपयश दाखवतात.

सार्वजनिक वस्तुंचे सेवन हे नेहमी संयुक्त व समान असते सार्वजनिक वस्तूसाठी पैरेटीयन इष्टतम /पर्याप्त अटी अशा आहेत की, तिचा साजाजिक सीमांत लाभ (Social Marginal Benefit) हा तिच्या सामाजिक सीमांत खर्चाबरोबर (Social Marginal Cost) असावा ($SMC = SMB$)

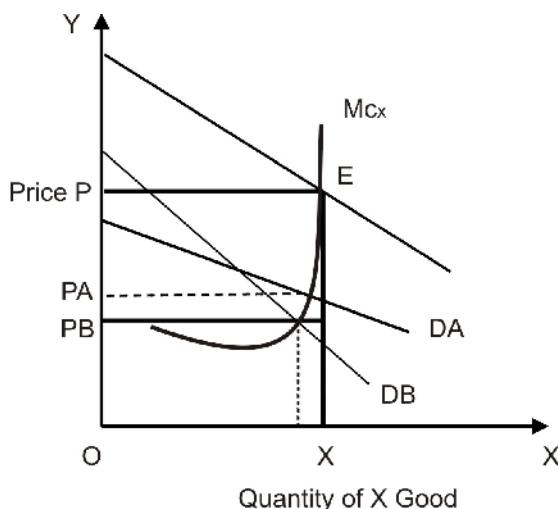
परंतु सार्वजनिक वस्तूचे वैशिष्ट्य असते की, पूर्ण स्पर्धा बाजारातील पैरेटो इष्टतमचा बिंदूपर्यंत अर्थव्यवस्था पोहचू शकत नाही सार्वजनिक वस्तू बाह्यता निर्माण करतात बाह्यताना सुरुवात होते तेव्हा सेवनाचा सीमांत खर्च अगर सार्वजनिक वस्तूचा एक जादा एकक विकत घेणे शून्य असते पण शून्याच्यावर किंमत आकारली जाते. या तीव्रतेने पैरेटोप्रणीत कल्याण महत्तम कसोटी ही सीमांत सामाजिक खर्च व सीमांत सामाजिक लाभ बरोबर करते, असे घडण्याचे कारण सार्वजनिक वस्तुंचा लाभ हा शून्य सीमांत सामाजिक खर्चाला पुरवला पाहिजे पुन्हा सार्वजनिक वस्तू या वगळणे तत्वाचा विषय नाहीत. याचा अर्थ त्यांचे लाभ प्रत्येकाल उपलब्ध होतो जेथे व्यक्तीने पैसे दिलेत किंवा नाही दिलेत तरीही परंतु काही सार्वजनिक वस्तूंच्या बाबतीत वगळणे अंमलात आणले जाते

उदाहरणार्थ - सार्वजनिक वस्तू म्हणून पूल बांधला असेल तर जे जकात कर देतील त्यानांच तो वापरता येतो पैरेटो पर्याप्ततेसाठी पूलाची सुविधा सर्वांना शून्य किंमतीने उपलब्ध झाली पाहिजे.

काही सार्वजनिक वस्तुंच्या बाबतीत जेथे वगळणे व्यवहारात आणले जात नाही त्याचा सेवेसाठी पैसे देणे पूर्णपणे ऐच्छिक असते. अशा परिस्थितीत असंख्य वापर करण्याची प्रवृत्ती असते की, ज्याच्या सेवेसाठी पैसे देण्याचे वळणे जेव्हा त्यांना महित असते की, त्याचा लाभ हा फुकट असतो अशा सर्व उपयोग करणाऱ्यांना 'फुकट घाडेस्वार' (Free Rider) म्हटले जाते.

अशा सार्वजनिक वस्तू पर्याप्त परिमाणापेक्षा कमी उत्पादन केल्या जातात, त्याच उपयोगकर्त्यांना उपलब्ध होतात. टी.व्ही मालकाने टी. व्ही. चा सिग्नल वापरल्यास त्याच्या स्वतःच्या डिश ॲटेनासह हे अशा फुकट घोडेस्वारांचे उदारण आहे. कारण त्यांना सिग्नलसाठी काहीही द्यावे लागत नाही जेथे केबल ॲपरेटर देतो.

सार्वजनिक वस्तूंच्या संबंधात बाजार अपयशाचे स्पष्टीकरण पैरेटो इष्टमतेच्या संदर्भात पुढील आकृतीद्वारे केले आहे.

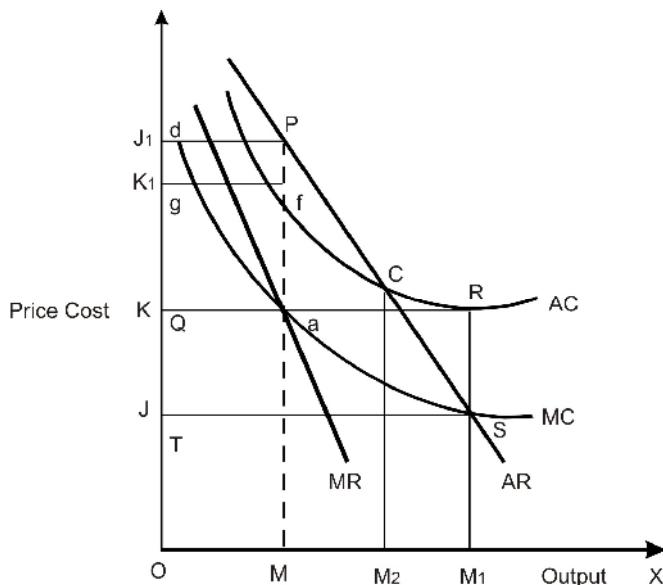

आकृती क्रमांक १.५

वरील आकृतीत OX अक्षावर क्ष या सार्वजनिक वस्तूचे परिमाण दाखवले आहे. आणि OY अक्षावर 'क्ष' या सार्वजनिक वस्तूसाठीची किंमत दाखवली आहे. D_A हा A व्यक्तीसाठीचा क्ष या सार्वजनिक वस्तूच्या संदर्भातील मागणी वक्र आहे तर D_B हा B या व्यक्तीसाठीचा क्ष वस्तूच्या संदर्भातील मागणी वक्र आहे. $\sum D_A + D_B$ हा A व B या दोन व्यक्तीची X या सार्वजनिक वस्तूबाबत मागणी वक्र आहे. MC_X हा क्ष वस्तूसाठीचा सीमांत खर्च वक्र आहे MC_X व $\sum D_A + D_B$ हे दोन्हा वक्र एकामेकांना E बिंदूत छेदतात. जे निश्चित करतात की सार्वजनिक वस्तूची OP किंमत आणि OX परिणाम (उत्पादन मात्रा) असेल परंतु प्रत्येक उपभोक्त्याला वेगवेगळी किंमत आकारली जाईल. येथे किंमतभेदाचे उदाहरण आहे. कारण एकाच वस्तूसाठी A कडून OP_A व B कडून OP_B किंमत आकरली जाते. $OP_A > OP_B$ म्हणून बाजार अपयश आहे.

ड) उत्पादन प्रमाणाचे वाढते फल (Increasing Returns to Scale) -

उत्पादन प्रमाणाच्या वाढत्या फलामुळे म्हणजे घटत जाणाऱ्या उत्पादन खर्चामुळे बाजार अयशस्वी ठरतो अपूर्ण स्पर्धेच्या बाजारात एक महत्वाची गुंतागुंत निर्माण होते की, ज्या ठिकाणी उत्पादनाच्या नगसंख्येला सीमांत खर्च हा सरासरी प्राप्तीबरोबर म्हणजे किंमतीबरोबर ($M_C = AR = P$) असेल त्या अवस्थेत पर्याप्त सामाजिक वाटणीच्या साह्याने स्पष्ट केले आहे.

आकृती क्रमांक १.६

वरील आकृतीत OX अक्षावर उत्पादन आणि OY अक्षावर किमंत व खर्च दाखवला आहे.

आकृतीत सीमांत खर्च (MC) व सीमांत प्राप्ती (MR) वक्र एकमेकांना ज्या ठिकाणी 'व' या बिंदूत छेदतात त्या ठिकाणी OM ही उत्पादनपातळी व OJ ही किमत पातळी निश्चित होते आणि सीमांत खर्च वक्र सरासरी प्राप्ती वक्राला S बिंदूत छेदतो तेथे OM , ही उत्पादकाची व OJ ही किमत ठरते. तेथे उत्पादकाला $QRST$ एवढा तोटा होतो.

इ) अविभाज्यता - [Indivisibilities]

पैरेटोप्रणीत इष्टमता हे उत्पादनाच्या पूर्णतः विभाजनतेच्या गृहीतावर आधारीत आहे. तसेच ते गृहीत धरते की, उत्पादनात व उपभोगात वापरल्या जाणाऱ्या घटकातही विभाज्यता शक्य असते.

वास्तवात वस्तु व उत्पादनाचे घटक विभाजनीय नसतात. ते अधिक अविभाज्य आहेत. अविभाज्यतेची समस्या निर्माण होते उत्पादनात एका माणसापेक्षा ज्या सेवा संयुक्तपणे वापरल्या जातात. याचे महत्वाचे उदाहरण स्थानिक विशिष्ट रस्ता असंख्य लोक वापरतात. प्रत्येक व्यक्ती त्या रस्त्याचा वापर करते पण प्रश्न असा असतो की, त्या रस्त्याच्या दुरुस्तीचा व अबाधित ठेवण्याचा खर्चाचा हिस्सा कसा काढायचा? वास्तवात कोणालाही त्याच्या दुरुस्ती व अबाधित ठेवण्यात आवड निर्माण होत नाही अशा रीतीने सीमांत सामाजिक खर्च व सीमांत सामाजिक लाभ एकमेकांपासून अलग होतात. आणि पैरेटोप्रणीत इष्टमता साध्य होत नाही.

ई) सामाईक मालमत्ता हक्क : [Common property Right]

बाजार अपयशाचे दुसरे कारण सामाईक मालमत्ता साधनसामग्री याचे सर्वात महत्वाचे उदाहरण म्हणजे तलावतील मासे होय. काणीही ते पकडू शकतात व खाऊ शकतात. पण

कोणाचाही त्यावर परिपूर्ण मालकी हक्क नसतो. याचा अर्थ सामाईक मालमत्ता साधनसामग्री ही बिगर मनाई [Non Excludable] असते आणि बिगर स्पर्धात्मक' [Non - rivalness] असते. तलाव म्हणजे सर्व मासेमारी करण्याची सामईक मालमत्ता असते. जेव्हा एखादा कोळी अधिक मासे पकडतो, तो इतरांचे मासे पकडणे, पण तो हे सर्व खर्चाच्या संदर्भात मोजू शकत नाही कारण तो समाजाचा खर्च असतो. तलाव समाईक मालमत्ता साधनसामग्री असते. जिथे प्रवेश नियंत्रणाची व मासे पकडण्याची कोणतेही यंत्रणा नसते जो कोळी अधिक मासे पकडतो, तो इतर कोळ्यांवर नकारात्मक बाह्यता लादतो. त्यामुळे तलावाचे अधिक शोषण होते यासच 'सामाईकाची शोकांतिका' (Tragedy of commons) म्हणतात. जी सामाईक मालमत्तेच्या अधिक वापराने सामाजिक लाभाच्या काढून टाकण्याकडे नेते.

अशा रीतीने जेव्हा मालमत्ता हक्क सामाईक असतो अनिश्चित अगर बिगर अस्तित्व असते. तेव्हा सामाजिक खर्च खाजगी खर्चाखेका असतो आणि पैरेटो इष्टतमता येथे नसते.

उ) अप्रमाणबद्ध अगर अपूर्ण माहिती (Asymmetric or Incomplete Information)

पूर्ण स्पर्धेत उपभोक्ता, उत्पादक व उत्पादक घटकांना बाजार स्थितीविषयी पूर्ण ज्ञान असते. पण प्रत्यक्ष जगात वस्तू व सेवांचे विक्रेते व खरेदीदार यांना अज्ञान व अनिश्चितता या भागाने प्रमाणबद्ध नसलेले अगर अपूर्ण माहिती असते. म्हणून ते सामाजिक व खाजगी लाभ व खर्च यात समानता आणण्यास असमर्थ ठरतात. असे होण्याचे कारण म्हणजे उपभोक्ते जी वस्तू ते विकत घेतात त्याच्या दर्जाविषयी चुकीचा मार्ग दाखवला जातो त्याचप्रमाणे उद्योगसंस्थाही भविष्यकालीन किमत, खर्च, विक्री विरोधकाची प्रतिक्रिया इत्यादीविषयी अज्ञानी व अनिश्चित असतात. काही बाबतीत बाजारातील भविष्यकालीन हालचालीबाबत माहिती उपलब्ध होते; पण ती असमाधानकारक किंवा अपुरी असते. अशा रीतीने बाजार अपयश अपरीहर्य असते.

फ) अपूर्ण बाजार (Incomplete Market)

काही वस्तूंकरिता बाजार अपूर्ण असतो अगर चुकीचा असतो. पूर्ण स्पर्धेत सार्वजनिक वस्तूंना अशा वस्तूसाठी बाजाराची गैरहजेरी आणि सामाईक मालमत्ता साधनसामग्री हे बाजार अपयशाचे कारण असते. येथे त्यांचे सामाजिक व खाजगी लाभ व खर्च समान करण्याचा कोणताही मार्ग बसतो हे वर्तमानकाळात व भविष्यकाळातही शक्य नसते कारण त्यांचे बाजार अपूर्ण अगर चुकीचे असतात.

आपली प्रगती तपासा :

- १) बाजार अपयश म्हणजे काय ?
  - २) उत्पादनाच्या बाह्य बचती म्हणजे काय ?
  - ३) सार्वजनिक वस्तू म्हणजे काय ?
  - ४) फुकट घोडेस्वार (Free Riders) समस्या कोणत्या वस्तुंबाबत निर्माण होते ?
-
-
-
-

१.२ सारांश

एकंदरीत समाजाचे महत्तम सामाजिक कल्याण घडून येण्यासाठी उत्पादन साधनांचा पर्याप्त वापर व्हावा लागतो. उत्पादनाचे घटक दुर्मिळ असतात. या दुर्मिळ उत्पादन घटकांच्या योग्यप्रकारे वापर केला नाही तर संसाधनाचा अपव्यय होतो उत्पादक महत्तम नफा मिळविणाऱ्या दृष्टीकोनातून उत्पादकाचे प्रमाण कमी करतात व वस्तूची किंमत वाढवितात त्यामुळे त्या उद्योगसंस्था ज्या उत्पादनाच्या पातळीचा उत्पादनखर्च न्यूनतम होईल त्या पातळीपर्यंत उत्पादन न करता त्यापेक्षा कमी उत्पादन करतात. उत्पादन शक्यता वक्राबाबत देशातील उपलब्ध संसाधनाचा वापर करून जेवढे उत्पादन शक्यता वक्राच्या आतील बाजूस उत्पादनकरत असेल तर अशावेळी संसाधनाचा पर्याप्त वापर होण्यासाठी उत्पादन शक्यता वक्रापर्यंत उत्पादन साधनांचा वापर करावा लागतो.

बाजारात आढळणारी अपूर्ण बाजाराची परिस्थिती मक्तेदारी, मक्तेदारीमुक्त स्पर्धा, अल्पाधिकार, उत्पादन व उपभोगात आढळणारी बाह्यता, सार्वजनिक वस्तुंचे अस्तित्व, उत्पादनात येणारा घटत्या खर्चाचा किंवा वाढत्या फलाचा अनुभव, सार्वजनिक वस्तूंबाबत आढळणारे अविभाज्यता तत्व, सामाईक मालमत्ता हक्क, अप्रमाणबद्ध अगर अपूर्ण माहिती, सामाईक मालमत्ता हक्क, अप्रमाणबद्ध अगर अपूर्ण माहिती, अनिश्चितता इ. कारणांमुळे वस्तू उत्पादन, उपभोग आणि विनिमयात कार्यक्षम परिणाम साध्य करण्यात बाजारव्यवस्था अयशस्वी ठरते.

बाजारपेठ अपयश हे मूलत: माहिती संपादन करण्यात येणाऱ्या अडचणी किंवा खर्चाशी निगडित असते उत्पादकांना कोणती किंमत मिळाणार किंवा ग्राहकांना वस्तुंचा खरेदीसाठी कोणती किंमत द्यावी लागणार याची माहिती मिळवणे खर्चिक असते तेंव्हा चुकीचे निर्णय घेतले जातात. भविष्यकाळ अनिश्चित असल्याने त्याबाबतही माहिती मिळवणे खर्चिक होते.

१.३ पारिभाषिक शब्द

- १) संस्थाने - भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक हे उत्पादन घटका म्हणजे संसाधने होय.
- २) बाह्यता - बाजार अपूर्णता म्हणजे बाह्यता होय.
- ३) अपवर्जन तत्य - म्हणजे व्यक्तीला वस्तूच्या सेवनापासून दुर करता येत नाही.
- ४) अविभाज्यता - वस्तुचे विभाजन करता न येणे म्हणजे अविभाज्यता होय.

१.४ प्रश्न

- १) संसाधनाचे कार्यक्षम वाटप म्हणजे काय ?
- २) उत्पादन घटकांचा कार्यक्षम वापर व उत्पादन शक्यता वक्र स्पष्ट करा.
- ३) बाजारव्यवस्थेचे अपयश ही संकल्पना स्पष्ट करा.

सार्वजनिक अर्थशास्त्राची आधाररचना -भाग -२

(FOUNDATION FOR PUBLIC ECONOMICS) - (PART II)

घटक रचना :

- २.० उद्दिष्ट्ये
- २.१ प्रस्तावना
  - २.१.१ सरकारी हस्तक्षेपाची विवेकशीलता
    - १) सामाजिक मालमत्ता अधिकार
    - २) सार्वजनिक वस्तु
    - ३) खाजगी वस्तु व उत्पादनातील बहिर्गतता
    - ४) घटत्या खर्चाचे उद्योग
    - ५) आर्थिक विषमतेचे प्रमाण कमी करणे
    - ६) आर्थिक स्ठर्यं प्रस्थापित करणे
  - २.१.२ : शासनाची वितरणात्मक उद्दिष्टे
- २.२ सारांश
- २.३ पारिभाषिक शब्द
- २.४ प्रश्न

२.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर आपणास पुढील बाबींची आकलन होईल.

- १) अर्थव्यवस्थेतील सरकारी हस्तक्षेपाची विवेकशीलता लक्षात येईल.
- २) शासनाची वितरणात्मक उद्दिष्ट्ये लक्षात येतील.

२.१ प्रस्तावना

बाजार अपयश ही संकल्पना सर्व प्रकारच्या स्पर्धेत दिसून येते. त्यामुळे च सार्वजनिक किंवा शासकीय हस्तक्षेपाची आवश्यकता असते. शासकीय हस्तक्षेप हा बाजारपेठेच्या कार्यवाहीतील दोष दुरुस्त करण्यासाठी पूरक व पर्यायी म्हणून स्वीकारला जातो. अर्थव्यवस्थेत

शासकीय हस्तक्षेपाची आवश्यकता का असते याचे स्पष्टीकरण प्रस्तूत प्रकरणात केलेले आहे. त्याचबरोबर आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत वितरण व्यवस्था अत्यंत महत्वपूर्ण असते. उत्पादनाचे योग्यप्रकारे वितरण करून आर्थिक विषमता कमी करणे हे शासनाचे मुख्य काम असते. त्यादृष्टीने शासनाची वितरणात्मक उद्दिष्ट्ये अभ्यासणे महत्वाचे ठरते. सर्व बाबींचा अभ्यास प्रस्तूत प्रकारणात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२.१.१ बाजारयंत्रणेत / किंमतयंत्रणेत सरकारी हस्तक्षेपाची आवश्यकता किंवा अर्थव्यवस्थेत सरकारी हस्तक्षेपाची विवेकशीलता (Rational for state intervention) सार्वजनिक धोरणाचे समर्थन

अर्थव्यवस्थेतील बाजार अपयश ही सर्वसाधारणपणे प्रत्ययास येणारी घटना असते. ती केवळ मक्तेदारीच्या संदर्भातच दिसून येत नाही तर स्पर्धेच्या संदर्भातही ती दिसून येते. भविष्यकाळातील अनिश्चितता, तांत्रिक व आर्थिक माहितीची अपूर्णता आणि विक्री कौशल्याद्वारे बाजारातील घटकांवर विक्रेत्याने केलेली जाणीवपूर्वक कामगिरी यातून बाजार अपयशाची समस्या निर्माण होते.

बाजारपेठेच्या अपयशातूनच सार्वजनिक धोरण किंवा शासकीय हस्तक्षेपाची गरज असते. शासकीय हस्तक्षेपाची किंवा सार्वजनिक धोरणाचे महत्वपूर्ण घटक हे बाजारपेठेच्या अपयशाच्या स्वरूपाशी निगडित असते. प्रा. मसग्रेव्ह यांच्या मते, बाजार यंत्रणेतील असमाधानकारक कार्य प्रवृत्तीस छेद देण्याकरता सरकारने सुनिश्चित केल्याप्रमाणे वाटप आणि धोरण यांच्यासंबंधी केलेली कृती म्हणजे बाजार अपयशाच्या परिस्थितीवर काढलेला तोडगा होय.

सार्वजनिक धोरणाचे स्वरूप (Nature of Public Policy) सार्वजनिक धोरण म्हणजेच अर्थव्यवस्थेतील सरकारी हस्तक्षेप हा बाजारपेठेच्या कार्यवाहीतील दोष दुरुस्त करण्यासाठी व बाजारयंत्रणा व्यवस्थितपणे चालण्यासाठी पूरक व पर्यायी म्हणून स्वीकारले जाते.

अ) शासनाची वितरणात्मक भूमिका (Allocative Role of the Government)

मसग्रेव्ह या अर्थशास्त्राने शासनाच्या वितरणात्मक भूमिकेचे स्पष्टीकरण दिलेले आहे. बाजार यंत्रणेतील दोष दूर करणे आणि बाजार यंत्रणेचे दुष्परिणाम नियंत्रित करणारे धोरण म्हणजे शासनाची वितरणात्मक भूमिका होय.

अर्थव्यवस्थेत सरकारी हस्तक्षेपाची आवश्यकता का निर्माण होते याचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे केले आहे.

१) सामाईक मालमत्ता अधिकार - (Common Property Right)

सामाईक मालमत्तेच्या बाबत किंमतयंत्रणा अयशस्वी ठरून त्या ठिकाणी सरकारी हस्तक्षेपाची आवश्यकता का असते याचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे केले आहे.

सामाईक मालमत्तेची मालकी कोणा एका व्यक्तीकडे नसते अशा मालमत्तेचा वापर करण्याचा अधिकार एखादया समुहाला किंवा व्यक्तींना असतो. या मालमत्तेवर सर्वांचा अधिकार

असला तरी ही मालमत्ता विकण्याचा अधिकार कोणाही एका व्यक्तीला असत नाही. अशा परिस्थितीत प्रत्येक व्यक्तीचे आर्थिक वर्तन (Economic Behaviour) हे त्या साधनसामग्रीचा अतिवापर करण्याचे असते. अठराव्या शतकातील विचारवंत डेव्हिड ह्युम (David Hume) यांनी लोकांच्या या प्रवृत्तीचे वर्णन “सामूहिकतेची शोकांतिका” (Tragedy of commons) असे केले आहे.

जी वस्तु सर्वांच्या मालकीची असते ती अति वापरण्याचा धोका सर्वांकडूनच असतो मात्र अशा वस्तूची काळजी घेणे, संरक्षण करणे हे काम कुणीही करत नाही यासाठी डेव्हिड ह्युम यांनी सार्वजनिक कुरणाचे उदारण दिले आहे. अशा कुरणाचा वापर सर्वजण करतात. पण कोणीही त्या कुरणात गुरे चारण्याचा आपला हक्क विकू शकत नाहीत. या कुरणाचा अतिवापर झाल्याने त्या कुरणाची गुणवत्ता घसरते व सर्वांचे नुकसान होते या कुरणाच्या सुधारणेसाठी खर्च कोणीही करण्यास तयार होत नाही. कारण त्याचा फायदा सर्वांनाच मिळणार असतो.

अशा परिस्थितीत बाजार यंत्रणा कार्यक्षमपणे काम करू शकत नाही. असा प्रश्न निर्माण होण्याचे कारण म्हणजे या परतुंच्याबाबत आढळणारे ‘अविभाज्यता’ (Indivisibility) तत्व होय. आणि दुसरे म्हणजे ती वस्तु वापरणारांची संख्या जर अशा वस्तूचा वापर दोघा - तिघांत असल्यास ते एकत्रित येऊन त्या मालमत्तेची देखभाल करतील परंतु ही संख्या हजारात असल्यास त्यामध्ये कोणीही खर्चात सहभागी होणार नाही मात्र लाभ घेण्यास सर्वजण पुढे येतात. हा ‘फुकट लाभ’ (Free Benefit) घेणाऱ्यांचा प्रश्न सामाईक मालमत्तेच्या स्वरूप असलेल्या वस्तुबाबत निर्माण होतो.

परिणामी, शासनामार्फत अशा वस्तुंचा पुरवठा करून त्या वस्तूचे वाटप वेगवेगळ्या व्यक्तींना आणि एकाच व्यक्तीला वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ यात योग्यप्रकारे करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत सरकारी हस्तक्षेपाची आवश्यकता निर्माण होते.

२) सार्वजनिक वस्तू (Public Goods)

सार्वजनिक वस्तूंच्या बाबतीत सरकारी हस्तक्षेपाची आवश्यकता का असते याचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

प्रा. रोलेंड मॅकीन यांच्या मते, “ज्या वस्तुंचा एकाचवेळी एकापेक्षा अधिक उपभोक्त्यांना त्याच किंमतीमध्ये उपभोग घेता येतो व संभाव्य उपभोक्त्यांना अपवर्जित करण्यासाठी खर्च करावा लागतो त्या वस्तुंना सार्वजनिक वस्तू म्हणतात.”

उदा:- प्रकाश, आवाज, सुगंध, आरोग्य, कौटुंबिक सुरक्षितता यांपासून मिळणारे फायदे एका व्यक्तीपुरते मर्यादित न राहता ते अधिक व्यापक भागावर पसरत असतात. त्यामुळे त्या वस्तू व सेवा या सार्वजनिक होतात. तसेच संरक्षण, रस्ते, प्रदुषण विरोधी योजना यांचाही समावेश सार्वजनिक वस्तू व सेवांमध्ये होतो.

सार्वजनिक वस्तूच्याबाबत ‘अपवर्जनाचे तत्व’ वापरता येत नाही. तसेच जे किंमत देतात त्यांच्याप्रमाणेच जे किंमत देत नाहीत त्यानाही त्याचा लाभ घेता येतो.

उदा.- रस्त्यावरील दिवे हे सर्वांनाच प्रकाश देतात तसेच एकाला प्रकाश मिळाला म्हणून दुसऱ्याला कमी प्रकाश मिळतो अथवा त्याचे नुकसान होते अशी अवस्था नसते. जे किंमत देणार नाहीत त्यांना अशा वस्तूच्या वापरापासून परावृत्त करणे अत्यंत खर्चिक व अवघड असते.

अशा वस्तूंच्याबाबत बाजारपेठ किंवा किंमतयंत्रणा कार्य करु शकत नाही. सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा कोणी करावा हा प्रश्न यातून निर्माण होतो जेव्हा अशी व सेवा एखादयाने घेतली तर इतर सर्वजण त्याचा उपभोग घेण्यास येतात. पण खरा प्रश्न ही सेवा अथवा वस्तू प्रथम कोण घेणार हाच असतो. प्रत्येकजण दुसरा कोणीतरी देर्झेल या अपेक्षेने थांबतो आपण ती वस्तू घेण्यात पुढे येण्याएवजी इतरांनी पुढे जावे हेच शहाणपणाचे धोरण ठरते जेव्हा किंमत यंत्रणा किंवा बाजारव्यवस्था अयशस्वी ठरते तेव्हा अशा वस्तूंचा पुरवठा करण्याबाबत शासकीय हस्तक्षेप आवश्यक असतो. अशा वस्तू सर्वांनाच फायदेशीर असतात पण त्याची किंमत देण्यास कोणीही तयार असत नाही. त्यातून अशा वस्तूंचा न्यून पुरवठा होण्याचा धोका निर्माण होतो. ज्या वस्तूंच्या उपलब्धतेतून सर्वांना फायदा मिळतो त्याबाबत सामुहिक पुरवठा सरकारमार्फत झाल्याने अशा वस्तूंचा आवश्यकते एवढा पुरवठा होतो.

सार्वजनिक वस्तूंचे स्वरूप फक्त एखादया विशिष्ट प्रदेशापुरते अथवा देशासाठी मर्यादित असत नाही यातुन आंतरराष्ट्रीय सार्वजनिक वस्तू अस्तित्वात येते. ज्या वस्तूंच्या वापराने मिळणारे फायदे अथवा तोटे अनेक देशांना मिळतात, त्या वस्तू आंतरराष्ट्रीय सार्वजनिक वस्तू होय. देवी, प्लेग अशा साथीच्या रोगांवर नियंत्रण ठेवल्याने केवळ एका देशाचा फायदा होत नाही तर सर्वच देशांचा फायदा होतो. तसेच आंतरराष्ट्रीय होत नाही तर सर्वच देशांचा फायदा होतो. तसेच आंतरराष्ट्रीय शांतता सर्वच देशांना लाभदायी ठरते. प्रदुषण नियंत्रणाचे फायदे केवळ एका देशाचे राहत नाहीत तर ते सर्वच देशांना व चालू पिढीप्रमाणे भावी पिढीला देखील लागू होतात.

आंतरराष्ट्रीय सार्वजनिक वस्तू नेहमी फायदयाच्याच असतात असे नाही. आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पसरणारी मंदी, दारिद्र्य यांचे तोटे संबंधित देशापुरते मर्यादित राहत नाहीत तर ते सर्वच देशांना कमी आधिक प्रमाणात पत्करावे लागतात.

आंतरराष्ट्रीय सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा योग्य प्रमाणात व्हावा यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची आवश्यकता निर्माण होते. हे आंतरराष्ट्रीय सहकार्य 'समतेवर' आधारित असणे आवश्यक आहे. ही समता देखील आंतरराष्ट्रीय सार्वजनिक वस्तू ठरते यासाठी विश्व व्यापार संघटना, नाणेनिधी, युनो, जागतिक बँक या संस्था महत्त्वपूर्ण ठरतात. समता आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्थापन न केल्यास पुन्हा लुटाऊ, शोषण करण्याच्या प्रवृत्ती वाढतात. त्यांच्या नियंत्रणासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सत्ता संतुलन व विकेंद्रीकरण आवश्यक असते.

सार्वजनिक वस्तूचे स्वरूप हे खाजगी वस्तूंच्या तुलनेत पूर्णतः वेगळे असल्याने त्याबाबत सरकारी धोरणाची आवश्यकता असते.

सार्वजनिक वस्तूंच्या पुढील वैशिष्ट्यांमुळे बाजारयंत्रणेत सरकारी हस्तक्षेप आवश्यक ठरतो.

- १) सार्वजनिक वस्तूबाबत वर्जनतत्व लागू पडत नाही - किंमत न देणाऱ्या किंवा देऊ न शकणाऱ्या व्यक्तीला सार्वजनिक वस्तूचा उपभोग घेता येतो.
- २) सार्वजनिक वस्तूचा पुरवठा बाजारयंत्रणेमार्फत कार्यक्षमरीत्या होऊ शकत नाही
- ३) सार्वजनिक वस्तूच्या उत्पादनाचे व उपभोगाचे परिणाम किंवा लाभ त्या व्यक्तीप्रमाणे इतरांनाही मिळतात.
- ४) सार्वजनिक वस्तू ही आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाची असु शकते.
- ५) सार्वजनिक वस्तूच्या उपलब्धतेच्या परिणाम वैयक्तिक फायदयावर तसेच लाभावर मोठ्या प्रमाणात होतो.

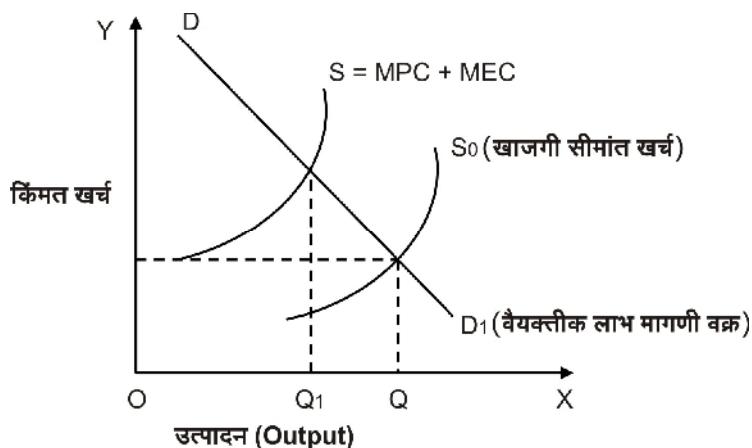
सार्वजनिक वस्तूचे वरील स्वरूप लक्षात होता सार्वजनिक वस्तूच्या उत्पादन व उपभोगात नियंत्रण असणे तसेच त्याची उपलब्धता करणे यासाठी सरकारी हस्तक्षेपाची आवश्कता असते.

३) खाजगी वस्तू व उत्पादनातील बहिर्गतता:

खाजगी वस्तूच्या उत्पादनाचा अथवा उपभोगाचा परिणाम म्हणून ती वस्तू न वापरणाऱ्यांना तिचा लाभ किंवा नुकसान होते तेव्हा न वापरणाऱ्यांना तिचा लाभ किंवा नुकसान हाते तेव्हा बहिर्गतता निर्माण होतात. या बहिर्गततेमुळे बाजार यंत्रणा काम करू शकत नाही किंवा तिच्यावर मर्यादा येतात. यासाठी सरकारी हस्तक्षेपाची गरज निर्माण होते. याचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

जेव्हा एखादया कारखान्यात उत्पादन होते तेव्हा त्या कारखान्याचा धूर हवेत सोडला जातो. व त्यामुळे प्रदुषण घडून येते या कारखान्याच्या वस्तू उत्पादनाशी संबंधित नसलेल्या व्यक्तींना त्याचा त्रास होतो. हा धुराचा त्रास ही उत्पादनातील बहिर्गतता आहे. याचा उत्पादनखर्चात समावेश नसल्याने त्या वस्तूचे आवश्यकतेपेक्षा अधिक उत्पादन होते. जर साथीच्या रोगाची लस एखादयाने टोचून घेतली तर त्या व्यक्तीचा फायदा होतो पण त्याचबरोबर इतरांनाही तो रोग न झाल्याने इतरांचाही फायदा होतो.

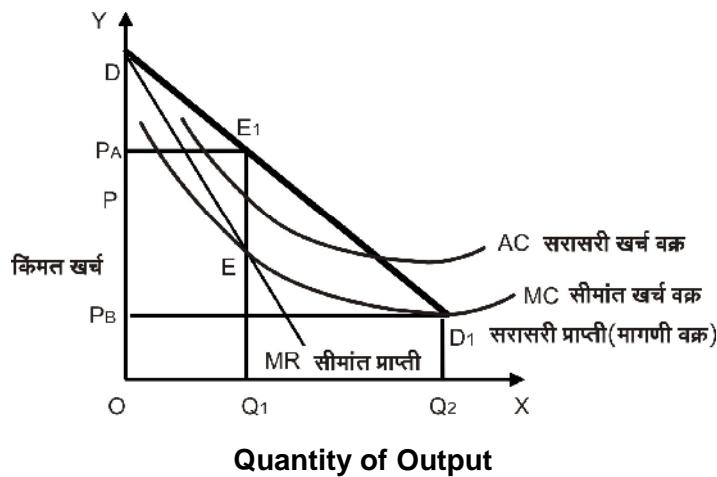
उत्पादनातील या बहिर्गतता नियंत्रित करण्यासाठी सरकारी हस्तक्षेप आवश्यक असतो. पुढील आकृतीद्वारे याचे स्पष्टीकरण करता येईल.

वरील आकृतीत ' OX ' अक्षावर उत्पादन आणि OY अक्षावर किंमत व खर्च मोजला आहे. DD_1 हा वैयक्तीक लाभावर आधारीत मागणी वक्र आहे. S , हा खाजगी सीमांत खर्च वक्र DD_1 , या मागणी वक्रास T या बिंदूत छेदतो व OQ हे उत्पादन ठरते या OQ उत्पादनाचा पर्यावरण खर्च समाविष्ट केल्यास (E) S हा पुरवठा वक्र तयार होतो. K हा बिंदू Q_1 इतके उत्पादन दर्शवतो. शासनाने प्रदुषण कर आकारून OQ ऐवजी OQ_1 , इतके उत्पादन नियंत्रित करते.

४) घटत्या खर्चाचे किंवा वाढत्या फलाचे उद्योग -

ज्या उद्योगात घटत्या सीमांत खर्चाचा किंवा वाढत्या फलाचा अनुभव येतो अशा वस्तुंच्या उत्पादन, किंमत व वितरण याबाबत सरकारी हस्तक्षेप करणे आवश्यक ठरते सामाजिक कल्याणाच्या दृष्टीने सीमांत खर्चाबोरबर किंमत असणे आवश्यक ठरते. तथापि, अशा उद्योगात मक्तेदारी असण्याची शक्यता असते. मक्तेदाराचे उद्दिष्ट हे नफा महत्तमीकरण असल्यामुळे यापेक्षा कमी उत्पादन करून अधिक किंमत आकारली जाते. वीज उत्पादन, पाणीपुरवठा, नगर स्वच्छता अशा सेवांबाबत वाढत्या फलांचा किंवा घटत्या खर्चाचा अनुभव येतो. या सेवा समाजाला पुरेशा प्रमाणात मिळाव्यात यासाठी शासनाचा हस्तक्षेप आवश्यक ठरतो. पुढील आकृतीद्वारे याचे स्पष्टीकरण करता येईल.

आकृती क्रमांक २.२

वरील आकृतीत DD_1 हा सरासरी प्राप्ती वक्र म्हणजेच बाजार मागणी वक्र आहे. त्याला अनुसरून असणारा MR हा सीमांत प्राप्ती वक्र आहे. मक्तेदारी बाजारात मक्तेदाराचा समतोल ज्या ठिकाणी सीमांत खर्च वक्र सीमांत प्राप्ती वक्राला खालून छेदतो त्या E या बिंदूत होतो. त्यावेळेस OQ_1 ही उत्पादन पातळी OP_A ही किंमत मक्तेदारी निश्चित करतो.

सामाजिक लाभाच्या दृष्टीने उद्योगाचे उत्पादन OQ_2 व किंमतपातळी OP_B ही आहे ही उत्पादनपातळी साध्य करण्यासाठी सरकारी हस्तक्षेपाची आवश्यकता असते.

५) समाजातील आर्थिक विषमतेचे प्रमाण कमी करण्यासाठी

किंमत यंत्रणा साधनसामुग्रीचे वाटप करत असताना मालमत्तेच्या हक्काचा आधार घेते. यातून श्रीमंत लोकांकडे संपत्तीचे केंद्रीकरण होते. परंतु ज्यांच्याकडे मालमत्ता नसते अशा गरीब लोकांना अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन साधने पुरेशा प्रमाणात मिळत नाहीत परिणामी श्रीमंत

अधिक श्रीमंत होत जातात व गरीब गरीबच राहतात. यातून समाजाचे आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने आर्थिक विषमतेचे उच्च प्रमाण योग्य नसते यासाठी कर आकारणीच्या माध्यमातून श्रीमंत लोकांकडील अतिरिक्त उत्पन्न काढून घेऊन ते गरीब लोकांवर खर्च करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेवर सरकारी हस्तक्षेप आवश्यक असतो.

६) अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करणे -

किंमतयंत्रणेवर आधारीत बाजारव्यवस्थेत किंमतपातळी आणि रोजगारपातळी यामध्ये मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार होतात. अल्पकालीन चढ-उतारामुळे सुदृढा बेकारी किंवा चलनवाढीची समस्या निर्माण होते. बेकारी किंवा वेतनवाढ मोठ्या प्रमाणात झाल्यास आर्थिक व सामाजिक वातावरण बिघडते. अर्थव्यवस्थेत अशी जी तेजी - मंदीची चक्रे निर्माण होतात. ती राजकोषीय धोरणाच्या माध्यमातून दूर करण्यासाठी व अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करण्यासाठी सरकारी हस्तक्षेपाची आवश्यकता असते.

एकंदरीत वस्तुंच्याबाबत आढळणारा 'सामाईक मालमत्ता अधिकार' व त्यातून निर्माण होणारी समस्या, सार्वजनिक वस्तुंचे स्वरूप व तिचा पुरवठा बाजारयंत्रणेच्या माध्यमातून करायचा म्हटला तर येणाऱ्या अडचणी; खाजगी वस्तुंच्या उत्पादनातून निर्माण होणारी बहिर्गतता व त्याचा समाजावर होणारा नकारात्मक परिणाम, उत्पादन येणारा वाढत्या फलाचा प्रत्यय व त्यातून न्युन उत्पादन व अतिरिक्त किंमतीच्या माध्यमातून मक्तेदाराकडून मिळवला जाणारा महत्तम नफा, समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळणारी आर्थिक विषमता, बाजारयंत्रणेत आढळणारी तेजी-मंदीची चक्रे या सर्वांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत सरकारी हस्तक्षेप आवश्यक आहे. अलीकडे बहुसंख्य देशांनी स्वीकारलेल्या 'कल्याणकारी राज्याच्या' (Welfare state) संकल्पनेमुळे सरकारचा अर्थव्यवस्थेतील सहभाग हा अनिवार्य झाला आहे. याशिवाय देशांत अवाजवी प्रमाणात वाढणाऱ्या लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवणे. बेकारी कमी करणे, दारिद्र्य निर्मुलन करणे, अन्नधान्य विषयक गरजा भागवणे, लोकांना पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करणे, निवासाची व्यवस्था करणे, लोकांना आरोग्याच्या सुविधा पुरविणे, शिक्षणाचा प्रसार करणे, लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे इत्यादीसाठी सरकारला अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करावा लागतो.

आपली प्रगती तपासा :

- १) बाजार अपयश दूर करण्यासाठी कशाची आवश्यकता असते ?
  - २) शासनाची वितरणात्मक भूमिका म्हणजे काय ?
  - ३) सार्वजनिक वस्तुंची दोन उदारणे सांगा .
  - ४) सामुहीकरणाच्या शोकांतिकरणे संकल्पना कोणी मांडली ?
-
-
-
-
-

२.२.२ शासनाची वितरणात्मक उद्दिष्ट्ये (Distributional Objectives Of State) :

देशातील उत्पादन कार्याबोरोबर वितरण व्यवस्थासुद्धा महत्त्वाची असते. आर्थिक विकास व वितरण या दोहोंमध्ये योग्य संतुलन प्रस्थापित व्हावे लागते. आर्थिक विकास घडून येताना राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ लोकांमध्ये कशी वितरीत होते याला महत्त्व असते. देशाचा आर्थिक विकास साधताना त्या विकासाद्वारे आर्थिक विषमता वाढता कामा नये याकडे लक्ष द्यावे लागते म्हणजेच आर्थिक विकासाची प्रक्रिया जलद गतीने घडून येणे जसे महत्त्वाचे असते; तसेच त्या विकासाचे योग्य वितरण होणेही महत्त्वाचे असते.

सामान्यपणे भूमी, भांडवल, श्रम, संयोजक हे चार प्रमुख उत्पादन घटक आहेत. या घटकांमध्ये खंड, व्याज, वेतन व नफा या स्वरूपात उत्पन्नाचे वितरण होते. या सर्व घटकांना योग्य व वाजवी मोबदले मिळणे आवश्यक असते सर्व घटकांना समान उत्पन्न किंवा मोबदला देता येणार नाही तसे झाल्यास कोणताच घटक कार्यक्षमता वाढविण्याचे प्रयत्न करणार नाही कोणतीही व्यक्ती आपली गुणवत्ता सुधारण्याचा प्रयत्न करणार नाही जे घटक अधिक उत्पादक व कार्यक्षम असतील त्यांना अधिक उत्पन्न मिळेल हे त्रिकालाबाधित सत्य आहे. उत्पादन घटकांच्या मोबदल्याच्या रूपाने उत्पन्न मिळवणाऱ्या लोकांच्या आर्थिक स्थितीत भिन्नता राहणे आवश्यक ठरते. म्हणून एका विशिष्ट प्रमाणात समाजातील आर्थिक विषमता समर्थनीय ठरु शकते पण योग्य व वाजवी मर्यादा ओलांडून आर्थिक विषमता वाढल्यास त्यावर नियंत्रण ठेवणे अपरिहार्य ठरते. मार्क्सच्या शब्दात समाजात ‘आहे रे’ आणि ‘नाही रे’ (Haves and have nots) असे वर्ग निर्माण होता कामा नये. कार्ल मार्क्सला अभिप्रेत असणारे उत्पन्नाचे समान वितरण प्रत्यक्ष व्यवहारात आणणे कठीण आहे.

सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, समाजात आर्थिक विषमता असली पाहिजे आर्थिक समतेमुळे एकूण बचतीचे प्रमाण कमी राहील. कारण समतेमुळे कष्टकरी वर्गालासुद्धा भांडवलादाराप्रमाणे भरपूर उत्पन्न मिळेल. कमी उत्पन्न असणारांची सीमांत उपभोग प्रवृत्ती ही नेहमी जास्त असते त्यामुळे बचतीचे प्रमाण कमी राहील त्यामुळे भांडवल निर्मितीचे प्रमाण कमी होईल. लष्करी लोकांचे उत्पन्न वाढू लागते तर आपल्या कुटुंबाचा आकार मर्यादित ठेवण्याकडे ते लक्ष देणार नाहीत यामुळे लोकसंख्या वाढेल. भांडवलनिर्मितीचे अल्प प्रमाण तसेच वाढती लोकसंख्या यामुळे अर्थिक विकासात अडथळे निर्माण होतील. म्हणून सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांचे मत हे देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग वाढवण्यासाठी देशात आर्थिक विषमता असणे आवश्यक आहे.

याउलट कार्ल मार्क्स यांच्या मते, समाजामध्ये उत्पन्न वाटपात आर्थिक विषमता असू नये. आर्थिक विषमतेमुळे गरीब वर्गाचे उत्पन्न कमी राहते. त्यामुळे गरीब वर्गाचा उपभोग खर्च कमी होऊन बाजारातील एकूण मागणी कमी होते. परिणामी बाजारात मालाचे साठे पडून राहतात व मंदीची परिस्थिती निर्माण होईल. आर्थिक मंदीचे सगळे दुष्परिणाम देशाला सहन करावे लागतील.

जॉन मेनार्ड केन्स यांनी मात्र समाजातील आर्थिक विषमतेला विरोध केला आहे. त्यांच्या मते आर्थिक विषमतेमुळे गरीब लोक त्यांच्याकडे लोक त्यांच्याकडे कमी उत्पन्न

असल्यामुळे वस्तू व सेवांची खरेदी करू शकत नाहीत. दुसरी श्रीमंत लोकांची उपभोग प्रवृत्ती कमी व बचत प्रवृत्ती जास्त असते परिणामी बाजारातील एकूण प्रभावी मागणी कमी होते आणि बाजारात मंदीची परिस्थिती निर्माण होते.

प्रा. कुझनेटस यांच्या मते, आर्थिक विकासाच्या प्रारंभीच्या काळात आर्थिक विषमता अधिक राहते. आर्थिक विकासाच्या वेगातील वाढीबरोबर आर्थिक विषमता घटत जाते. आर्थिक विकासाचे लाभ गरीब वर्गातील लोकांपर्यंत झिरपत जातात.

आर्थर लेविस यांच्या मते, आर्थिक विकासाच्या सुरुवातीच्या अवस्थेत पारंपारिक क्षेत्र पारंपारिक क्षेत्रापेक्षा आधुनिक क्षेत्राची वाढ वेगाने होते. राष्ट्रीय उत्पन्नातील आधुनिक क्षेत्राचा हिस्सासुद्धा वाढत जातो. यामुळे आर्थिक विषमता वाढते. पण दीर्घकाळात सर्वत्र रोजगार संधी निर्माण होतात पारंपारिक क्षेत्राचाही विकास घडून येतो. उत्पन्नातील विषमता कमी होण्यास मदत होते.

वरील विश्लेषणावरून आपल्या लक्षात येते की, फक्त सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी आर्थिक विषमतेला पाठिंबा दिला होता. इंग्लंड, पश्चिम युरोप, जर्मनी यांसारख्या देशाच्या आर्थिक विकासाला तेथील विषमता उपकारक ठरल्याचे दिसते.

कार्ल मार्क्स, जे. एम. केन्स हे मात्र समाजातील आर्थिक विषमतेच्या विरोधात होते. त्यांच्या मते, आर्थिक विषमतेमुळे देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत असे अडथळे निर्माण होऊ नयेत. गरीब, श्रीमंत या वर्गातील दरी फार वाढणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते.

अर्थव्यवस्थेत उत्पन्नाच्या वितरणाची व्यवस्था बाजार यंत्रणेवर सोडून सरकारने जर 'निर्हस्तक्षेप नीती' स्वीकारली तर समाजामध्ये आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात वाढत जाते. आर्थिक विषमतेचे दुष्परिणाम देशाला सहन करावे लागतात. असे होऊ नये वितरण व्यवस्था सुधारावी यासाठी सरकारला वारंवार अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करावा लागतो.

सारांशपणे सरकारच्या वितरण धोरणाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे असतात.

- १) समाजातील आर्थिक विषमतेचे नियंत्रण करणे
- २) देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग वाढविणे
- ३) देशातील बचती व संसाधनाचा कार्यक्षम वापर करणे
- ४) श्रीमंतावर कर लादून व उत्पादक साधनांच्या वापराबाबत निर्देश श्रीमंतावर नियंत्रण ठेवणे.
- ५) देशातील बेकारी व दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करणे
- ६) देशामध्ये आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करणे.
- ७) देशातील लोकांना सामाजिक सुरक्षिततेच्या सोयी पुरविणे.
- ८) देशामध्ये पायाभूत सुविधांचा विकास करणे.
- ९) देशाचा समतोल प्रादेशिक विकास घडवून आणणे.
- १०) कल्याणकारी राज्याची संकल्पना वास्तवात आणणे.

वरील उद्दिष्ट्ये डोळ्यासमोर ठेवून सरकार आपली वितरणात्मक भुमिका अर्थव्यवस्थेत बजावत असतो

आपली प्रगती तपासा :

- १) शासनाची वितरणात्मक भूमिका म्हणजे काय ?
  - २) समाजातील आर्थिक विषमतेला पाठिंबा कोणत्या संप्रदायातील अर्थशास्त्रज्ञांनी दिला होता ?
  - ३) समाजातील आर्थिक विषमतेला विरोध करणाऱ्या अर्थशास्त्रज्ञांची नवे लिहा.
  - ४) सरकारच्या वितरण धोरणाची दोन उद्दिष्ट्ये सांगा.
-
-
-
-
-

२.२ सारांश

अर्थव्यवस्थेत सामाईक मालमत्तेच्या संदर्भात शासकीय हस्तक्षेपाची आवश्यकता असते कारण सामुहीक मालमत्तेच्या बाबतीत प्रत्येक व्यक्तीचे वर्तन हे साधनसामग्रीचा अतिवापर करण्याचे असते. सार्वजनिक वस्तूच्या बाबतीतही शासकीय हस्तक्षेपाची आवश्यकता असते. समाजातील आर्थिक विषमतेचे प्रमाण कमी करण्यासाठी शासकीय हस्तक्षेप गरजेचा ठरतो. कारण, मालमत्ता नसलेला गरीब लोकांना अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन साधते पुरेशा प्रमाणात मिळत नाहीत. त्यामुळे श्रीमंत व गरीब वर्गातील दरी वाढत जाते तसेच अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करण्याचा दृष्टीनेही सरकारची भूमिका महत्वाची ठरते.

२.३ पारभाषीक शब्द

- १) सार्वजनिक मालमत्ता- ज्या मालमत्तेवर संपुर्ण समाजाचा हक्क / अधिकार असतो त्या मालमत्तेला सार्वजनिक मालमत्ता असे म्हणतात.
- २) सार्वजनिक वस्तू- ज्या वस्तूंचा एकाचवेळी एकापेक्षा अधिक उपभोक्त्याना त्याच किंमतीमध्ये उपभोग घेता येतो व संभाव्य उपभोक्त्यांना अपवर्जित करण्यासाठी खर्च करावा लागतो त्या वस्तुंना सार्वजनिक वस्तू म्हणतात.

२.४ प्रश्न

- १) सरकारी हस्तक्षेपाची विवेकशीलता स्पष्ट करा.
- २) शासनाची वितरणात्मक उद्दिष्ट्ये स्पष्ट करा.

३

सामाजिक कल्याण फलन (SOCIAL WELFARE FUNCTION)

घटक रचना :

- ३.० उद्दिष्ट्ये
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ सामाजिक कल्याण फलन
  - ३.२.१ संम्युअलसन यांचा उपयोगिता शक्यता वक्र
  - ३.२.२ बर्गसन यांचा दृष्टीकोन
  - ३.२.३ सरकारची सामाजिक कल्याणात्मक कार्ये
- ३.३ सारांश
- ३.४ पारिभाषिक शब्द
- ३.५ प्रश्न

३.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर आपणास पुढील बाबींचे आकलन होईल.

- १) सामाजिक कल्याण फलन संकल्पना लक्षात येईल.
- २) संम्युअलसन यांचा उपयोगिता शक्यता वक्र व बर्गसन यांचा दृष्टीकोन लक्षात येईल.
- ३) सरकारची सामाजिक कल्याणात्मक कार्ये समजतील.

३.१ प्रस्तावना

सामाजिक कल्याण फलनाची संकल्पना सर्वप्रथम बर्गसन यांनी १९३४ मध्ये कल्याणकारी अर्थशास्त्रातील निश्चित दृष्टीकोनाची पुनर्निर्मिती या लेखात मांडली. या अगोदर सामाजिक कल्याणासंबंधित वेगवेगळ्या संकल्पना मांडण्यात आल्या होत्या परंतु या संकल्पना / सिद्धांत महत्तम सामाजिक कल्याण नेमके कसे साधता येऊ शकते याचे समाधानकारक स्पष्टीकरण देऊ शकल्या नाहीत. बेन्थम यांनी जास्तीत जास्त लोकांचा जास्तीत जास्त आनंद म्हणजे कल्याण अशी संकल्पना मांडली. सामाजिक कल्याण फलनाचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी संम्युअलसन यांचा उपयोगिता शक्यता दृष्टीकोन मांडला. त्यानंतर बर्गसन यांनी पण स्पष्टीकरण केले आहे.

सरकारने सामाजिक कल्याणात वाढ करण्यासाठी काही कार्य केली आहेत. त्यामध्ये लोकसंख्या नियंत्रित करणे, बेकारी कमी करणे, दारिद्र्य निर्मूलन करणे, अन्नधान्यविषयक गरजा भागविणे, पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, निवासाची व्यवस्था करणे, आरोग्याच्या सुविधा पुरविणे, शिक्षणाचा प्रसार करणे, राहणीमान उंचावणे, आर्थिक विषमता व प्रादेशिक विषमतेत घट करणे.

३.२ सामाजिक फलन (SOCIAL WELFARE FUNCTION)

प्रस्तावना :

सामाजिक कल्याण फलनाची संकल्पना सर्वप्रथम बर्गसन (Bergson) यांनी १९३८ मध्ये ‘कल्याणकारी अर्थशास्त्रातील निश्चित दृष्टीकोनाची पुनर्निर्मिती’ (A Reformulation of Certain Aspects of Welfare Economics) या लेखात मांडली. याअगोदर सामाजिक कल्याणासंबंधित वेगवेगळ्या संकल्पना मांडण्यात आल्या होत्या परंतु त्या संकल्पना / सिद्धांत महत्तम सामाजिक कल्याण नेमके कसे साधता येऊ शकते याचे समाधानकारक स्पष्टीकरण देऊ शकल्या नाहीत. बेन्थम (Bentham) यांनी जास्तीत जास्त लोकांचा जास्तीतजास्त आनंद (the greatest happiness of the greatest number) म्हणजे कल्याण अशी संकल्पना मांडली.

नवसनातन वादी कल्याणकारी अर्थशास्त्रज्ञांनी उपयोगिता संख्येत (cardinal) मोजता येते. तसेच उपयोगीतेची अंतरवैयक्तिक (Inter Personal) तुलना करता येते या गृहीतावर आधारीत महत्तम सामाजिक कल्याण कसे साध्य करता येते याबाबतचे विवेचन केले.

पॅरेटीने उत्पादन, उपभोग, वितरण, विनियम याबाबतीतील सीमांत अटींची पूर्तता जर झाली तर त्यातून महत्तम आर्थिक कल्याण कशा प्रकारे घडून येते. विवेचन केले परंतु उत्पादन व उपभोगात आढळणारी बहिर्गतता यामुळे तसेच बाजारात आढळणारा अपूर्णतेमुळे या सीमांत अटींची पूर्णता होत नाही.

प्रा. हिल्स, कॅल्डॉर सिटोव्हस्की यांनी पॅरेटोच्या कल्याण अर्थशास्त्रात सुधारणा करून क्षतिपूरक / नुकसान भरपाई तत्त्वाची मांडणी केली ज्या आर्थिक धोरणामुळे काहींच्या कल्याणात वाढ होते; परंतु काहींच्या कल्याणात घट होते. अशा आर्थिक धोरणाच्या संदर्भात या तीन तज्जांनी कल्याण अर्थशास्त्र लागू केले. परंतु उत्पन्न वाटपाचा प्रश्न त्यांच्याही सिद्धांतात अपूर्ण स्वरूपातच लक्षात घेतला.

वरील विश्लेषणातील दोष दूर करून कल्याणकारी अर्थशास्त्रातील नवीन निकष मांडण्यासाठी बर्गसन व सॅम्युअलसन यांनी सामाजिक कल्याण फलाची संकल्पना मांडली.

सामाजिक कल्याण फलनाची संकल्पना खालील गृहीतावर आधारित आहे. (Assumptions of Social Welfare Function Concept).

- १) वस्तूपासून मिळणारी उपयोगीता क्रमवाचक (Ordinal) पद्धतीने मोजता येते.
- २) सामाजिक कल्याणाची पातळी व्यक्तीच्या कल्याणावर अवलंबून असते. एखाद्या व्यक्तीचे कल्याण फक्त त्याच्या स्वतःच्या उत्पन्न व उपभोगावर अवलंबून नसते तर समाजातील इतर लोकांच्या उत्पन्न व उपभोगावरही अवलंबून असते.

- ३) उपयोगीतेची अंतवैयक्तीक (Inter personal) तुलना करता येते.
 ४) उत्पादन, उपभोगात बहिर्गत बचती व बेबचतीचा समावेश होतो.

सामाजिक कल्याण फलनाच्या संकल्पनेची व्याख्या (Definition of Social Welfare Function) :

सामाजिक कल्याण फलन त्या सर्व चलांचे स्पष्टीकरण करते ज्यावर समाजातील सर्व व्यक्तीचे कल्याण अवलंबून असते. समाजातील एका व्यक्तीचे कल्याण फक्त त्याच्या व्यक्तीगत उत्पन्न व उपभोगावरच अवलंबून नसते तर समाजातील इतर सर्व व्यक्तींच्या कल्याणाच्या पातळीवर अवलंबून असते.

सामाजिक कल्याण समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या वस्तू व सेवांच्या उपभोगावर अवलंबून असते. सामाजिक कल्याण फलन हे समाजातील कल्याणाचा क्रमवाचक निर्देशक (Ordinal Indicator) असतो. तसेच यामध्ये मूल्य निर्णय (Value Judgement) यालाही समाविष्ट केले जाते. सर्व व्यक्तीच्या वैयक्तीक उपयोगीतेची बेरीज करून सामूहीक उपयोगीता फलन (Collective Utility Function) मोजले जाते. त्यालाच सामाजिक कल्याण फलन (Social Welfare Function) असे म्हटले जाते. सूत्रात्मक पद्धतीने याचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे केले जाते.

$$W = f(U_1, U_2, U_3, \dots, U_n)$$

सूत्रामध्ये -

W = सामाजिक कल्याण (Social Welfare)

U_1 = पहिल्या व्यक्तीला मिळणारी क्रमवाचक उपयोगीता

U_2 = दुसऱ्या व्यक्तीला मिळणारी क्रमवाचक उपयोगीता

U_3 = तिसऱ्या व्यक्तीला मिळणारी क्रमवाचक उपयोगीता

U_n = समाजातील एकूण व्यक्तीला मिळणारी उपयोगीता

f = फलनात्मक संबंध (Functional Relationship)

प्रा. बर्गसन, प्रा. सॅम्युअलसन, प्रा. टिटनर यांनी सामाजिक कल्याण फलाची संकल्पना वापरून पॅरिटोचे कल्याण अर्थशास्त्र अधिक प्रगत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या मते, कल्याण अर्थशास्त्रामध्ये केव्हा ना केव्हा नैतिक मूल्यांचा, आदर्शाचा विचार करावाच लागेल व त्या निकषावरच अर्थपूर्ण असे आर्थिक धोरण सुचवता येईल.

सामाजिक कल्याण फलात त्यांच्या मते उपभोगात येणाऱ्या सर्व वस्तू, सर्व सेवा, सर्व प्रकारची गुंतवणूक यांचा समावेश होतो. सामाजिक कल्याण फलामध्ये नैतिक मूल्यांच्या आधारे व्यक्तीगत कल्याण फलांचे एकत्रीकरण करून सामाजिक कल्याण फलन ठरविले जाते. ही नैतिक मूल्ये एखाद्या अर्थशास्त्रज्ञाने मांडलेली असतील किंवा सरकारने कायद्याद्वारे दिलेली असू शकतील. म्हणजे सामाजिक कल्याण फलाचे स्वरूप सार्वत्रिक मान्यतेने स्वीकारता येते किंवा ते कोणत्याही स्वरूपाच्या शासनाकडून (राजेशाही, हुक्मशाही, लोकशाही) लादले जाऊ शकते. एकदा असे एखादे किंवा अनेक नैतिक मूल्ये लक्षात घेऊन निर्णय घ्यायचा ठरल्यास, दोन

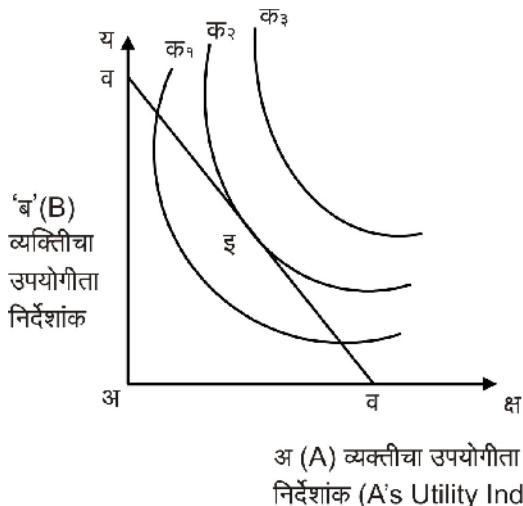
अवस्थांमधील कोणती अवस्था अधिक कल्याणाची आहे हे ठरविणे स्पष्ट व निश्चित होते व अशा अवस्थेचे आकृतीत रुपांतर करता येते, कारण नैतिक मूल्य गृहीत धरता एखाद्या आर्थिक धोरणामुळे समाज उच्चतर समवृत्ती वक्रावर जातो किंवा नाही हे स्पष्टपणे ठरविता येते. म्हणजेच बर्गसन संस्युअलसन दृष्टीकोनात -

- १) नैतिक मूल्ये स्पष्टपणे उघडपणे लक्षात घेतली आहेत.
- २) त्यातून एकूण कल्याणाचा विचार होतो म्हणजेच त्यात उत्पन्न वाटपातील बदलांचाही विचार होतो.
- ३) यात समाधान किंवा उपयोगिता फक्त तुलनात्मक दृष्ट्या मोजता येते असे मानले आहे.
- ४) सामाजिक कल्याण फलाच्या संकल्पनेत पूर्ण निश्चितपणा आहे.

सामाजिक कल्याण फल हे एका अर्थाने सामाजिक समवृत्ती वक्रांचा एकत्रित नकाशा असतो. यामध्ये इतरांचे कल्याण स्थिर राहता, एकाच्या कल्याणात वाढ होणे म्हणजे सामाजिक कल्याणात वाढ होणे असा अर्थ होतो. अर्थात, सामाजिक कल्याण फलाचा आकार नैतिक मूल्ये व त्याची प्रत्यक्ष कार्यवाही यावर अवलंबून राहतो या दोन्ही गोष्टी गृहीत धरता सामाजिक कल्याण कमालीकरणाची प्रक्रिया संस्युअलसन व बर्गसन पद्धतीने २ प्रकारे स्पष्ट करता येईल.

३.२.१ संस्युअलसन यांचा उपयोगिता शक्यता दृष्टीकोन (Utility Possibility Approach of Samuelson) -

संस्युअलसन यांचा उपयोगिता शक्यता दृष्टीकोन पुढील आकृतीद्वारे स्पष्ट केला आहे.

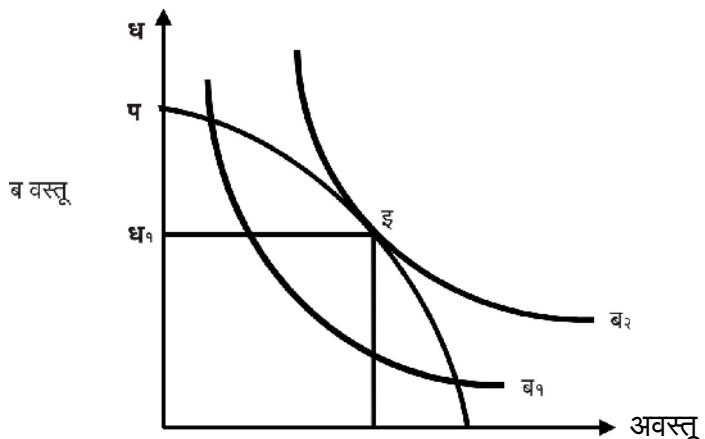

आकृती क्रमांक ३.१

वरील आकृती समाजात फक्त 'अ' आणि 'ब' या २ दोन व्यक्ती राहतात असे गृहीत धरले आहे. अक्ष अक्षावर अ व्यक्तीच्या उपयोगिता निर्देशांक मोजला आहे. तर 'अय' अक्षावर 'ब' व्यक्तीचा उपयोगिता निर्देशांक मोजला आहे. 'वव' ही उपयोगिता शक्यता दर्शवणारी वक्र आहे आणि कृ१, कृ२, कृ३ हे विविध वस्तूंच्या उपभोगापासून मिळणारी उपयोगिता दाखवणारे सामाजिक समवृत्ती वक्र (Social Indifference Curve) आहेत. सामाजिक समवृत्ती वक्र

समान सामाजिक कल्याण दाखविणारे विविध बिंदू दाखवतो. प्रत्येक उच्चतर सामाजिक तटस्थिता किंवा समवृत्ती वक्र अधिक एकूण कल्याण दाखवतो. आता उत्पादनतंत्र, साधनसामग्री इ. गोष्टी गृहीत धरता 'इ' या बिंदूत कमाल सामाजिक कल्याण मिळेल. कारण त्या ठिकाणी उपयोगीता शक्यता वक्र 'क_३' या सामाजिक समवृत्ती वक्रास स्पर्धात्मक आहे. म्हणजेच क_१ या सामाजिक समवृत्ती वक्रावर राहणे न्यून कल्याणाचे ठरेल. व 'क_३' वर जाणे प्राप्त परिस्थितीच्या मर्यादा लक्षात घेता (जेथे कल्याण अधिक असले तरी) अशक्य आहे. म्हणून प्रा. सॅम्युअलसन 'इ' बिंदूस 'मर्यादीत आनंद बिंदू' (Constrained Bills Point) असे नाव देतात.

३.२.२ बर्गसन यांचा दृष्टीकोन -

आकृती क्रमांक ३.२

वरील आकृतीत 'ब_१' व 'ब_२'या वक्रांना बर्गसन कांटूर्स (Bergson Contours) किंवा बर्गसन समलंब वक्र असे नाव देतात. हा वक्र दोन अर्थात लक्षात घेईल एक म्हणजे हा वक्र विशिष्ट सामाजिक उपयोगिता मिळवण्यासाठी अनेक व्यक्तींच्या उपयोगितांचा जो समुच्चय लक्षात घ्यावा लागतो, त्या सर्व वक्रांना स्पर्श करणारा किंवा मर्यादीत करणारा वक्र असतो. दुसरे म्हणजे, या बर्गसन समलंब वक्रावरचे सर्व बिंदू विशिष्ट सामाजिक कल्याण प्राप्त करण्यासाठी 'अ' व 'ब' वस्तूंचे किमान प्रमाणातील एकत्रीकरण दाखविणारे बिंदू असतात. 'पप_१' हा समाजाचा उत्पादन शक्यता वक्र आहे. हा उत्पादन शक्यता वक्र 'ब_२' या बर्गसन समलंब वक्रास 'इ' बिंदूत स्पर्धात्मक आहे. 'इ' बिंदू त्या परिस्थितीत शक्य असलेले कमाल सामाजिक कल्याण दाखवणारा ठरतो. त्यावेळी 'अक्ष' इतक्या प्रमाणात 'अ' वस्तू व 'अय_१' इतक्या प्रमाणात 'ब' वस्तू यांचा एकत्रीत वापर केला जातो व सामाजिक कल्याण कमाल होतो.

बर्गसन - सॅम्युअलसन यांच्या सामाजिक कल्याण फलाची वैशिष्ट्ये -

- १) बर्गसन-सॅम्युअलसन विवेचनात सामाजिक कल्याणावर परिणाम करणारे सर्व घटक लक्षात घेतले जातात.
- २) व्यक्तीव्यक्तीमधील उपयोगीता तुलनेचा प्रश्न या दृष्टीकोनात सोडवला जातो कारण यामध्ये नैतिक मूल्यांचा व्यापक निकष मंजूर करण्यात आला आहे.

- ३) बर्गसन सॅम्युअलसन विवेचन तर्कशास्त्रीयदृष्ट्या आकर्षक सुट्टुटीत आहे व त्यामुळे कल्याणकारी अर्थशास्त्राच्या आकारीत गणिताची संपूर्ण रचना पूर्ण होते.
- ४) बर्गसन-सॅम्युअलसन यांचे सामाजिक कल्याण फल कोणत्याही प्रश्नाला धोरणाला व परिस्थितीला लागू करता येते.

ही वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन देखील या दृष्टीकोनावर अत्यंत अमूर्त विश्लेषण साधन, वास्तवापासून दूर, अनुभवजन्य पुराव्यापासून विभक्त, अधिक गुंतागुंतीच्या प्रश्नाच्या बाबत गोंधळ निर्माण करणारे, अनेक निरीक्षणबाह्य चलांचा आधार घेणारे, साध्य व साधन यात गोंधळ निर्माण करणारे विवेचन अशा प्रकारच्या टीका त्यांच्या विश्लेषणावर करण्यात आल्या.

३.२.३ सरकारची सामाजिक कल्याणात्मक कार्य (Social Welfare Functions of State) -

देशाच्या विकास प्रक्रियेला ज्याप्रमाणे आर्थिक बाजू असते त्याप्रमाणेच सामाजिक बाजूसुद्धा असते. देशाचा आर्थिक विकास घडून येताना राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ घडून येणे अपेक्षित असते त्याप्रमाणेच या वाढीव उत्पन्नाचे न्याय वाटपसुद्धा अभिप्रेत असते आर्थिक विकासामुळे देशातील केवळ मूठभर लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होता कामा नये. समाजवादी तत्त्वाप्रमाणे उत्पन्नाचे सर्व लोकांना समान वाटप करणेही शक्य होत नाही. पण उत्पन्न वितरणातील विषमता फार मोठी असणार नाही याकडे अधिक लक्ष पुरवावे लागते. राष्ट्रीय उत्पन्न वाढण्याच्या प्रक्रियेत सर्व घटकांना सहभागी होण्याची संधी उपलब्ध झाली पाहिजे. म्हणजे या देशाचा विकास सर्वसमावेशक असला पाहिजे. केवळ संसाधनाचा कार्यक्षम वापर होत आहे की नाही यावरच लक्ष घेऊन सरकारला चालत नाही. सामाजिक दृष्टिकोनातूनही साधनसामग्री योग्य प्रकारे वापरली गेली पाहिजे. समाजाला आवश्यक असणाऱ्या उपभोग्य वस्तू व सेवाएवजी चैनीच्या वस्तू तयार करण्यासाठी संसाधने वापरली जात असतील तर समाजाचे नुकसान होईल. जीवनावश्यक वस्तू अल्प प्रमाणात तयार झाल्याने त्यांचा पुरवठा कमी राहिल व त्यांच्या किंमती वाढतील. सर्वसामान्य व्यक्तींना भाववाढीचा फटका बसेल. यासाठी लोकांच्या आवश्यक गरजा पहिल्यांदा भागवल्या जातील त्याप्रकारे सुयोग्य नियोजन सरकारला करावे लागते. समाजाच्या गरजा पाहून वस्तू व सेवांच्या उत्पादनवाढीला चालना द्यावी लागते.

प्रत्येक देशातील सरकारला काही सामाजिक ध्येये किंवा उद्दिष्ट्ये ठरवावी लागतात. देशातील सामाजिक विकासासाठी केली जाणारी काही कार्य म्हणजे सरकारची सामाजिक कल्याणात्मक कार्य होय. देशाचा आर्थिक विकास करत असताना देशातील गरीबी व बेकारी दूर करणे, आर्थिक विषमता कमी करणे, अन्नधान्य, आरोग्य, शिक्षण यांसारख्या मूलभूत गरजा भागवणे इत्यादी दृष्टीने सरकारला प्रयत्न करावे लागतात.

सरकारची प्रमुख सामाजिक कल्याणात्मक कार्य (Major Social Welfare Functions of State) -

सरकार सामान्यपणे पुढीलप्रमाणे सामाजिक ध्येये निश्चित करून त्यांच्या प्राप्तीसाठी विविध उपायांद्वारे प्रयत्न करते.

१) लोकसंख्या नियंत्रित करणे -

देशाची लोकसंख्या योग्य व वाजवी प्रमाणात राखणे हे सरकारपुढील महत्त्वाचे उद्दिष्ट असते. लोकसंख्या अवाजवी प्रमाणात वाढल्यास अनेक गंभीर समस्या त्यातून निर्माण होतात. बेकारी, गरीबी यांसारखे प्रश्न उपस्थित होतात. तसेच अन्नधान्य, पाणी, घरे, आरोग्य, शिक्षण इत्यादीच्या सोईवर अतिरिक्त ताण पडतो. वाढत्या लोकसंख्येमुळे उपभोग खर्च वाहून बचतीचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे भांडवलनिर्मिती व आर्थिक विकासात अडथळे निर्माण होतात. देशाच्या आर्थिक विकासाची प्रक्रिया मंदावते. वेगाने वाढणारी लोकसंख्या आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या अपायकारक ठरते. म्हणून सरकार लोकसंख्या नियंत्रणासाठी विवाहाची वयोमर्यादा वाढवणे, शिक्षणाचा प्रसार करणे, स्त्रियांची सामाजिक प्रतिमा उंचावणे, सामाजिक सुरक्षिततेच्या योजना प्रभावीपणे राबवणे, संततीनियमनाची साधने उपलब्ध करून देणे यांसारखे प्रयत्न सरकारने केले आहेत.

२) बेकारी कमी करणे -

देशातील बेकारीचे प्रमाण कमी करणे हे सरकारचे प्रमुख सामाजिक कल्याणात्मक कार्य असलेले दिसून येते. व्यक्ती बेकार असल्यास त्याचे उत्पन्न कमी होते. परिणामी त्याची खरेदीशक्ती कमी होते. व्यक्तीला आपल्या जीवनावश्यक गरजांची पूर्तता करता येत नाही यासाठी लोकांना रोजगारसंघी उपलब्ध झाली पाहिजे. देशात बेकारीचे प्रमाण जास्त असल्यास मानवी भांडवलाचा अपव्यय होतो. या साधनसंपत्तीचा कार्यक्षमतेने वापर झाला पाहिजे. त्यासाठी सरकार रोजगार निर्मितीवर भर देते. कृषी विकास, औद्योगिकरण, व्यापाराला चालना शिक्षण प्रशिक्षणाच्या सोयी इत्यादीद्वारे रोजगार वाढीचे प्रयत्न करते.

३) दारिद्र्य निर्मलन करणे -

व्यक्तिच्या जीवनावश्यक गरजांची पूर्तता होत नसल्यास त्यास दारिद्र्य अवस्था म्हटले जाते. देशामध्ये दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची संख्या अधिक असणे आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या योग्य नसते. देशाचा मंद आर्थिक विकास, वेगाने वाढणारी लोकसंख्या, अल्प दरडोई उत्पन्न, बेकारी, आर्थिक विषमता, भाववाढ इ. काढण्यासाठी आर्थिक विषमता कमी करणे, भाववाढीवर नियंत्रण ठेवणे, रोजगारनिर्मितीला चालना देणे, औद्योगिकीकरणाला प्रोत्साहन देणे यासारखे प्रयत्न करते. ग्रामीण भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी विविध योजना राबवते.

४) अन्नधान्यविषयक गरजा भागविणे -

अन्न ही मानवाची मूलभूत गरज आहे. देशातील लोकांना पुरेशा प्रमाणात अन्नधान्याचा पुरवठा व्हावा यासाठी सरकार शेती उत्पादनाला उत्तेजन देते. यासाठी शेती क्षेत्राला खते, बी-बियाणे, कीटकनाशके, पाणीपुरवठा इत्यादी आदानांचा पुरवठा सवलतीच्या दराने करते. अन्नधान्याच्या किंमती वाढू नयेत म्हणून सतत त्यावर नियंत्रण ठेवते. शिलकी साठ्याचे धोरण राबवून अन्नधान्य किंमतीत स्थैर्य निर्माण करते. सार्वजनिक वितरण प्रणाली प्रभावीपणे राबवते. धान्याचा तुटवडा निर्माण झाल्यास अन्नधान्याची आयात करते. एकंदरीत देशातील लोकांना आवश्यक धान्याचा पुरवठा सुलभपणे होईल अशी व्यवस्था सरकारला करावी लागते.

५) पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करणे -

जनतेला शुद्ध पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देणे ही एक महत्त्वाची गरज मानली जाते. देशातील सर्व विभागात व प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांना शुद्ध व सुरक्षित पिण्याचे पाणी उपलब्ध झाले पाहिजे. यासाठी सरकार जलव्यवस्थापनाचे सुयोग्य धोरण राबवते. धरणे बांधून पाणी साठविले जाते. मोठमोठे जल प्रकल्प उभारले जातात. शहरांबरोबर ग्रामीण भागालासुद्धा जलवाहिनीद्वारे पाणीपुरवठा करण्यावर भर दिला जातो. उपलब्ध पाण्याचे योग्य नियोजन करून सर्वापर्यंत पाणी पोहचिवणे आवश्यक असते.

६) निवासाची व्यवस्था करणे -

निवारा ही मानवाच्या मूलभूत गरजांपैकी एक महत्त्वाची गरज आहे. गरीबीमुळे लोकांना निवासाची व्यवस्था करता येत नाही. अशा स्थितीत लोकांना निवारा उपलब्ध करून देणे सरकारचे कर्तव्य ठरते. शहरी भागात वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे गर्दी वाढत जाते. कष्टकरी वर्ग ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतर करतो. शहरात सर्वाच्या निवासाची व्यवस्था होत नाही. अनेक लोक झोपड्या करून राहतात. गलिच्छ झोपडपट्ट्यांची समस्या त्यातून निर्माण होते. अनारोग्यांचे वातावरण व सांडपाण्याच्या सुविधेचा अभाव यामुळे झोपडपट्ट्यांमध्ये राहणे धोक्याचे ठरते. सरकार अशा लोकांना विविध योजनाद्वारे स्वतःची घरे बांधून देते. ग्रामीण भागातसुद्धा गरीब शेतमजूर, ग्रामीण कारागीर, अनुसूचित जातीजमातीच्या व्यक्ती इत्यादी दुर्बल घटकांना निवासाची सुविधा उपलब्ध होत नाही. अशा लोकांना घरांसाठी अनुदान देते.

७) आरोग्याच्या सुविधा पुरविणे -

आरोग्यविषयक सुविधा उपलब्ध करून देणे ही एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट असते. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, इस्पितके, औषधे, डॉक्टर्स आदीची व्यवस्था सरकारला करावी लागते. तसेच विविध रोगांची लागण होऊ नये यासाठी परिसराची स्वच्छता, कीटकनाशक फवारणी, सांडपाण्याच्या योजना, निर्जतुक व शुद्ध पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करणे इत्यादीकडे लक्ष पुरवावे लागते. या सुविधांद्वारे लोकांचे आरोग्य चांगले राखणे व त्यांचे जीवनमान उंचावणे हे उद्दिष्ट असते.

८) शिक्षणाचा प्रसार करणे -

प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे, उच्च माध्यमिक व उच्च शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे, तांत्रिक शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या सोई उपलब्ध करून देणे इत्यादी प्रमुख जबाबदारी सरकारला सांभाळावी लागते. शिक्षणाचा प्रसार करणे व मानवी संसाधनाचा विकास करणे हे एक महत्त्वाचे सामाजिक उद्दिष्ट ठरते.

९) राहणीमान उंचावणे -

जनतेला आवश्यक गरजांची पूर्तता करता येईल असे पोषक वातावरण निर्माण करावे लागते. रोजगारसंधी, व्यापार व उद्योगांना चालना, शेतीचा विकास याद्वारे लोकांच्या उत्पन्नात वाढ घडवून आणावी लागते. त्यांचे राहणीमान सुधारण्यासाठी आवश्यक वस्तू व सेवांच्या बरोबर इतर आनुषंगिक सुविधा उपलब्ध करून द्याव्या लागतात. रस्ते, रेल्वे, वाहतूकीची इतर साधने, वीजपुरवठा, पाणी पुरवठा आरोग्याच्या सोयी, कल्याणकारी योजना इत्यादींद्वारे लोकांच्या जीवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी सरकारला प्रयत्न करावे लागतात. सरकारला लोकांचे राहणीमान सुधारून खच्या अर्थाने देशाचा विकास साधावा लागतो.

१०) आर्थिक विषमता व प्रादेशिक विषमतेत घट करणे -

देशातील विविध लोकांमधील आर्थिक विषमता आणि निरनिराळ्या प्रदेशांतील विषमता दूर करणे हे एक महत्त्वाचे सामाजिक कल्याणाचे कार्य सरकारकडून केले जाते. उत्पन्न व संपत्तीचे वाटप व्यक्ती किंवा कुटुंबात समप्रमाणात होत नाही. मूठभर कुटुंबे सधन बनतात तर असंख्य गरीब बनून राहतात. उत्पन्नातील अशी विषमता, दारिद्र्य, देशाचा मंद विकास, उत्पादक साधनांचे विषम वाटप, कर चुकविण्याची वृत्ती, लोकसंख्यावाढ, बेकारी, भांडवलप्रधान तंत्राचा वाढता वापर इत्यादी कारणामुळे निर्माण होते. विषमतेमुळे गरिबांची स्थिती आणखी हलाखीची बनते. त्याला विकासाची संधी उपलब्ध होत नाही.

विषमता दूर करण्यासाठी सरकार विविध उपाय योजते. जमीनसुधारणा कार्यक्रम, वेतनविषयक नीती, किमतीवर नियंत्रण, लोकसंख्या नियंत्रण, सामाजिक सुरक्षिततेच्या योजना, श्रमप्रधान तंत्र, श्रीमंतावर प्रगतीशील दराने कर आकारणी इत्यादी उपाय सरकारद्वारे योजले जातात.

तसेच विविध प्रदेशामध्ये आर्थिक विकासाबाबत निर्माण होणारा असमतोलपणा कमी करण्यासाठी सरकार प्रयत्न करते. मागासलेल्या भागाच्या विकासाला प्रोत्साहन दिले जाते. कच्चा माल सवलतीच्या दराने पुरविणे, कर विषयक सवलती देणे. पायाभूत सुविधा पुरविणे यांसारखे प्रयत्न केले जातात. याद्वारे मागास भागाच्या औद्योगिकरणाला चालना दिली जाते. तसेच मागास विभागातील शेती व ग्रामीण विकासासाठी खास पतपुरवठा यंत्रणेद्वारे पतपुरवठा केला जातो. यामुळे सर्व राज्यांचा व प्रदेशांचा समान पातळीवर विकास होण्यास मदत होते.

वरील सामाजिक कार्य लोकांच्या महत्तम सामाजिक कल्याणासाठी सरकारकडून केली जातात.

आपली प्रगती तपासा :

- १) सामाजिक कल्याण म्हणजे काय ?
  - २) सामाजिक कल्याण फलनाची संकल्पना सर्वप्रथम कोणी मांडली ?
  - ३) सामाजिक कल्याण फलनाच्या संकल्पनेची गृहीते कोणती आहेत ?
  - ४) सामाजिक समवृत्ती वक्र म्हणजे काय ?
-
-
-
-
-

३.३ सारांश

सामाजिक कल्याण फलनाची संकल्पना सर्वप्रथम बर्गसन यांनी १९३८ मध्ये कल्याणकारी अर्थशास्त्रातील निश्चित दृष्टीकोनाची पुनर्निर्मिती या लेखात मांडली. बेन्थम यांनी जास्तीत जास्त लोकांचा जास्तीतजास्त लोकांचा जास्तीतजास्त आनंद म्हणजे कल्याण होय. पैरेटोने उत्पादन, उपभोग, वितरण, विनिमय या बाबतीतील सीमांन्त अटींची पूर्तता जर झाली तर त्यातून महत्तम आर्थिक, कल्याण कशा प्रकारे घडून येते यांचे विवेचन केले. प्रा. हिक्स, कॅल्डॉर सिटीव्हस्की यांनी पैरेटोच्या कल्याण अर्थशास्त्रात सुधारणा करून क्षतिपूरक / नुकसान भरणार्ई तत्त्वाची मांडणी केली. प्रा. बर्गसन, प्रा. सॅम्युअलसन, प्रा. टिटनर यांनी सामाजिक कल्याण फलनाची संकल्पना वापरून पैरेटोची कल्याण अर्थशास्त्र अधिक प्रगत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सामाजिक कल्याण स्पष्ट करण्यासाठी सॅम्युअलसन यांचा उपयोगीता शक्यता दृष्टीकोन व बर्गसन यांचा दृष्टीकोन मांडला. सरकारने सामाजिक कल्याणात्मक कार्ये करते. त्यामध्ये लोकसंख्या नियंत्रित करणे, बेकारी कमी करणे, दारिद्र्य निर्मूलन करणे, अन्नधान्य विषयक गरजा भागविणे, पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करणे, निवासाची व्यवस्था करणे, आरोग्याची सुविधा पुरविणे, शिक्षणाचा प्रसार करणे, राहणीमान उंचावणे, आर्थिक विषयात विषमतेत घट करणे.

३.४ पारिभाषिक शब्द

कल्याण - जास्तीत जास्त लोकांचा जास्तीतजास्त आनंद म्हणजे कल्याण होय.

३.५ प्रश्न

- १) सामाजिक कल्याण फलन म्हणजे काय ?
- २) सॅम्युअलसन यांचा उपयोगीता शक्यता वक्र स्पष्ट करा.
- ३) बर्गसन यांचा दृष्टीकोन स्पष्ट करा.
- ४) सरकारची सामाजिक कल्याणात्मक कार्ये स्पष्ट करा.

प्रकरण २

४

सरकार व निर्णयप्रक्रिया

(GOVERNMENT AND DECISION MAKING PROCESS)

घटक रचना :

- ४.० उद्दिष्ट्ये
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ अऱोचा अशक्यता सिद्धांत
  - ४.२.१ सरकारी यंत्रणेचे अपयश
- ४.३ सारांश
- ४.४ पारभाषिक शब्द
- ४.५ प्रश्न

४.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तूत प्रकरणाचा अभ्यासानंतर आपणास पुढील बाबींचे आकलन होईल.

- १) अऱोचा अशक्यता सिद्धांत लक्षात येईल.
- २) सरकारी यंत्रणेमध्ये येणारे अपयश लक्षात येईल.

४.१ प्रस्तावना

आपण सर्वोत्कृष्ट अर्थव्यवस्थेत (First Best Economy) संसाधनाचे कार्यक्षम वाटप कशा प्रकारे साध्य केले जाते. बाजार अपयशाची संकल्पना काय आहे? बाजार अपयशाची परिस्थिती कोणकोणत्या घटकांमुळे निर्माण होते? बाजार अपयशाची समस्या दूर करण्यासाठी सरकारी हस्तक्षेपाची अर्थव्यवस्थेत आवश्यकता का असते? सरकार कर, सार्वजनिक खर्च, सार्वजनिक कर्ज, अंदाजपत्रक याच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्थेत नियंत्रण कशा प्रकारे ठेवते. सरकारच्या वितरणात्मक धोरणाची उद्दिष्ट्ये कोणती असतात याची चर्चा केली आहे.

या अगोदरच्या प्रकरणात आपण समाजाचे महत्तम आर्थिक कल्याण साध्य करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत सरकार कशी भूमिका बजावते याविषयी चर्चा केली.

या प्रकरणात आपणाला अर्थव्यवस्थेतील संसाधनाचा पर्याप्त वापर करून समाजाचे महत्तम कल्याण घडवून आणण्याच्या उद्दिष्टाने सरकार कार्य करत असले तरी प्रत्यक्षात सरकार देखील यामध्ये अपयशी कशा प्रकारे ठरते. देशातील बहुसंख्य लोकांची कोणत्या सार्वजनिक वस्तूंची मागणी आहे त्यानुसार बहुमताचा निकष वापरून सरकार सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा का नाही करू शकत याविषयीचे अऱोने मांडलेले अशक्यता प्रमेय, सरकारकडून निर्णय घेतले जात असताना समाजातील विशिष्ट वर्गच डोळ्यासमोर ठेवून राजकीय निर्णय कशा प्रकारे घेतले जातात, आर्थिक कार्यक्षमता व प्रत्यक्षात घेतले जाणारे राजकीय निर्णय यामध्ये आंतरकीय कशा प्रकारे होते, व या सर्व समस्यांवर मात करण्यासाठी परत सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी सांगितल्याप्रमाणेच निर्हस्तक्षेप नीती व खाजगीकरण का महत्त्वाचे याचा अभ्यास करावयाचा आहे.

४.२ अऱोचा अशक्यता सिद्धांत (ARROWS IMPOSSIBILITY THEOREM)

अऱो यांनी १९६७ मध्ये सामाजिक निवड व वैयक्तीक मूल्ये (Social Choice and Individual Values) या आपल्या ग्रंथातून सामाजिक निवडीचा प्रश्न वेगळ्याच पद्धतीने तपासला.

लोकशाही शासन असलेल्या देशात व्यक्तीगत सामाजिक वस्तूंना पसंती समूह मतदान पद्धती असताना सामाजिक निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेचे विवेचन केनेथ अऱो यांनी केले आहे. यालाच अऱोचा अशक्यता सिद्धांत म्हणतात. लोकशाहीप्रधान देशात बहुमताच्या आधारे सार्वजनिक वस्तू पुरविण्यासंदर्भात सरकारला कोणत्या अडचणी निर्माण होतात त्याचे स्पष्टीकरण हा सिद्धांत देतो. लोकशाही देशात सार्वजनिक वस्तूंना लोकांच्या निवडी किंवा पसंती फक्त बहुमताचा विचार करून झाल्यास या वस्तू पुरविण्याविषयीचा निर्णय सरकारला घेता येत नाही. बहुमताच्या स्थितीतही सार्वजनिक वस्तू सरकारने पुरवल्यावर महत्तम सामाजिक कल्याण साध्य होईल असे नाही. म्हणून या सिद्धांताला अशक्यता प्रमेय म्हणतात.

केनेथ अऱो यांच्या मते, लोकशाही व्यवस्था असलेल्या देशात बहुमताबरोबरच सामाजिक निवडीच्या संदर्भात काही अटींची पूर्तता होणे आवश्यक आहे. त्यातून लोकांच्या सामाजिक वस्तूंना योग्य पसंती प्रकट करण्याबरोबरच प्रभावी सामाजिक समवृत्ती वक्र मिळतो आणि महत्तम सामाजिक वक्रास साध्य करणारे सामाजिक कल्याण फलन (Function) मिळते. यासाठी बहुमताबरोबरच त्या अटींचींही पूर्तता करणे आवश्यक आहे.

या सिद्धांताप्रमाणे लोकशाही शासन देशात सामाजिक वस्तू लोकांना पुरवून महत्तम सामाजिक कल्याण सरकारने साध्य करण्यासाठी योग्य सामाजिक कल्याण फलन निश्चित होण्यासाठी पुढील अटींची पूर्तता होणे आवश्यक आहे.

१) वहनीयता किंवा सातत्य :

अऱो यांच्या मते, सामाजिक निवडीच्या अभिव्यक्तीमध्ये सातत्य किंवा वहनीयता असणे आवश्यक आहे. समजा, पर्याय 'अ' पर्याय 'ब' पेक्षा व पर्याय 'ब' पर्याय 'क' पेक्षा अधिक पसंत

असल्यास ‘क’ हा पर्याय ‘अ’ पेक्षा अधिक पसंतीचा ठरु शकणार नाही. परंतु प्रत्यक्ष परिस्थितीत समाजातील काही व्यक्तींना ‘क’ हा पर्याय ‘अ’ पेक्षा अधिक हवासा वाटल्यास सातत्य किंवा वहनीयतेच्या अटीचा भंग होतो. सामाजिक निवडीच्या बाबतीत हेच अधिक शक्य आहे.

२) व्यक्तीगत निवडीला प्रतिसाद -

ॲरो यांच्या मते, सामाजिक वस्तुंच्या निवडीची पसंती श्रेणी किंवा प्राधान्य क्रम हा व्यक्तीगत निवडीला धन प्रतिसाद देणारा असला पाहिजे. याचा अर्थ व्यक्तीगत प्राधान्य क्रम जसा बदलेल त्याच पद्धतीने सामाजिक प्राधान्य क्रमही बदलला पाहिजे. उदा. ‘अ’ व्यक्तीला सार्वजनिक उद्यान प्राधान्याने हवे असल्यास व त्या खालोखाल ‘अ’ व्यक्तीची पसंती प्राथमिक शाळेला असल्यास संपूर्ण समाजाचाही प्राधान्यक्रम तसाच असणे आवश्यक आहे.

३) ऐच्छिक सामाजिक निवड -

व्यक्तीगत पातळीवरील सामाजिक वस्तुंच्या निवडीतून असंख्य व्यक्ती असणाऱ्या समाजाला नेमक्या कोणत्या सामाजिक वस्तू हव्या आहेत हे ठरवताना सामाजिक निवडीची ही संपूर्ण प्रक्रिया व्यक्तीच्या इच्छेनुरूप झाली पाहिजे. या दृष्टीने ही निवड ऐच्छिक असली पाहिजे म्हणजेच पर्यायाने अशी सामाजिक निवड कोणत्याही व्यक्तीवर लादली जाता कामा नये परंतु ही अट पूर्ण होणे अशक्य आहे. कारण सामाजिक वस्तुंच्या कोणताही एक विशिष्ट समुच्चय हा त्या समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या इच्छेनुसार असू शकणार नाही.

४) लोकशाही अट -

ॲरो यांनी अन्य सर्व कल्याणकारी अर्थशास्त्रज्ञांप्रमाणे स्वातंत्र्य व लोकशाही या दोन महत्त्वाच्या मूल्याचा पुरस्कार केला आहे. म्हणूनच सामाजिक निवड ही हुक्मशाहीतून येता कामा नये तर ती लोकशाहीतून उदयास आली पाहिजे. वास्तवात मात्र कोणत्याही प्रकारच्या लोकशाही राज्यव्यवस्थेत ही अट पूर्ण होणे कठिण आहे.

५) असबंध पर्यायांचे स्वतंत्र अस्तित्व -

सामाजिक कल्याण फलनात लोकांनी सामाजिक वस्तुंना प्रकट केलेल्या निवडी / पसंतीची क्रमवारी स्वतंत्र असणे आवश्यक आहे. एखाद्या निवडीत बदल झाल्यामुळे त्याचा प्रभाव सामाजिक कल्याण फलनावर होऊ नये.

वरीलपैकी एका जरी अटीची पूर्तता झाली नाही तर व्यक्तीगत निवडीतून सामाजिक निवडीपर्यंत बहुमताच्या आधारे पोहचता येत नाही. ॲरो यांच्या मते, वरील अटी प्रत्यक्षात आढळून येणे अशक्य आहे. व त्यामुळे बहुमताचा निकष वापरून सरकारला निर्णय घेणे अशक्य आहे. लोकशाहीत बहुमताचा निकष विधायक किंवा निश्चित निर्णय घेण्याच्या दृष्टीने अडचणीचा कसा ठरु शकतो हे ॲरो यांनी पुढील उदाहरणाच्या साहाय्याने स्पष्ट केले आहे.

नागरीक	य	र	ल
अ	८	७	५
ब	५	८	७
क	७	५	८

वरील तक्त्यात ‘अ’, ‘ब’, ‘क’ हे तीन नागरीक आहेत. ‘य’, ‘र’, ‘ल’ हे त्यांच्यासमोर सरकारने मांडलेले धोरणात्मक पर्याय आहेत. या धोरणात्मक पर्यायांना प्रत्येक नागरीकांने दिलेले महत्त्व चौकटीतील अंकाद्वारे व्यक्त होते.

‘अ’ नागरीकाच्या दृष्टीने सरकारने मांडलेले ‘य’ धोरण सर्वाधिक कल्याणाचे असेल कारण त्याला ‘अ’ व्यक्तीने जास्त प्राधान्य दिले आहे. पण या ‘य’ धोरणास ‘ब’ आणि ‘क’ नागरीकांचा विरोध असणार. कारण त्यांचे प्राधान्यक्रम वेगळे आहेत. परिणामी ‘य’ धोरण बहुमताला मान्य असणार नाही. ‘ब’ या नागरीकाच्या दृष्टीने सरकारचे ‘र’ हे धोरण सर्वाधिक कल्याणाचे असूनही ‘अ’ आणि ‘क’ नागरीकास ते धोरण पसंत नाही. त्यामुळे ‘र’ हे धोरणदेखील राबवले जाणार नाही.

‘क’ नागरीकाच्या दृष्टीने ‘ल’ पर्याय सर्वाधिक कल्याणाचा असून देखील ‘अ’ आणि ‘ब’ यांचा विरोध असल्याने ‘ल’ धोरणदेखील राबवले जाणार नाही. या तिन्ही धोरणाची बेरीज केली असता तिन्ही धोरणाच्या बाबत ती २० इतकी येते. त्यामुळे आता बहुमताचा निकष वापरून कोणते धोरण राबवायचे हा प्रश्न सरकारपुढे उभा राहतो.

‘अ’, ‘ब’ आणि ‘क’ या तीन नागरीकांच्या प्राधान्यक्रम एकत्रीकरणात लोकशाही बहुमताच्या पद्धतीने होकारात्मक निर्णय अशक्य होतो. म्हणूनच त्यास ‘अशक्यता प्रमेय’ (Impossibility Theorem) असे नाव दिले जाते.

टीका - अऱ्यो यांच्या सामाजिक निवड सिद्धांतावर पुढील आक्षेप (Criticism) घेतले जातात.

- १) अऱ्यो यांना आपल्या सिद्धांतात मतदारांच्या सामाजिक निवडीची तीव्रता दाखवता आली नाही.
- २) अऱ्यो लोकशाही राजकीय प्रक्रियेच्या कार्यक्षमतेचे अत्यंत निराशावादी चित्र उभे करतात.
- ३) सामान्य मतदार आपल्या मतदारातून सामाजिक निवड करतोच असे नाही.
- ४) अनेक नागरीकांना सरकार सामाजिक वस्तू पुरवताना त्यांच्या पसंतीचा विचार करते हे माहीत नाही.

सिद्धांताचे महत्त्व -

अऱ्योच्या सिद्धांतावर टीका करण्यात येत असल्या तरी त्या सिद्धांताचे महत्त्व नाकारता येत नाही.

- १) हा सिद्धांत लोकशाही शासन यंत्रणेत सरकार सार्वजनिक वस्तू कसे पुरविते याचे विवेचन देतो.
- २) सार्वजनिक वस्तू पुरविण्यात बहुमता बरोबरच निवडीतील सातत्यास किती महत्त्व आहे हे हा सिद्धांत स्पष्ट करतो.
- ३) हा सिद्धांत सार्वजनिक वस्तूंच्या उपभोगातून महत्तम सामाजिक कल्याण कसे साध्य करता येईल याचे शास्त्रीय विवेचन करतो.

आपली प्रगती तपासा :

- १) अशक्यता प्रमेय कोणी व कोणत्या ग्रंथात मांडले ?
  - २) अशक्यता प्रमेय म्हणजे काय ?
  - ३) लोकशाही देशात लोकांना सार्वजनिक वस्तूचा पुरवठा करण्यासाठी कोणता निकष वापरतात ?
  - ४) बहुमताचा निकष वापरून महत्तम सामाजिक कल्याण साध्य करण्यासाठी कोणत्या अटींची पूर्तता व्हावी लागते ?
-
-
-
-

४.२.१ सरकारी व्यवस्थेचे / यंत्रणेचे अपयश (Goverenment Failure):

नफ्याच्या प्रेरणेवर आधारीत असणारी खाजगी व्यवस्था किंमतयत्रंणेच्या माध्यमातून संसाधनाचा कार्यक्षमपणे वापर करत नाही त्यामुळे सामाजिक कल्याणाची हानी होते. त्याचबरोबर सार्वजनिक वस्तूचे अस्तित्व, बाजारात आढळणारी अपूर्ण स्पर्धेची स्थिती, अपूर्ण माहिती, बाह्यता, अनिश्चितता यामुळे बाजार यंत्रणा अयशस्वी ठरते. म्हणजेच उपलब्ध संसाधनाचा कार्यक्षमपणे वापर होत नाही. या उपलब्ध संसाधनाचा कार्यक्षम वापर होऊन समाजाचे महत्तम सामाजिक कल्याण घडून यावे या उद्देशाने बाजार यंत्रणेतील दोष दूर करण्यासाठी सरकार कर आकारणी, किंमत नियंत्रण, वितरणव्यवस्था यासारखे उपाय योजते. परंतु सरकारने हे उपाय योजून देखील बाजार अपयशासारखी किंवा त्यापेक्षा वाईट परिस्थिती अर्थव्यवस्थेत निर्माण होते त्याला सरकारी व्यवस्थेचे / यंत्रणेचे अपयश असे म्हटले जाते.

सरकारी व्यवस्थेच्या अपयशाची व्याख्या (Definition of Goverenment Mechanism Failure) :

सरकारने बाजार अपयशाची समस्या दूर करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत केलेला हस्तक्षेपही ज्यावेळेस सामाजिक दृष्टचा कार्यक्षमपणे संसाधनाचे वाटप करण्यासाठी अयशस्वी ठरतो. त्यावेळेस त्याला सरकारी यंत्रणेचे अपयश म्हणतात.

सरकारी यंत्रणेचे अपयश म्हणजे अशी स्थिती की बाजार यंत्रणेतील दोष दूर करण्यासाठी सरकारने केलेल्या हस्तक्षेपामुळे दुर्मिळ संसाधनाचा अकार्यक्षमपणे वापर होऊन त्यांचे अयोग्य पद्धतीने वितरण होते.

सार्वजनिक यंत्रणेच्या अपयशाची कारण (Causes of Government Mechanism Failure) :

पुढील कारणामुळे दुर्मिळ संसाधनाचे अयोग्य वितरण (Allocation) होऊन त्यांचा अकार्यक्षमपणे (Inefficient) वापर होतो व सरकारी यंत्रणेच्या अपयशाची परिस्थिती निर्माण होते.

१) राजकीय स्वास्थ / स्वहित (Political Self Interest) :

राजकीय नेते आणि सनदी नोकरवर्ग (Civil Servants) निर्णय घेत असताना स्वतःच्या हिताच्या दृष्टीकोनातून निर्णय घेतात परिणामी संसाधनाचे अयोग्य वाटप होते. उदा. नवीन सार्वजनिक रस्ते कोठे बांधावा, शाळा, सार्वजनिक दवाखाने, सार्वजनिक बगीचे इ. कोणत्या ठिकाणी असावेत याचा निर्णय घेताना आपल्या मतदान बँकेकडे (Voter Bank) लक्ष दिले जाते.

२) राजकीय नेत्यांची अल्पकालीन धोरणे (Policy Myopia of Politicians) :

राजकीय नेत्यांची कोणत्याही समस्येकडे पाहण्याची दृष्टी अल्पकालीन असते. एखाद्या समस्येवर कायस्वरुपी तोडगा काढण्याऐवजी राजकीय नेते त्यावर तात्पुरते उपाय शोधतात व ते अंमलात आणतात. उदा. शेतकऱ्याच्या आत्महत्येची समस्या असेल तर या समस्येवर सरकार कर्जमाफीसारख्या अल्पकालीन उपाय शोधून काढते. परंतु यामुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कायमस्वरुपी थांबू शकत नाहीत. त्या सुरुच राहतात यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या कारणांच्या मुळाशी जाऊन त्या कायमस्वरुपी कशा थांबवता येतील या दृष्टीने धोरणे राबवली पाहिजेत. पण सरकारकडून असे केले जात नाही त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबवण्यासाठी कर्जमाफी दिली तरी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या सुरुच राहतात अशा वेळी कर्जमाफीसाठी सरकारने दिलेला पैसा वाया जातो म्हणजेच दुर्मिळ संसाधनाचा अपव्यय होतो.

आजारी उद्योगांना अर्थसाहाय्य दिले तर त्यातूनही दुर्मिळ संसाधनाचा अपव्यय होतो. आजारी उद्योगांनी आपल्याजवळील संसाधनाचा कार्यक्षमपणे वापर केलेला नसतो त्यामुळे त्यांच्याकडील नफ्याचे प्रमाण कमी होऊन कर्जाचे प्रमाण वाढलेले असते. अशा उद्योगांसाठी सरकारने अर्थसाहाय्य न देता त्या उद्योगांची कार्यक्षमता कशा प्रकारे वाढेल या दृष्टीकोनातून उपाय योजले पाहिजेत. परंतु सर्वसामान्यतः सरकार असे उपाय योजत नाही.

३) सरकारी मालकीचे उद्योग / व्यवसाय -

एखाद्या वस्तूच्या उत्पादनाची मक्तेदारी जर फक्त सरकारी क्षेत्राकडे असेल तर संसाधनाचा अकार्यक्षमतेने वापर होऊन सार्वजनिक यंत्रणा अपयशी ठरते. उदा. दूरसंचार क्षेत्रात ज्यावेळी भारतात भारत संचार निगम लिमिटेड (BSNL) ची मक्तेदारी होती त्यावेळेस कॉल रेट जास्त होता. परंतु ज्यावेळेस खाजगी कंपन्यांना दूरसंचार क्षेत्रात व्यवसाय करण्यास परवानगी देण्यात आली त्यावेळेस कॉल रेट मोठ्या प्रमाणात कमी झाल्याचे आढळते.

४) बिगर उत्तेजनात्मक परिणाम (Disincentive effect) :

सरकारने किमान वेतन कायद्याची अंमलबजावणी केल्यामुळे कर्मचाऱ्यांची तेवढी कार्यक्षमता नसली तरी त्याला किमान वेतन मिळत असते. याउलट एखाद्या कर्मचाऱ्याकडे जास्त कार्यक्षमता असली तरी त्याला इतर कर्मचाऱ्यांएवढेच वेतन मिळते. परिणामी तो कर्मचारी पूर्ण कार्यक्षमतेने काम करत नाही. या ठिकाणी त्याच्या कार्यक्षमतेच्या अपव्यय होतो.

सरकारने जर उत्पन्न कराचे दर वाढवले तर अधिक उत्पन्न मिळवण्याचा लोकांवर त्याचा विपरीत परिणाम होतो. परिणामी ते अधिक काम करून अधिक उत्पन्न मिळवण्याचा प्रयत्न

करत नाहीत. या ठिकाणी त्याच्याही कार्यक्षमतेचा पर्याप्त वापर होत नाही यामुळे संसाधनाचा अपव्यय होतो.

५) सरकारी हस्तक्षेप व कर चुकवेगिरी :

सरकार ज्यावेळेस तंबाखू, मद्य, सिगारेट इत्यादी बिगर गुणात्मक वस्तूंचा उपभोग कमी व्हावा यासाठी या वस्तूंवरील कराचे दर वाढवते त्यावेळेस यातून कर चुकवेगिरीची प्रवृत्ती वाढीस लागते. यातून उत्पादक व उपभोक्ते यांच्यात कोणताही कर न भरता व्यापार सुरु होतो. असा कर न भरता उत्पादक व उपभोक्ते यांच्यात अशा वस्तूंचा व्यापार सुरु होतो तेव्हा अशा वस्तूंची किंमत मोठ्या प्रमाणात कमी झालेली असते. परिणामी असा वस्तूंच्या उपभोगात मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. ज्यामुळे सामाजिक कल्याणाची मोठ्या प्रमाणात हानी होते.

६) अपूर्ण माहितीच्या आधारे सरकारने घेतलेला निर्णय :

देशातील असंख्य लोकांना नेमक्या कोणत्या प्रकारच्या सार्वजनिक वस्तूंची आवश्यकता आहे हे सरकारला अचूकपणे जाणून घेता येत नाही. परिणामी लोकांना ज्या प्रकारच्या वस्तू व सेवांची आवश्यकता आहे त्या प्रकारच्या वस्तू व सेवांचा पुरवठा सरकारकडून लोकांना होत नाही. परिणामी सामाजिक कल्याणाची हानी होते.

७) अगाजवी प्रशासकीय खर्च (Highly Administrative Cost) :

सरकारी योजना आखणे व त्याची अंमलबजावणी करणे यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च होतो. त्यामुळे एखाद्या योजनेचा प्रत्यक्षात मिळणारा सामाजिक लाभ हा त्या योजनेवर होणाऱ्या खर्चाच्या तुलनेत कमी राहतो. परिणामी सामाजिक कल्याणाची हानी होते.

८) स्वारस्य गट नियंत्रण (Interest Group Capture) :

स्वारस्य गट नियंत्रण हे देखील एक सरकारी अपयशाचे कारण आहे. ज्यावेळी देशातील वेगवेगळे गट उदा. शेतकरी गट, वकील गट, डॉक्टर्स, इंजिनियर्स इ. साखर सम्राट इत्यादींचा गट सरकारला आपल्या स्वतःच्या हिताच्या दृष्टीकोनातून एखादा निर्णय घेण्यास भाग पाडतो तेव्हा त्याला स्वारस्य गट नियंत्रण असे म्हटले जाते. उदा. साखर कारखान्यांचे मालक आपले संघटन करून राजकीय पक्षांना वेगवेगळ्या प्रकारची आर्थिक मदत देऊन जर सरकारने उसाची किमान हमी किंमत कमी जाहीर करावी अशा प्रकारचे दडपण सरकारवर आणत असतील व सरकार जर त्याला बळी पडत असेल तर येथे समाजाचे महत्तम सामाजिक कल्याण घडवून आणण्यात सरकार अपयशी ठरते व यालाच सरकारी यंत्रणेचे अपयश म्हणतात.

एकंदरीतच राजकीय हित डोळ्यासंमोर ठेवून सरकारकडून घेतले जाणारे निर्णय सरकारकडून अल्पकाळाचा विचार करून घेतले जाणारे निर्णय, वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाची सरकारकडे असणारी मक्तेदारी, करांच्या वाढत्या दरामुळे लोकांच्या काम करण्याच्या प्रेरणेवर होणारा प्रतिकूल परिणाम करांच्या अतिरिक्त दरामुळे होणारी कर चुकवेगिरी, अपुन्या माहितीच्या आधारे सरकारकडून घेतले जाणारे निर्णय, लोकांच्या कल्याणासाठी राबवल्या जाणाऱ्या योजनांवर होणारा अतिरिक्त खर्च इ. कारणामुळे सार्वजनिक यंत्रणा अयशस्वी ठरते.

सार्वजनिक यंत्रणेच्या अपयशाची उदाहरणे -

- १) अकार्यक्षम उद्योगांना सरकारने दिलेल्या अर्थसाहाय्यामुळे अकार्यक्षम उद्योगसंस्था बाजारात टिकून राहतात. तसेच अर्थसाहाय्यामुळे वस्तूची किंमत कमी राहून नव्या उद्योगसंस्था बाजारात प्रवेश करू शकत नाही.
- २) सरकारने कराचे दर वाढवल्यामुळे लोक पूर्ण कार्यक्षमतेने कार्य करत नाहीत. अधिक कष्ट करून ज्यादा उत्पन्न मिळवण्याची त्यांची प्रेरणा नष्ट होते.
- ३) सरकारने सार्वजनिक आरोग्याच्या सोयी कमी किंमतीत उपलब्ध करून दिल्यामुळे गरीब लोकांबरोबरच श्रीमंत लोकदेखील या सुविधांचा वापर करून घेतात. परिणामी अशी सुविधा मिळवण्यासाठी लोकांना अधिक वेळ जातो. म्हणजेच लोकांच्या वेळ हा संसाधनाचा पर्याप्त वापर होत नाही.
- ४) सरकारने कर्मचाऱ्यांसाठी 'किमान वेतन कायदा' (Minimum Wage Act) संमत केला तर ज्या कर्मचाऱ्यांची कार्यक्षमता कमी असली तरी त्यांना विशिष्ट (किमान) वेतन मिळतच असते. त्यामुळे श्रम या संसाधनाचा पर्याप्त वापर होत नाही.
- ५) सरकारला लोकांच्या नेमक्या सार्वजनिक गरजा कोणत्या आहेत याची माहिती मिळत नसल्यामुळे ज्या अत्यावश्यक गरजा आहेत त्यांची पूर्तता सरकारकडून केली जात नाही. परिणामी कमी महत्त्वाच्या गरजांची पूर्तता सरकारकडून केली जाते. याचा एकंदरीत परिणाम समाजाचे आर्थिक कल्याण कमी होण्यात होतो.
- ६) सरकारकडून जर लोकांना बेकार भत्ता मिळत असेल तर लोक रोजगार मिळविण्यासाठी प्रयत्न करत नाहीत. परिणामी श्रम या संसाधनाचा अपव्यय होतो.
- ७) सरकारकडून लोकांना कमी किंमतीत जर आरोग्याच्या सुविधा पुरवल्या जात असतील तर लोक आरोग्याची काळजी न घेता धुम्रपान करतात. व्यसनाधीनता त्यांच्यात मोठ्या प्रमाणात वाढते.
- ८) सरकारने जर सार्वजनिक खर्च भागविण्यासाठी सार्वजनिक अंतर्गत कर्ज या मार्गाचा अवलंब मोठ्या प्रमाणात केला तर देशांतर्गत कर्जावरील व्याजाचे दर वाढून त्याचा परिणाम देशांतर्गत खाजगी गुंतवणूक कमी होण्यावर होतो.

एकंदरीत बाजारयंत्रणा (Market Mechanism), अँडम स्मिथने मांडलेली निसर्गवादाची (Physiocracy) संकल्पना व त्यातून निसर्गतःच प्रत्येक व्यक्ती स्वार्थी असतो व त्यातून तो आपले हित महत्तम करण्याचा प्रयत्न करतो. यातून सर्व जगाचे हित साधले जाऊन महत्तम आर्थिक कल्याण घडून येते. त्यामुळे निसर्गवादी अर्थशास्त्रज्ञ तसेच सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते सरकारने अर्थव्यवस्थेत अजिबात हस्तक्षेप करू नये. परंतु १९१४ साली झालेले पहिले जागतिक महायुद्ध १९२९ साली जगभर पसरलेली आर्थिक महामंदी, १९३९ ला झालेले दुसरे जागतिक महायुद्ध इ. कारणामुळे संरक्षण, कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी सरकारचा अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप महत्त्वाचा आहे असे मत मांडण्यात आले. तसेच रशियाने समाजवादी समाजरचनेच्या माध्यमातून आपला आर्थिक विकास मोठ्या प्रमाणात घडवून आणला

होता. यामुळे प्रभावित हाऊन बहुसंख्य देशांनी सरकारचा अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप महत्तम असावा या दृष्टीकोनाचा अंगीकार केला व त्यातून समाजाचे महत्तम आर्थिक कल्याण सरकारच घडवून आणू शकते असा विचारप्रवाह उदयास आला. परंतु प्रत्यक्षात भारतासारख्या बहुसंख्य देशात सरकारी हस्तक्षेपाचे प्रतिकूल परिणाम १९५० ते १९८० च्या दशकापर्यंत दिसून आले. सरकार बाजारयंत्रणेतील दोष दूर करण्यात अपयशी ठरते. संसाधनाचा अपर्याप्त वापर होऊन समाजाचे महत्तम कल्याण साध्य करण्यात अडचणी येऊ लागल्या. यातून खाजगीकरणास अवलंब बहुसंख्य देशात करण्यात आला.

आपली प्रगती तपासा :

- १) सरकारी अपयश म्हणजे काय ?
  - २) सरकारी यंत्रणेच्या अपयशाची दोन उदाहरणे सांगा.
  - ३) सरकारी यंत्रणेच्या अपयशाची दोन कारणे सांगा.
  - ४) सरकारी यंत्रणेचे अपयश दूर करण्यासाठी कोणता नीती / मार्ग वापरला जातो ?

४.३ सारांश

आपणाला अर्थव्यवस्थेतील संसाधनाचा पर्याप्त वापर करून समाजाचे महत्तम कल्याण घडवून आणण्याच्या उद्दिष्टाने सरकार कार्य करत असले तरी प्रत्यक्षात सरकार देखील यामध्ये अपयशी कशा प्रकारे ठरते. देशातील बहुसंख्य लोकांची कोणत्या सार्वजनिक वस्तूंची मागणी आहे. त्यानुसार बहुमताचा निकष वापरून सरकार सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा का नाही करू शकत याविषयीचे ॲरोने मांडलेले ‘अशक्यता प्रमेय’ सरकारकडून निर्णय घेतले जात असताना समाजातील विशिष्ट वर्गच डोळ्यासमोर राजकीय निर्णय कशाप्रकारे घेतले जातात. आर्थिक कार्यक्षमता व प्रत्यक्षात घेतले जाणारे राजकीय निर्णय यामध्ये आंतरक्रिया कशाप्रकारे होते व या सर्व समस्यांवर मात करण्यासाठी परत सनातनवादी सर्वशास्त्रज्ञांनी सांगितल्याप्रमाणेच निर्हस्तक्षेप नीती व खाजगीकरण याचां अभ्यास केला आहे.

सरकारी यंत्रणेचा अपयश निर्माण होण्याच्या कारणामध्ये स्वहित, राजकीय नेत्यांची अल्पकालीन धोरणे, सरकारी मालकीचे उद्योग, सरकारी हस्तक्षेप व कर चुकवेगिरी, अयोग्य निर्णय, स्वारस्य गट नियंत्रण, अवाजवी प्रशासकीय खर्च यांचा समावेश होतो.

४.४ पारभाषिक शब्द

- १) वहनीयता – एखादा पर्याय निवडल्यानंतर त्याचा पर्यायावर ठाम राहणे म्हणजे वहनीयता / सातत्य होय.
  - २) लोकशाही - लोकांनी लोकांच्यासाठी लोकांमार्फत चालविलेली व्यवस्था म्हणजे लोकशाही होय.
-

४.५ प्रश्न

- १) अऱोचा अशक्यता सिद्धांत स्पष्ट करा.
- २) सरकारी यंत्रणेचे अपयश स्पष्ट करा.

राजकीय-आर्थिक आंतरक्रिया (POLITICO-ECONOMIC INTERACTIONS)

घटक रचना :

- ५.० उद्दिष्ट्ये
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ राजकीय-आर्थिक आंतरक्रिया सिद्धांत
  - ५.२.१ खाजगीकरण
  - ५.२.२ खाजगीकरण संकल्पनेचा उगम
  - ५.२.३ भारतातील खाजगीकरणाची अंमलबजावणी
  - ५.२.४ खाजगीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील अनुकूल परिणाम
  - ५.२.५ खाजगीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रतिकूल परिणाम
- ५.३ सारांश
- ५.४ प्रश्न

५.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर आपणास पुढील बाबींची कल्पना येईल.

- १) राजकीय आर्थिक आंतरक्रिया सिद्धांत लक्षात येईल.
- २) खाजगीकरणाची प्रक्रिया लक्षात येईल.

५.१ प्रस्तावना

अर्थव्यव्येमध्ये सरकारचा प्रयत्न हा महत्तम कल्याण प्रस्थापित करण्याचा असतो. सामाजिक कल्याणाच्या प्रक्रियेत समाजाची पसंती विचारात घेणे आवश्यक असते. त्यादृष्टीने लोकशाही शासनव्यवस्था असलेल्या देशात प्रामुख्याने अंदाजपत्रकात सार्वजनिक वस्तू पुरविण्यासाठीची तरतूद केली जाते. अशा प्रकारची तरतूद करीत असताना राजकीय बाबही महत्त्वाची ठरते. त्यादृष्टीने राजकीय-आर्थिक आंतरक्रिया समजावून घेणे आवश्यक ठरते.

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात नवे आर्थिक धोरण जगातील बहुतांश राष्ट्रांनी स्वीकारले. या धोरणाचाच एक भाग म्हणजे खाजगीकरण होय. १९२९ च्या जागतिक

महामंदीपूर्वी अर्थव्यवस्थेत निःहस्तक्षेप धोरणाचा अवलंब केला गेला होता. जागतिक महामंदीच्या काळात सरकारी हस्तक्षेपाची आवश्यकता भासू लागली. सन १९९० पर्यंत अर्थव्यवस्थेत शासकीय हस्तक्षेप मान्य केला गेला. मात्र नव्या आर्थिक धोरणाच्या स्वीकृतीनंतर पुन्हा खाजगीकरणाचे वारे वाहु लागले. त्यादृष्टीने खाजगीकरणाची संकल्पना, उगम व खाजगीकरणाचे अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम जाणून घेणे महत्त्वाचे ठरते. प्रस्तूत प्रकरणात राजकीय-आर्थिक आंतरक्रिया आणि खाजगीकरण या बाबी अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे.

५.२ राजकीय-आर्थिक आंतरक्रिया खर्च सिद्धांत (POLITICO ECO INTERACTION COST THEORY)

कोणत्याही प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेत सरकार महत्तम सामाजिक कल्याण साध्य करण्याचा प्रयत्न करते. अर्थात त्याविषयीचा निर्णय घेत असताना लोकांची कोणत्या सामाजिक वस्तूना पसंती आहे हे सरकारला माहित असणे आवश्यक असते. लोकांनी सार्वजनिक वस्तूना आपली निवड व्यक्त करणे आवश्यक असते. त्या लोकांच्या पसंतीचा विचार करून सरकार प्रामुख्याने लोकशाही शासन व्यवस्था असलेल्या देशात सार्वजनिक वस्तू पुरविण्यासाठीची तरतूद आपल्या अंदाजपत्रकात करते आणि त्यावर आधारीत उत्पादन साधनांचे वाटप अर्थव्यवस्थेत करते. त्यामुळे उत्पादन साधनांचे वाटप आणि वापर योग्य व विवेकी होऊन लोकांच्या सार्वजनिक वस्तूच्या गरजा भागून समाजाचे महत्तम सामाजिक कल्याण साध्य करण्यास मदत करते.

सार्वजनिक वस्तू पुरविण्याबाबतचा निर्णय सरकार कशा प्रकारे घेते याच्याशी संबंधित राजकीय आर्थिक आंतरक्रिया खर्च सिद्धांत आहे.

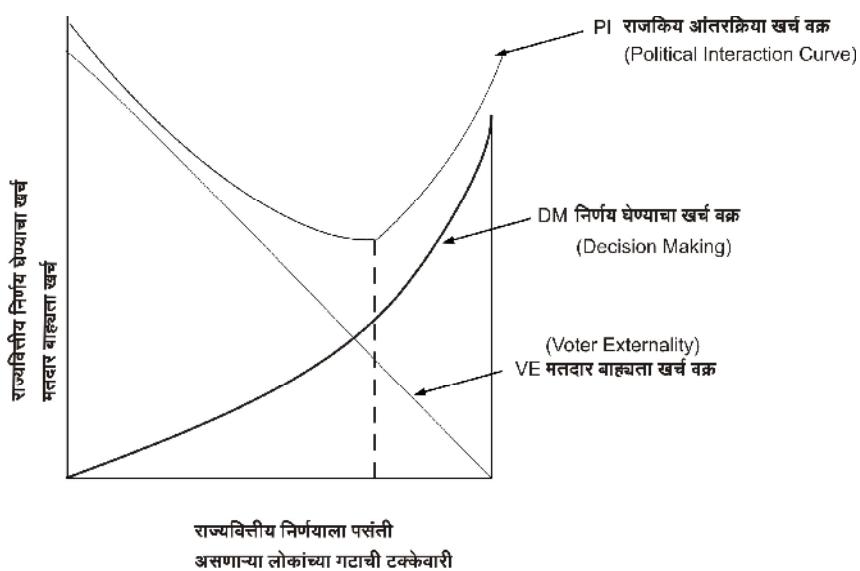
लोकशाही शासन व्यवस्थेत सार्वजनिक वस्तूना पसंती व्यक्त करण्यात असलेल्या आर्थिक बाबींचे विश्लेषण जेम्स ब्रॅनन आणि गार्डन ट्युलोक यांनी दिले आहे. त्यास सामाजिक निवडीचा राजकिय आर्थिक आंतरक्रिया खर्च सिद्धांत असे म्हणतात. त्यांनी सामाजिक निवडीचे राजकिय आंतरक्रिया खर्च आणि ती सामाजिक वस्तू किंवा सेवा पुरविण्यासाठीचा राजवित्तीय निर्णय घेण्यासाठी आवश्यक लोकांच्या गटांची मान्यता यांचा विचार केला आहे.

या सिद्धांताच्या मते, लोकशाही शासन देशात एखादी सामाजिक वस्तू किंवा सेवा पुरविण्यासाठी लोकांचे एकमत होण्यासाठी राजकिय आंतरक्रिया खर्च करावा लागतो. अर्थात ही वस्तू किंवा सेवा सरकारने पुरवावी यासाठी लोकांच्या गटांची मान्यता असावी लागते. ज्या जास्तीत-जास्त लोकांच्या गटांच्या कमीतकमी राजकिय आंतरक्रिया खर्चात तो राजवित्तीय निर्णय मान्य केला आहे. ती सामाजिक वस्तू किंवा सेवा सरकारने पुरवावी ती लोकांची सामाजिक निवड दर्शवते तो निर्णय लोकशाही शासन यंत्रणेत सरकारने घेणे सोपे आणि योग्य ठरते.

या सिद्धांताप्रमाणे सरकारने कोणत्या सामाजिक वस्तू व सेवा पुरवाव्यात ते ठरविताना तो राज्यवित्तीय निर्णय घेण्यासाठी येणाऱ्या राजकिय आर्थिक आंतरक्रिया खर्चाचा विचार करणे आवश्यक आहे. राजकिय आर्थिक आंतरक्रिया खर्च म्हणजे सरकारने ती सामाजिक वस्तू

पुरवावी हा निर्णय घेण्यासाठी लोकांची सामाजिक निवड दर्शविण्यासाठी येणारा खर्च होय. तो मतदार बाह्यता खर्च आणि निर्णय घेण्याचा खर्च या दोन घटकांचा मिळून तयार होतो. मतदार बाह्यता खर्च म्हणजे ज्या नागरिकांना किंवा मतदारांना ती सामाजिक वस्तू किंवा सेवा पुरविण्याचा सरकारचा निर्णय मान्य नसणाऱ्यांना कर किंवा शुल्क स्वरूपात करावा लागणारा खर्च होय. निर्णय घेण्याचा खर्च म्हणजे नागरिकांना किंवा मतदारांना संपर्क साधून त्यांच्यात एकमत निर्माण करण्यासाठी राजकिय एकमत किंवा करार घडवून आणण्यासाठी करावा लागणारा सौदाशक्ती खर्च होय. ती सामाजिक वस्तू पुरविण्याचा सरकारचा निर्णय मान्य करण्यापोटी जेवढ्या अधिक लोकांची किंवा लोकांच्या गटांची संख्या अधिक तेवढा मतदार बाह्यता खर्च घटतो आणि कमी असतो. याउलट निर्णय घेण्याचा खर्च वाढत जाऊन तो अधिक राहतो. या दोहोंचा मिळून राजकिय आंतरक्रिया खर्च तयार होतो.

या सिद्धांताप्रमाणे एखादी सामाजिक वस्तू किंवा सेवा पुरविण्याचा निर्णय सरकार कसा घेऊ शकते ते पुढील आकृतीत दाखवले आहे.

आकृती क्रमांक ५.१

वरील आकृतीत ‘अक्ष’ अक्षावर सरकारच्या सार्वजनिक वस्तू पुरवण्याच्या निर्णयाला पसंती असणाऱ्या लोकांच्या गटाची टक्केवारी दाखवली आहे. ‘अय’ अक्षावर राजकिय आंतरक्रिया खर्च (Political Interaction Cost) वक्राने दाखवला आहे. जो सुरुवातीला डावीकडून उजवीकडे वरुन खाली आला आहे. आणि परत नंतर तो ७०% लोकांच्या गटाच्या पसंतीनंतर पुढे खालून वर गेला आहे.

VE हा मतदार बाह्यता (Voter Externality) खर्च वक्र आहे. जो डावीकडून उजवीकडून वरुन खाली येत आहे. सरकारने कोणत्या प्रकारच्या सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा करावा याला पसंती असलेल्या गटाची टक्केवारी जसजशी वाढत जाते तसेतसा मतदार बाह्यता खर्च घटत जातो. सरकारच्या एखाद्या निर्णयाला १००% लोकांची पसंती असेल तर मतदार बाह्यता खर्च शून्य असतो.

DM हा निर्णय घेण्याचा (Decision Making) खर्च वक्र आहे. जो डावीकडून उजवीकडे खालून वर जाणारा आहे. याचा अर्थ असा होता की, सरकारकडून पुरवल्या जाणाऱ्या एखाद्या सार्वजनिक वस्तूबाबत लोकांच्या गटाची पसंती जेवढी कमी तेवढा सरकार व लोकांचा गट यांच्यात कोणत्या प्रकारची सार्वजनिक वस्तू पुरवावी यासाठी करावा लागणारा सौदाशक्ती खर्च कमी असतो. परंतु जसजशी सरकारकडून पुरवल्या जाणाऱ्या वस्तूबाबत लोकांना पसंत नसलेल्या गटाची टक्केवारी वाढत जाते तेवढा जास्त खर्च सरकारला या लोकांच्याबरोबर वाटाघाठी करण्यासाठी करावा लागतो.

PI हा राजकीय आंतरक्रिया (Political Interaction) खर्च वक्र आहे जो सुरुवातीला डावीकडून उजवीकडे घटत आलेला आहे आणि नंतर त्यात वाढ झालेली आहे.

वरील आकृती ती सामाजिक वस्तू किंवा सेवा सरकारने पुरवावी हा सरकारचा राज्यवित्तीय निर्णय ७०% लोकांच्या गटाने मान्य केला आहे आण त्यासाठीचा राजकिय आंतरक्रिया खर्च कमीत कमी आहे. कारण तो राजकिय आंतरक्रिया खर्च वक्राचा न्यूनतम बिंदू आहे.

अशाप्रकारे सरकार लोकांची सामाजिक निवड विचारात घेऊन ती सामाजिक वस्तू किंवा सेवा लोकशाही शासन यंत्रणेत पुरवू शकते.

टीकात्मक मूल्यमापन -

राजकिय आर्थिक आंतरक्रिया खर्च सिद्धांतावर पुढील टिका केल्या जातात.

- १) प्रत्यक्षात लोकशाही शासन देशात सरकार राजकिय आंतरक्रिया खर्च विचारात घेऊन सार्वजनिक वस्तू लोकांना पुरवत नाही.
- २) राजकिय आंतरक्रिया खर्च कोण आणि कसा करणार याचे स्पष्टीकरण या सिद्धांतात आढळत नाही.
- ३) सार्वजनिक वस्तू पुरवठा करण्याचा निर्णय घेणेबाबत ही प्रक्रिया खूप वेळखाऊ व खर्चिक आहे.
- ४) प्रत्यक्षात या सिद्धांताचा वापर सार्वजनिक वस्तू पुरविण्यासाठी कोणत्याही देशाने केला नाही.

या सिद्धांतावर वरील आक्षेप घेतले जात असले तरी या सिद्धांताचे पुढील महत्त्व दिसून येते.

- १) लोकशाही शासन असणाऱ्या देशात सार्वजनिक वस्तू पुरविण्याबाबतचा निर्णय सरकार कसा घेते याचे स्पष्टीकरण देतो.
- २) सार्वजनिक वस्तू पुरविण्यात लोकांची जबाबदारी काय असते याचे विवेचन हा सिद्धांत देतो.

आपली प्रगती तपासा :

- १) राजकीय आर्थिक आंतरक्रिया खर्च सिद्धांताची मांडणी कोणी केली ?
  - २) मतदार बाह्यता खर्च म्हणजे काय ?
  - ३) निर्णय घेण्याच्या खर्च वक्राचा आकार कसा असतो ?
  - ४) सरकार कोणत्या प्रकारच्या सार्वजनिक वस्तूचा पुरवठा करायचा याचा निर्णय कोणत्या आधारावर घेते ?
-
-
-
-
-

५.२.१ खाजगीकरण (Privatization) :

बाजार यंत्रणेचे अपयश दूर करण्यासाठी म्हणजेच उपलब्ध संसाधनाचा योग्य वापर करून समाजाचे महत्तम आर्थिक कल्याण घडवून आणण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत सरकारी हस्तक्षेप केला जाऊ लागला. त्या अगोदर सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांचे असे मत होते की सरकारने अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करू नये किंवा केलाच तर तो कमीत कमी करावा. निर्हस्तक्षेप नीती सरकारने वापरावी. निसर्गतः प्रत्येक व्यक्ती स्वार्थी असते. प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःचे हित कशात आहे हे समजत असते व त्यातून प्रत्येक व्यक्ती स्वतःचे महत्तम कल्याण साध्य करण्याचा प्रयत्न करते व त्यातून जगाचे कल्याण साधले जाते. परंतु प्रत्येक व्यक्ती स्वतःचे हित महत्तम करण्याचा प्रयत्न करते यातून नेहमीच संसाधनाचा पर्याप्त वापर केला जाईल असे नाही. परंतु १९१४ साली झालेले पहिले जागतिक महायुद्ध, १९२९ साली जगभर पसरलेली आर्थिम महामांदी, १९३९ ला झालेले दुसरे जागतिक महायुद्ध इत्यादी कारणामुळे संरक्षण, कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी सरकारचा अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप महत्त्वाचा आहे असे मत मांडण्यात आले. तसेच रशियाने समाजवादी समाजरचनेच्या माध्यमातून आपला आर्थिक विकास मोठ्या प्रमाणात घडवून आणला होता. यामुळे बहुसंख्य देशांनी सरकरच्या अर्थव्यवस्थेत महत्तम हस्तक्षेप असावा या दृष्टीकोनाचा अंगीकार केला व त्यातूनच समाजाचे महत्तम आर्थिक कल्याण सरकारच घडवून आणू शकते असा विचारप्रवाह उदयास आला.

भारतासारख्या बहुसंख्य देशात सरकारी हस्तक्षेपाचे प्रतिकूल परिणाम १९५० ते १९८० च्या दशकात दिसून आले. १९८० च्या दरम्यान जगात सर्वत्र खाजगीकरणाची लाट आली. कारण समाजवादी अर्थव्यवस्थेने झालेला भ्रमनिरास जगाने पहिलेला होता. तसेच जगातील मिश्र भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील सार्वजनिक क्षेत्राची मोहिनीही दूर झाली रशियातील याच काळातील पेरेस्ट्राईका (पुर्ननिर्माण) या आर्थिक सुधारणेची लाट पूर्व युरोपिय अर्थव्यवस्थेत पसरली. कम्युनिष्ट चीनसुद्धा या विचाराने प्रभावित झाले. सार्वजनिक क्षेत्राने पर्याप्त कार्यक्षमता व उत्पादकता दाखवल्याने चीननेही या क्षेत्रात आर्थिक सुधारणेस सुरुवात केली सारांश, समाजवादी अर्थव्यवस्थेत कालांतराने दोष दिसून आले. मिश्र भांडवलशाही अर्थव्यवस्था नोकरशाहीने दोषग्रस्त बनली परिणामी अर्थव्यवस्थेत खाजगीकरणाची लाट आली.

लोकप्रशासन, अर्थकारण व सरकारी धोरण यामध्ये सध्या ‘खाजगीकरण’ हा परवलीचा शब्द आहे.

खाजगीकरण संकल्पनेचा उगम - (Origin of Concept of Privatisation)

सन १९६९ मध्ये पीटर ड्रकर या व्यवस्थापन तज्ज्ञाने त्याच्या ‘The Age of Discontinuity’ या प्रसिद्ध ग्रथांत प्रथमतः पुनर्खाजगीकरण (Re - Privatisation) हा शब्द वापरला. पण सन १९७६ मध्ये रॉबर्ट पूल यांनी ‘खाजगीकरण’ हा सुट्सुटीत शब्द यासाठी वापरला. सन १८८३ मध्ये हा शब्द शब्दकोशात आढळतो. त्यानुसार खाजगी करणे, विशेषतः मालकी अगर नियंत्रणे सरकारी स्वरूपातून खाजगी पातळीवर आणणे असा अर्थ होतो.

प्रा. ई. एस. इळ्हास यांच्या सन १९८९ मधील Privatisation - The Key of Better Government या पुस्तकाने खाजगीकरणाच्या संकल्पनेला चांगलाच फायदा झाला. त्यांचा खाजगीकरणाचा विचार एक महत्त्वाचा मापदंड ठरणार आहे. तसेच फेब्रुवारी १९८६ मध्ये युनायटेड स्टेट्स फॉर ईंटरनॅशनल डेव्हलपमेंट या संस्थेने वॉशिंगटनमधील सिक्योआ इन्स्टिटयुट येथे एक आंतरराष्ट्रीय परिषद आयोजित केली होती तेथे मांडण्यात आलेल्या ‘खाजगीकरणाशी’ संबंधित निबंधावरून एक ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यात आला. त्यात लेखकांनी खाजगीकरणाची संकल्पना विस्तृतपणे मांडली आहे. त्यामध्ये विशेषतः १९८० ते १९९० या काळात खाजगीकरण्याच्या प्रक्रियेने वेगवेगळ्या अर्थव्यवस्थेत कसा बदल झाला आहे याची चर्चा करण्यात आली.

सन १९८५ नंतर अनेक देशांनी या संकल्पनेचा स्वीकार केला. पण ब्रिटेन मध्ये पूर्वीपासून खाजगीकरण प्रक्रिया सुरु झाली होती. पण १९७० पूर्वी त्याला अराष्ट्रीयकरण (Non-Nationalisation) म्हटले. जाई. १९७० नंतर खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेला वेग आला यानंतर जगातील अनेक देशांनी खाजगीकरणाची प्रक्रिया सुरु केली अलीकडे जगातील अनेक देशांना खाजगीकरणाचे धोरण आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक, अमेरीका यांच्या दबावामुळे स्वीकारावे लागत आहे.

खाजगीकरणाची संकल्पना (Concept of Privatisation) संकुचित अर्थाने खाजगीकरण म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांच्या मालकीवर खाजगी मालकी प्रस्थापित करणे होय.

विस्तृत अर्थाने, खाजगी मालकीशिवाय खाजगी व्यवस्थापन प्रस्थापित करणे आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांवर नियंत्रण ठेवणे हा अर्थ सुचित होतो.

खाजगीकरणाच्या व्याख्या (Definitions of Privatisation)

१) बार्बरा ली व जॉन्स नेलीस -

खाजगीकरण म्हणजे मालकीमध्ये खाजगी क्षेत्र गुंतविण्याची सर्वसाधारण प्रक्रिया होय. अगर सरकारी मालकीच्या उद्योगांची व्यवस्था पाहणे होय. म्हणून या शब्दाचा संदर्भ सर्व कंपनी विकत घेण्याशी वा अंश विकत घेण्याशी आहे. यामध्ये उद्योग ताब्यात घेण्याचा आणि

व्यवस्थापनाचे खाजगीकरण याचाही समावेश होतो. हे संपादन व्यवस्थापन करार, भाडेपट्टीने चालवण्यास देणे, आणि मुक्त व्यवस्था या माध्यमात असते.

२) शब्दकोश -

“खाजगी करणे म्हणजे विशेषकरून मालकी अगर नियंत्रण सरकारी स्वरूपातून खाजगी पातळीवर आणणे ”

याचाच अर्थ सरकारी क्षेत्राची भूमिका टप्प्याटप्प्याने कमी करून खाजगी क्षेत्राला अधिक महत्त्व देणे अभिप्रेत असते.

वरील व्याख्यांवरून खाजगीकरणाच्या व्यापक संकल्पनेत पुढील गोष्टींचा समावेश होतो.

- अ) सरकारी कार्यामध्ये खाजगी हस्तक्षेपाद्वारे सुधारणा करणे
- ब) उत्पादन व विक्री व्यवस्था खाजगी विक्रेत्यांच्या हाती सोपवणे
- क) अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्रातील कार्यक्षमता व उत्पादनपद्धती अमलात आणणे.
- ड) खाजगी क्षेत्राला सार्वजनिक क्षेत्राचे अधिकार सोपवणे.
- इ) सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे किमान ५० % भागभांडवल खाजगी क्षेत्राकडे हस्तांतरीत करणे

वरील व्याख्यांवरून खाजगीकरणाची संकल्पना स्पष्ट होते.

भारतातील खाजगीकरणाची अंमलबजावणी - (Implementation of Privatisation in India) -

जगामध्ये १९८० च्या दशकात सुरु झालेल्या खाजगीकरणाच्या लाटेचा परिणाम भारतातही निर्माण झाला. प्रामुख्याने श्री राजीव गांधीनी भारतात खाजगीकरणाच्या दृष्टीकोनातून पावले उचलली. भारतात सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग दिवसेंदिवस तोटयात चालत होते. परिणामी सरकारी तिजोरीवर तो तोटा भरून काढण्यासाठी अनावश्यक ताण पडत होता. राजकीय पक्ष सार्वजनिक क्षेत्रातील सुधारणांबाबत बोलत होते पण सार्वजनिक क्षेत्राच्या विरुद्ध बाजूने निर्णय घेत नसे. १९९१ मध्ये मात्र त्या दृष्टीकोनातून पावले उचलली गेली भविष्यात या क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्याचे सुचित करण्यात आले. तसेच जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या दबावाने भारताला आपल्या भूमिकेत बदल करणे आवश्यक झाले. सरकारी संस्थांचा कारभार सुधारण्यासाठी खाजगीकरणाच्या बाजूने वळावे लागले. त्या दृष्टीकोनातून सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांमध्ये विदेशी भांडवल गुंतवणुकीला परवानगी, खाजगी - सार्वजनिक भागिदारी (Public Private Partnership), बांधा वापरा हस्तांतरीत करा (Build operate and Transfer) या तत्वावर सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रकल्प उभारण्यात येतु लागते. सुरुवातीला जे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची संख्या २४८ होती ती ८ पर्यंत कमी केली.

भारतात खाजगीकरणाच्या बाजूने समर्थनार्थ मुद्दे असले तरी खाजगीकरण करण्यात अनेक अडथळे येत होते सार्वजनिक क्षेत्रातील कामगार संघटना खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेला प्रचंड विरोध करत होत्या. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगात गुंतलेले जे अतिरिक्त श्रमीक होती त्या अकार्यक्षम श्रमीकांची संख्या कमी होणार होती व अशा श्रमीकांना नुकसान भरपाईपोटी

सरकार जी रक्कम देणार होते ती रक्कम कामगाराना मान्य होत नसे. तसेच काही वेळा नुकसानभरपाईची रक्कम प्रचंड असल्याने सरकारलाही ते शक्य होत नसे. तसेच खाजगीकरण नफ्यात चालणाऱ्या उद्योगांचे करायचे की तोटयात चालणाऱ्या उद्योगांचे करायचे हा प्रश्न सरकारपुढे होता. भारतात खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेचा अवलंब प्रामुख्याने जे सार्वजनिक क्षेत्रातील तोटयात चालणारे उद्योग होते त्या प्रकल्पाबाबत करण्यात आले. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगात जो दुर्मिळ संसाधनाचा प्रचंड प्रमाणात अपव्यय होत होता तो कमी करून खाजगीकरणाच्या माध्यमातून संसाधनांचा योग्य वापर करून समाजाचे महत्तम आर्थिक कल्याण घडवून आणण्यावर भर देण्यात आला.

भारतात जुलै १९९१ च्या नवीन औद्योगिक धोरणात खाजगीकरणाच्या बाजूने पुढील पावले उचलण्यात आली.

- १) सार्वजनिक क्षेत्रातील राखीव उद्योगांची संख्या १७ वरुन ६ पर्यंत कमी करण्यात आली
- २) सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूकीत कामगार व सामान्य जनतेचा हिस्सा वाढेल असे अल्प सरकारी गुंतवणूकीचे धोरण राबवण्यात आले.
- ३) सार्वजनिक क्षेत्रातील आजारी उद्योगांसाठी जे धोरण होते ते खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांबाबत चालू ठेवण्यात आले.
- ४) मेमोरॅडम ऑफ अंडरस्टॅंडीग (MOU) (परस्परांच्या समजूतीचा करार) पद्धतीच्या माध्यमातून कार्यक्षमतेत सुधारणा करणे. ज्यायोगे व्यवस्थापनात अधिक स्वायतत्त्व देण्यात आली.
- ५) भागांची निगंतवणूक (Disinvestment of shares)

भारतात खाजगीकरणासाठी या मार्गाचा अवलंब मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला याच्या माध्यमातून सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्याचे शेर्अर्स खाजगी क्षेत्राला विकण्यात आले.

खाजगीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम (Impact on the Indian Economy of Privatisation) -

१९८० च्या नंतर जगातील अनेक देशांनी खाजगीकरण करण्याचे धोरण स्वीकारले. त्याचे इष्ट व अनिष्ट असे दोन्ही प्रकारचे परिणाम अर्थव्यवस्थेवर घडून आल्याचे आढळते. वेगवेगळ्या देशांमध्ये खाजगीकरणाचा अवलंब वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून करण्यात आला असला तरी संसाधनाचा पर्याप्त वापर करून महत्तम सामाजिक कल्याण घडवून आणण्याचे उद्दिष्ट येते.

- अ) खाजगीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले अनुकूल परिणाम -

गेल्या २५ वर्षांच्या कालखंडात खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेचा अवलंब केल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचे पुढील अनुकूल परिणाम घडून आले.

१) उत्पादनक्षमता वाढून उपभोक्त्यांचा लाभ -

भारताने खाजगीकरणाचा वापर केल्याने विविध क्षेत्राची उत्पादनक्षमता वाढली . त्यामुळे उत्पादन खर्च कमी होऊन वस्तूंच्या किंमती कमी होऊन उपभोक्त्यांना त्यांचा लाभ झाला. सरकारचा अवाजवी हस्तक्षेप दूर झाला. खाजगीकरणामुळे विविध वस्तूंचे उत्पादन वाढले. त्यांचे गुणवत्ता सुधारली ग्राहकांना कमी किंमतीत दर्जदार वस्तू मिळू लागल्या. त्यातून त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा वाढून आर्थिक व मानवी विकासाला मदत झाली.

२) वेगवान आर्थिक प्रगती-

खाजगीकरणामुळे वेगवेगळ्या वस्तूंच्या उत्पादनात मोठयाप्रमाणात वाढ झाली खाजगीकरणा अगोदर आर्थिक विकासाचा दर कमी होता परंतु खाजगीकरणाचा अवलंब केल्यानंतर उद्योग, सेवा इत्यादी क्षेत्रातील उत्पादनाचा वेग मोठया प्रमाणात वाढून आर्थिक प्रगती वेगाने घडून आली.

३) खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांची संख्या वेगाने वाढली-

भारतात १९५६च्या औद्योगिक धोरणात सार्वजनिक क्षेत्रातील राखीव उद्योगांची संख्या १७ ठेवली होती ती खाजगीकरणाचा स्वीकार केल्यामुळे ६ पर्यंत कमी केली खाजगी क्षेत्रात उद्योग सुरु करण्यासाठी ज्या जाचक अशा परवाना पद्धतीचा वापर केला जात होता तो खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेचा अवलंब केल्यानंतर सरकारच्या उद्योगातील अनावश्यक हस्तक्षेप कमी झाला. परिणामी खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांची संख्या वेगाने वाढल्याने रोजगार निर्मितीचे प्रमाण वाढून बेकारी कमी झाल्यामुळे दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होण्यास मदत झाली.

४) विदेशी भांडवल गुंतवणूकीत वाढ झाली -

अविकसित देशांच्या आर्थिक विकासाच्या व पुर्नरचनेच्या मार्गावरील महत्त्वाची अडचण म्हणजेच भांडवलाची कमतरता हे होय. जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांनी या भांडवल गुंतवणूकीला परवानगी द्यावी असा मार्ग सुचवला ज्यामुळे प्रत्यक्ष खाजगी गुंतवणूक वाढून देशांमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचे उद्योगधंदे वाढून लोकांना रोजगार उपलब्ध होईल. उत्पादनात वाढ होईल. भारतात अशा विदेशी खाजगी उद्योगांना गुंतवणूकीसाठी परवानगी दिल्यामुळे या गुंतवणूकीत मोठया प्रमाणात वाढ झाली व त्याचा देशाच्या आर्थिक विकासाला फायदा झाला.

५) सेवा क्षेत्राचा विकास -

भारतातील खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेने विविध प्रकारच्या सेवा क्षेत्रांचा विकास झाला. रस्ते बांधणी, गृहनिर्माण, दूरध्वनी व्यवस्था इ. क्षेत्रातं समाधानकारक परिवर्तन झाले. भारतात अधिक वेगाने वाढ होत असलेले सेवा क्षेत्र हे एकमेव क्षेत्र आहे. खाजगीकरणामुळे सेवा क्षेत्राचा विकास होऊन देशाच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नातील सेवा क्षेत्राचा हिस्सा २०१५ मध्ये ५७.७% पर्यंत वाढला. विविध सेवा क्षेत्रांचा विकास ही बाब केवळ खाजगीकरणामुळे झाली हे उघड सत्य आहे.

६) आधारभूत सुविधांचा विकास -

खाजगीकरण्याच्या माध्यमातून भारतात मोठया प्रमाणात रस्ते, पूल, बांधण्याचे कार्यक्रम सुरु आहेत. खाजगीकरणाचा मंत्र बांधा -वापरा- हस्तांतरण करा हा आहे. खाजगी लोकांनी भांडवली खर्च करून प्रकल्प उभारण्याचा व टोल रुपाने लाभ प्राप्त करून मुदत संपल्यावर प्रकल्प सरकारकडे हस्तांतरण करावयाचा भांडवलाची कमतरता असणाऱ्या भारतासारख्या देशांत खाजगीकरण्याच्या माध्यमातून आधारभूत सुविधांचा विकास व समाजपयोगी प्रकल्प उभारणे सरकारला शक्य नाहीत त्यामुळे अशा सुविधांचा विकास घडवून आणण्यासाठी खाजगीकरणाशिवाय पर्याय नाही.

७) शैक्षणिक सुविधांचा विकास -

भांडवलाच्या कमतरतेमुळे सरकार सगळ्याच शैक्षणिक संस्थांना अनुदान देऊ शकत नाही. त्यामुळे देशामध्ये शैक्षणिक सुविधांचा विकास होऊ शकत नाही. परंतु खाजगी शिक्षण संस्थाना विना - अनुदानित तत्वावर शाळा, महाविद्यालये काढण्याची परवानगी दिल्यामुळे शाळा, महाविद्यालयांची संख्या देशात मोठया प्रमाणात वाढली.

८) संसाधनाचा अपव्यय टाळला जातो-

खाजगीकरणामुळे अनेक अपव्यय टाळता येतात. त्यामुळे सरकारी क्षेत्रांशी संबंधित असणाऱ्या राजकीय दबावाच्या मागण्या टाळता येतात. खाजगीकरणामुळे निर्णय घेण्यातील व त्याची अंमलबजावणी करण्यातील विलंब टाळता येतात. प्रकल्प वेळेत पूर्ण होतात. प्रकल्प उभारण्याचा भांडवली खर्च घटतो. निर्णय .घेण्यासाठी राजकीय दबाव नसतो. नोकरशाहीची अकार्यक्षमता व भ्रष्टाचार नसतो. असे अपव्यय टाळून प्रकल्प उभारल्याने ग्राहकांचा लाभ होतो. खाजगी क्षेत्राला उत्पादनाची परवानगी दिल्यामुळे भारतात फोन सेवांच्या खाजगीकरणाने आज भारतात ग्रामीण भागातही अनेक लोकांच्या हातात मोबाईल आला आहे.

९०) सरकारी महसुलात वाढ होते -

खाजगीकरणाचा अवलंब केल्यामुळे संसाधनाचा कार्यक्षम वापर होऊन उत्पादनात वाढ होते. लोकांचे उत्पन्न वाढ होऊन उत्पादनात वाढ होते. लोकांचे उत्पन्न वाढते त्यामुळे सरकारच्या वैयक्तीक करांपासून मिळाण्या उत्पन्नात वाढ होते तसेच कंपन्यांचा विकास होतो. त्यांच्याकडून निगम कराच्या रुपात सरकारला उत्पन्न मिळते तसेच निर्यातक्षम उद्योगांचा विकास होऊन निर्यातीवरील करापासून सरकारला प्रचंड प्रमाणात उत्पन्न मिळते सरकारला यासाठी कोणताही खर्च करावा लागत नाही.

९१) कृषी अर्थव्यवस्थेला उपयुक्त :

भारतासारख्या शेती व शेतीवर आधारीत उद्योगांचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा अधिक असतो तेथे खाजगीकरण अधिक उपयुक्त असते. देशात कृषीवर आधारीत उद्योग खाजगी क्षेत्रातच अधिक प्रगत झाल्याचे दिसून येते. शेती व्यवसायातून अवाजवी सरकारी हस्तक्षेप दूर केला तर कृषी उत्पादकता अधिक वाढते. शेतकरी वर्गाला प्रोत्साहन मिळते.

एकंदरीत खाजगीकरणाचा अवलंब केल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचे अनुकूल परिणाम झाले आहेत. खाजगीकरणाचा अवलंब केल्यामुळे उत्पादन पूर्ण कार्यक्षमतेने केले जाते. साधनसंपत्तीचा पर्याप्त वापर करण्याचा प्रयत्न केला जातो. व्यक्तीला व्यक्तीगत स्वातंत्र्य

मिळते. नव-नवीन तंत्राचा शोध लागतो, बेकारीचे प्रमाण कमी होऊन दारिंद्र्याचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे लोकांच्या राहणीमानाच्या दर्जात वाढ होते लोकांचे उत्पन्न वाढून बचतीचे प्रमाण वाढते. परिणामी भांडवलनिर्मितीचे प्रमाण वाढून आर्थिक विकासासाठी गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढते. देशामध्ये पायाभूत सोयी-सुविधांचा विकास वेगाने घडून येतो. विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीत वाढ होते. नाणेबाजार व भांडवल बाजाराचा विकास घडून येतो. परिणामी आर्थिक विकासाला आवश्यक असणारा वित्तपुरवठा मोठ्या प्रमाणात वाढते. म्हणजेच देशाच्या आर्थिक विकासाचा वेग वाढवण्यासाठी ‘खाजगीकरणाचा’ स्वीकार करणे अनिवार्य झाले आहे.

ब) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील खाजगीकरणाचे प्रतिकूल परिणाम :

भारतात खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेचा अवलंब केल्यामुळे झालेले फायदे आपण वर बघितले पण खाजगीकरणाचा अर्थव्यवस्थेतील काही क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम घडून आल्याचेही दिसून येते. खाजगीकरण यशस्वी होण्यासाठी देशातील जनतेचा सहभाग प्रामाणिकपणा, उत्साह या बाबी महत्त्वाच्या असतात. भारतात याची कमतरता दिसून आल्यामुळे त्याचे पुढील प्रतिकूल परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झाले.

१) आर्थिक विषमता वाढली -

खाजगीकरणामुळे विशेषतः ग्रामीण क्षेत्रात आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात वाढली. जे भांडवलदार, श्रीमंत लोक होते ते खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेत अधिक श्रीमंत झाले व गरीब आणखी गरीब झाले. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या शेतकऱ्यांनी करून घेतला परिणामी मोठे शेतकरी व लहान शेतकरी भूमीहीन शेतमजूर यांच्या उत्पन्नात खूपच तफावत निर्माण झाली. खाजगीकरणामुळे शेतकऱ्यांच्यावर ठेवली जाणारी नियंत्रणे कमी झाली. त्यांना सरकारकडून मिळणाऱ्या मदतीत, अनुदानात मोठ्या प्रमाणात घट झाली.

२) औद्योगिक कामगारांचे शोषण व बेकारीच्या प्रमाणात वाढ झाली -

खाजगीकरणामुळे औद्योगिक क्षेत्रात मक्तेदारी निर्माण झाली. कामगारांचे शोषण झाले. कंत्राटी कामगारांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. कामगारांना मिळणाऱ्या वेतनात, पेन्शन इ. घट झाली. कामगारांसाठी स्वेच्छा निवृत्ती योजना सुरु झाल्यामुळे कामगार वर्गात नैराश्य निर्माण झाले. ऐच्छिक निवृत्ती योजनेची पुढे सक्ती झाली. कामगारांना दिले गेलेले संरक्षण खाजगी क्षेत्रात कमी झाले. यामुळे कामगारांत नैराश्य आले. गुन्हेगारी प्रमाणात वाढ झाली. हिंसाचाराचे प्रमाण वाढले सामाजिक व राजकीय अशांतता निर्माण झाली. अनेकांना चरितार्थ चालविण्यासाठी मुलांना शाळेतून काढून रोजगारावर पाठवावे लागते.

३) खाजगी मक्तेदारी निर्माण झाली -

खाजगीकरणामुळे सरकारी मक्तेदारीची जागा खाजगी मक्तेदारीने घेतली. खाजगी क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या उद्योगसंस्था परस्पर करार करून आले संघ / गट निर्माण करतात. उत्पादनाची अवाजवी किंमत आकारून प्रचंड नफा मिळवतात. अकार्यक्षम सावर्जनिक मालकीऐवजी कार्यक्षम खाजगी मालक मक्तेदारीयुक्त पिळवणूक करतात. विशेषतः पाणीपुरवठा, गॅस पुरवठा, दुध पुरवठा इ. जीवनावश्यक वस्तूंच्या बाबतीत समाजाची पिळवणूक होते. अशा वेळी सरकारला पर्याय नसतो.

४) नफा हे प्रमुख उद्दिष्ट -

कोणत्याही देशातील खाजगी क्षेत्र हे पूर्णपणे लाभाच्या हेतूनेच प्रेरीत असते तेथे सेवा तत्वाचा विचारसुद्धा केला जात नाही. खाजगीकरण केलेल्या पाणी पुरवठा, वीजपुरवठा, इंधन पुरवठा, दूध पुरवठा इत्यादी सेवांचा लाभ समाजातील काही घटकांच्या आवाक्याबाहेर गेला आहे. म्हणजेच गरीब वर्गाला अशा असंख्य सेवेचा लाभ मिळणार नाही. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने अशा अनेक क्षेत्रात भांडवल गुंतवले जेथे खाजगी क्षेत्राने प्रवेश केला नव्हता. कारण अशा क्षेत्रात नफा कमी होतो. भांडवल गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणात करावी लागे. गुंतवणूकीचा परतावा मिळण्यासाठी दीर्घकाळ लागतो व नफ्याचे प्रमाण अत्यल्प असते. परंतु समाजाच्या विकासासाठी 'सेवा तत्त्व' विचारात घेऊन सरकारने या प्रकल्पात भांडवल गुंतवणूक केली होती.

५) खाजगीकरणामुळे उद्योगांची कार्यक्षमता वाढेलच असे नाही -

खाजगीकरणामध्ये उद्योगांचे प्रमुख उद्दिष्ट महत्तम नफा मिळवणे हे असते. त्यासाठी उद्योगसंस्था आपला गट निर्माण करून संसाधनाचा पर्याप्त वापर न करता कमी वस्तूंचे उत्पादन करतात व पुरवठा मागणीच्या तुलनेत कमी ठेवतात व अधिक किंमत ग्राहकांकडून वसूल करून महत्तम नफा मिळवतात. खाजगीकरणामुळे उद्योगसंस्थांमध्ये उत्पादनाची अतिरिक्त क्षमता शिल्लक राहते. त्यामुळे खाजगीकरणाचा अवलंब केल्यामुळे संसाधनाचा कार्यक्षम वापर करण्याचे उद्दिष्ट नेहमीच साध्य होईल असे नाही. खाजगीकरणाचा अवलंब केल्यामुळे मात्र जर उद्योगसंस्थामधील स्पर्धा वाढली तर उद्योगाची कार्यक्षमता वाढण्यास मदत होते परंतु भारतात वेगवेगळ्या उद्योगसंस्थांत वस्तू किंमतीच्या बाबतीत छुप्या संगनमताचा अवलंब केला जात असल्यामुळे ग्राहकाचा नेहमीच फायदा होतो असे घडत नाही.

६) निर्गुंतवणूकीपासून मिळालेल्या पैशाचा अयोग्य वापर -

भारत सरकारने खाजगीकरणासाठी उद्योगातील सरकारी मालकीचे शेर्अर्स विकून पैसे जमविले. खाजगी क्षेत्राला या शेर्अर्सची विक्री करण्यात आली. या सरकारी कंपन्यांच्या शेर्अर्सची विक्री करून मिळणाऱ्या पैशाचा वापर 'राष्ट्रीय नूतनीकरण निधीसाठी करण्यात येणार होता, ज्यायोगे असंघटीत क्षेत्रातील श्रमिकांना विविध योजनांनी भरतीसाठी वापरला जाणार होता. तसेच त्याचा वापर बिगर भाववाढ साधनसामग्री व मागासलेल्या क्षेत्रात विशेष रोजगारनिर्मितीसाठी होणार होता पण सरकारने या पैशाचा वापर प्रामुख्याने आपली महसूली तूट भरून काढण्यासाठी व सामाजिक व आधारभूत क्षेत्रात गुंतवणूक करण्यासाठी केला. अशाप्रकारे सार्वजनिक उपक्रमाच्या निर्गुंतवणूकीचा वापर सरकारने आपल्या उपभोग गरजा भागविण्यासाठी केला. सरकारचा हा दृष्टिकोन अल्पकाळ होता. दीर्घकाळात नफा निर्मिती ऐवजी तोट्याकडे जाणारा होता. सरकारने या उद्योगांचे खाजगीकरण करून या उपक्रमापासून मिळणाऱ्या भविष्यकालीन उत्पन्नावर पाणी सोडले.'

७) सरकारी मालमत्तेचे मूल्य कमी झाले -

सर्व सार्वजनिक मालमत्तेच्या खाजगीकरणाची मुख्य समस्या ही होती कि, सरकारने आपले निर्गुंतवणूक धोरण योग्यपणे राबवले नव्हते. सरकारने कमी किंमतीने आपले शेर्अर्स खाजगी व्यक्तींना विकले ज्यातून सरकारी उत्पन्नाही भरून निघाले नाही. या उद्योगापासून मिळणाऱ्या भविष्यकालीन उत्पन्नापासून सरकारला मुकावे लागले. ज्या खाजगी व्यक्तींनी ही सरकारी मालमत्ता विकत घेतली त्यांचा मोठा फायदा झाला. सरकारची ही सर्व निर्गुंतवणूक

योजना घार्इगडबडीची, अनियोजित, अनिश्चित होती. सरकारने यासाठी योग्य परिस्थिती निर्माण केली नाही. योग्य नियोजन केले नाही. त्यामुळे सरकारचा फार मोठा तोटा झाला.

९) शेतीवर अनिष्ट परिणाम -

खाजगीकरणानंतर शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा वेगाने कमी झाला. खाजगीकरणामुळे शेतीचे मोठ्या प्रमाणात भांडवलीकरण घडून आले. असा खर्च करणे लहान शेतकऱ्यांना अशक्य झाले. त्यांनी आपल्या शेतजमीनीची विक्री केली. अनेक व्यावसायिकांनी कर चुकवण्यासाठी, आपला काढा पैसा पांढरा करण्यासाठी शेती विकत घेतली. परिणामी गरीब शेतकऱ्यांनी आपल्या शेतजमीनीची विक्री केली. शेतजमीनीचे मोठ्या प्रमाणात केंद्रीकरण घडून आले.

अशा प्रकारे खाजगीकरणाचे वरील दोष सांगितले जात असले तरी खाजगीकरणाचे एकंदरीत फायदे तोटे विचारात घेता यापासून मिळणारे लाभ निश्चितच मोठे आहेत. सर्व परिस्थितीचा विचार करून कोणत्या व्यवसाय संस्थांचे खाजगीकरण करणे आवश्यक आहे ते ठरवावे लागेल तरच या प्रक्रियेचा चांगला परिणाम दिसून येईल.

आपली प्रगती तपासा :

- १) खाजगीकरण म्हणजे काय ?
  - २) जगामध्ये खाजगीकरणाची लाट कोणत्या दशकात आली ?
  - ३) भारतात खाजगीकरणाची सुरुवात कोणत्या वर्षी झाली ?
  - ४) भारतात खाजगीकरणासाठी सर्वप्रथम पावले कोणी उचलली ?

५.३ सारांश

राजकीय-आर्थिक आंतरक्रिया खर्च सिद्धांतानुसार लोकशाही शासनव्यवस्था असलेल्या देशात एखादी सामाजिक वस्तू किंवा सेवा पुरविण्यासाठी लोकांचे एकमत होण्यासाठी राजकीय आंतरक्रिया खर्च करावा लागतो. एखादी सामाजिक वस्तू किंवा सेवा पुरविण्याचा निर्णय सरकार कसा घेऊ शकते ही बाब या सिद्धांतात स्पष्ट केली आहे.

खाजगीकरण म्हणजे सरकारी क्षेत्राची भूमिका टप्प्याटप्प्याने कमी करून खाजगी क्षेत्राला अधिक वाव देणे होय. १९८० च्या दशकापासून भारतात खाजगीकरणाचे वारे वाहू लागले. नंतरच्या काळात निर्गुतवणूकीच्या माध्यमातून खाजगीकरणाची संकल्पना पुढे आली. खाजगीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर विविध अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम झाले आहेत. अनुकूल परिणामांमध्ये अर्थव्यवस्थेची उत्पादनक्षमता वाढली, उपभोक्त्यांना विविध लाभ प्राप्त झाले. विदेशी भाडवल ग्रुटवणूकीत वाढ झाली, खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांची संख्या वाढली.

सेवा-क्षेत्राचा विकास तसेच आधारभूत सुविधांचा विकास घडून आला. प्रतिकूल परिणामांमध्ये आर्थिक विषमता वाढली, औद्योगिक कामगारांचे शोषण वाढले, बेरोजगारी वाढली, खाजगी मक्तेदारी निर्माण झाली, नफेखोरी वाढली. अशाप्रकारे खाजगीकरणाचे काही अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होत आहेत.

५.४ प्रश्न

अ) टीपा लिहा.

- १) खाजगीकरणाची संकल्पना
- २) खाजगीकरणाचे अनुकूल परिणाम
- ३) खाजगीकरणाचे प्रतिकूल परिणाम

ब) दिर्घीतरी प्रश्न

- १) राजकीय-आर्थिक आंतरक्रिया खर्च सिद्धांताचे टीकात्मक परीक्षण करा.
- २) खाजगीकरण म्हणजे काय? खाजगीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम स्पष्ट करा.

प्रकरण ३

६

सामाजिक खर्च - लाभ विश्लेषण (SOCIAL COST - BENEFIT ANALYSIS)

घटक रचना :

- ६.० उद्दिष्ट्ये
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ सामाजिक खर्च - लाभ विश्लेषण
  - ६.२.१ शासकीय खर्चाचे मूल्यमापण
  - ६.२.२ खर्च - लाभ विश्लेषणाचा कल्याणकारी पाया
  - ६.२.३ छाया किंमती
  - ६.२.४ UNINDO विरुद्ध लिटल मिरलेज दृष्टीकोण
  - ६.२.५ खर्च - लाभ विश्लेषणाची समर्पकता
- ६.३ सांराश
- ६.४ पारिभाषिक शब्द
- ६.५ प्रश्न

६.० उद्दिष्ट्ये :

प्रस्तूत प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर आपणास पुढील बाबीचे आकलन होईल.

- १) सामाजिक खर्च लाभ विश्लेषण समजेल,
- २) शासकीय खर्चाचे मूल्यमापन लक्षात येईल.
- ३) खर्च - लाभ विश्लेषणाचा कल्याणकारी पाया समजेल.
- ४) छाया किंमती म्हणजे काय लक्षात येईल.
- ५) UNINDO विरुद्ध लिटल मिरलेज दृष्टीकोन समजेल.
- ६) खर्च - लाभ विश्लेषणाची समर्पकता समजेल.

६.१ प्रस्तावना

खर्च लाभ विश्लेषणालाच लाभखर्च विश्लेषण असही संबोधले जाते. एखाद्या व्यवसायाची क्रियात्मक किंवा कार्यात्मक गरज म्हणून पर्यायाची सक्षम बाजू व कमतरता याविषयी अंदाज करण्याची पद्धतशीर दृष्टीकोन म्हणजे खर्च लाभ विश्लेषण होय खर्च लाभ विश्लेषण हे असे तंत्र आहे की ज्यामुळे श्रम, वेळ व खर्च इत्यादीच्या सपांदनविषयी निर्णय घेण्याविषयी ज्ञान मिळते. एखाद्या प्रकल्पाचा, सरकारी धोरणाचा खर्च व लाभ मोजण्याची व तुलना करण्याची प्रक्रिया म्हणजे खर्च लाभ विश्लेषण होय. सरकारी व खाजगी उद्योगांकडून प्रकल्पाचा मंजूरीसाठी ही पद्धती अभ्यासली जाते.

६.२ सामाजिक खर्च - लाभ विश्लेषण :

सामाजिक खर्च - लाभ विश्लेषण ही संकल्पना सरकारी किंवा खाजगी प्रकल्पाचा सामाजिक जीवनावर होणारा प्रभाव मोजण्यासाठी वापरण्यात येणारे पद्धतशीर आणि आकर्षक आर्थिक साधन किंवा पद्धती होय. सामाजिक खर्च लाभ विश्लेषणात फक्त गुंतवणूक खर्च, कर व कि सारखे प्रत्यक्ष फायदे इत्यादी वित्तीय परिणामांचा समावेश होतो असे नाही तर प्रदुषण सुरक्षितता, अप्रत्यक्ष श्रम बाजार, कायदेशिर बाजू इत्यादी सामाजिक परिणामांचा विचार केला जातो. सामाजिक खर्च लाभ विश्लेषणाचा मुख्य हेतू हा भिन्न परिणामांना एकत्रित करून किंमतीशी त्यांचा सहसंबंध मांडण्याचा असतो. याचा परिणाम म्हणजे धोरण कर्त्याना या विविध परिणामांचे सामाजिक मूल्य किंमतीत प्रतिबिंబीत करण्यास मदत होते. त्यामुळे एखादया प्रकल्पाच्या सामाजिक कल्याण परिणामाविषयामुळे विधान करता येते. सामाजिक खर्च - लाभ विश्लेषणासारख्या आर्थिक साधनाचे किंवा प्रतिमानाचे ज्ञान असणे नागरी नियोजनकारांना नागरी विकास प्रकल्पांच्या आर्थिक सामाजिक परिणामांचा सर्वेक्षण करण्यासाठी उपयुक्त ठरते. यामुळे नागरी नियोजनकारांना आर्थिक सामाजिक दृष्टीने प्रकल्पाचा विचार करून निर्णय घेता येतो. सामाजिक खर्च लाभ पद्धतीचा मुख्य फायदा गुंतवणूकदारांना विविध प्रकल्पांचा पद्धतीशीर व आकर्षक पद्धतीने तुलनात्मक अभ्यास करून योग्य पर्याय निवडता येतो.

सर्व समाजाच्या दृष्टीकोनातून जेव्हा खर्चाचा व लाभाचा विचार केला जातो तेव्हा त्याला सामाजिक खर्च लाभ विश्लेषण असे म्हणतात. उपलब्ध मर्यादित साधनसामग्रीचा अधिक चांगल्या प्रकारे वापर क्वावा अशी समाजाची अपेक्षा असते. वैकल्पिक खर्चाचा विचार एकूण समाजाच्या दृष्टीकोनातून केल्यास सामाजिक खर्चाची कल्पना येवू शकते. या दृष्टीकोनातून विचार झाल्यास सामाजिक खर्च म्हणजे एखादया वस्तूच्या उत्पादनासाठी किती साधनसामग्री खर्च झाली हे लक्षात घेतले जाते उदा. सार्वजनिक रस्ते, सार्वजनिक वाचनालये, सार्वजनिक उद्याने इत्यादीसाठी जो एकूण खर्च झाला असेत तो सार्वजनिक खर्च होय.

सामाजिक खर्च लाभ विश्लेषणाच्या सहाय्याने प्रत्यक्ष (प्राथमिक), अप्रत्यक्ष (दुय्यम) आणि बाह्य परिणामचे मोजमाप केले जाते. प्रत्यक्ष परिणाम हे प्रकल्पाच्या मालकाशी किंवा वापरणाशी प्रत्यक्षपणे संबंधित असततात किंवा जोडले जातात. उदा. राष्ट्रीय महामार्गाचा वापर करणारे वाहतूकदार. अप्रत्यक्ष परिणामाचे प्रकल्पाचे लाभ व खर्च प्रकल्पाबाबेहील उत्पादक व ग्राहक यांच्या पर्यंत पोहचतात उदा. राष्ट्रीय महामार्गांकडे नविन व्यावसाय कंपनी उभारली

जाणे . बाह्य परिणामाध्ये खर्च व लाभ अस्तित्वातील कोणत्याही बाजारवर होत नाही कारण हे परिणाम पर्यावरण, सुरक्षा आणि निसर्गाशी संबंधित असतात.

नागरी विकास प्रकल्पाचा प्रभाव दोन पद्धतीने मोजला जावू शकतो. उदा. राष्ट्रीय महामार्गाच्या बांधणीमुळे महामार्गावरील प्रवास कमी वळेत होतो. महामार्गाजवळील वास्तव संपत्तीचे मूल्य वाढते. प्रकल्पामुळे त्याभागातील मालमत्तेच्या मूल्यात वाढ होते असे लाभ होतात परंतु काही सामाजिक खर्च ही प्रकल्प बांधणीमुळे होतात. उदा. महामार्गाच्या बांधणीमुळे अपघाताचे प्रमाण वाढते, जवळील कंपन्यांना आवाजाचे व हवेचे प्रदुषण होते. मालमत्तेच्या मूल्यात वाढ होत असली तरी अशा प्रकल्पाच्या विस्तारीकरणामुळे मालमत्ता जाण्याचा किंवा सरकारी खरेदीचा धोका असतो.

सामाजिक खर्च - लाभ विश्लेषण पुढील कारणांसाठी आवश्यक आहे.

- १) बाजारातील अपूर्णतेमुळे बाजार किंमतीचा वापर करून लिहलेल्या प्रकल्प विश्लेषणात काही खर्चाची आणि काही लाभांची मोजणी होत नाही. विशेषत: सामाजिक खर्च व सामाजिक लाभ यांच्याकडे दुर्लक्ष होण्याची शक्यता असते.
- २) प्रकल्पासाठी केल्या जाणाऱ्या पैशातील खर्च लाभ विश्लेषणात प्रकल्पामुळे निर्माण होणाऱ्या चांगल्या वाईट बाह्य परिणामांचा विचार होत नाही. एखादया प्रकल्पमुळे भोवतालच्या प्रदेशातील जमिनीच्या किंमती वाढू शकतात. रस्त्यांची सुधारणा होवू शकते पण त्याचबरोबर भोवतालच्या वातावरणाचे प्रदुषणही होऊ शकते.
- ३) प्रकल्प अहवालातील कर आणि अंशदाने यांचा उल्लेख निव्वळ पैशातील खर्च आणि लाभ असाच करावा लागेल त्याचा सामाजिक पातळीवर संबंध राहण्यासाठी खर्च लाभ विश्लेषण आवश्यक आहे.
- ४) सामाजिक खर्च - लाभ विश्लेषणामुळे उत्पन्न आणि मालमत्तेच्या वाटपाची फेररचना कशी होते हे स्पष्ट होऊ शकते.
- ५) ज्या वस्तू किंवा सेवांच्ये स्वरूप गुणात्मक वस्तू किंवा सेवा अशा वस्तू व सेवांच्या बाबतीतील गुंतवणूक प्रकल्प सामाजिक खर्च लाभ विश्लेषणासाठी महत्त्वाचे ठरतात.

सामाजिक खर्च विश्लेषण पद्धतीचा विकास मुख्यत: संयुक्त राष्ट्रसंघ औद्योगिक विकास मंडळाने (UNIDO) तसेच आर्थिक सहकार्य आणि विकास संघटन (OECD) या आंतरराष्ट्रीय संस्थामार्फत करण्यात आला. सामाजिक खर्च - लाभ विश्लेषणासाठी नेहमीच्या बाजारातील किंमती लक्षात घेण्याकरिता वैकल्पिक खर्च किंवा छाया किंमती (Shadow Prices) या संकल्पनाचा वापर केला जातो.

एखादया प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीसाठी सामाजिक खर्च लाभ विश्लेषण पद्धतीचा वापर करून पुढील निकषांच्या आधारे मूल्यमापन केले जाते.

- १) प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीमुळे निर्माण होणारा जीवन रोजगार
- २) भांडवल - उत्पादन गुणोत्तर (COR)

- ३) भाडवलाच्या दर नतामुळे होणारी मूल्यवृद्धी (ICOR)
- ४) परकीय चलन लाभ निकष
- ५) खर्च लाभ गुणोत्तर - समान्यत: खर्च लाभ गुणोत्तर हे एकापेक्षा जास्त असणे आवश्यक ठरते.

६.२.१ शासकीय खर्चाचे मूल्यमापन:

भारतात सार्वजनिक खर्चामुळे आर्थिक विकासास गती मिळाली आहे. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चाचे मूल्यमापन आणि नियंत्रण किंवा नियमन होण्याची मागणी निर्माण होत आहे. यामध्ये शासन, कार्यक्रमाची अंमलबजणी करणारे, आंतरराष्ट्रीय देणगीदार संस्था आणि सामान्य समाजाकडून सरकारी खर्चाच्या मूल्यमापनाची मागणी केली जाते. याचा प्रमुख पुरावा म्हणजे समग्रलक्षी धोरण राबविणारे देशातील वित्त व नियोजन मंत्रीच सार्वजनिक खर्चाच्या गुणवत्ता व चांगल्या परताण्याची किंवा उत्पादनाची निर्मिती व्हावी यासाठी सरकारी खर्चाचे सामाजिक खर्च - लाभ विश्लेषण करण्याची विचारणा करतात. भारतीय सरकारी खर्चाचा अनुभव विचारात होता भारत सरकारने सार्वजनिक खर्चाचे मूल्यमापन व अहवाल मापन करण्यासाठी पुढाकार घेतला आहे. शासन सर्व देशभर खर्चाचे मूल्यमापन व अहवाल मापन करण्यासाठीची व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी सातत्यपूर्ण निकालावर आधारित पद्धती तयार करण्याच्या प्रयत्नाकडे वळू लागले आहे.

सद्या भारतात अनेक शासकीय योजनाचे मूल्यमापन केले जाते त्यावर होणाऱ्या खर्चाचा व त्यापासून मिळणाऱ्या लाभाचा अहवाल तयार करून मूल्यमापन केले जाते. हे मूल्यमापन प्रामुख्याने मूल्या नियोजनकार, धोरणकर्ते, व कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणाऱ्यांना खचे लाभ पद्धतीने जबाबदारी आणि सार्वजनिक कार्यक्रमात सुधारणा करण्यासाठी एक साधन मिळते. खर्च लाभ पद्धतीद्वारे मूल्यमापन केल्यामुळे सार्वजनिक खर्चाची उपयोगिता समजुन येते. भारतातील सार्वजनिक खर्च हा अनेक पारदर्शकतेतून जातो. सहस्रक विकास ध्येचाच्या संपादनासाठी सार्वजनिक खर्चाच्या परिणामाकरेवर खूप मोठा दबाव येतो की जेणेकरून सार्वजनिक खर्चाचा वापर समाजातील नियोजित कार्यक्रमांवर होवून महत्तम सामाजिक लाभ निर्माण झाला पाहिजे.

भारतासारख्या लोकशाही देशामध्ये सार्वजनिक खर्चाची जबाबदारी मागणी करणारे बहुविध स्त्रोत आहेत. यामध्ये नोकरशाही व संसदेतील लोकांचे लक्ष आकर्षित करून सार्वजनिक खर्चाचा जाब विचारण्यामध्ये मिडीया / माध्यमे महत्वाची स्त्रोत आहे. गेल्या दशकात दुरदर्शन व इंटरनेट आधारित प्रसार माध्यामानी सार्वजनिक खर्चाच्या फलिताविषयी जबाबदारी विचारतात. प्रत्यक्ष सार्वजनिक खर्चाचे मूल्यमापण आणि व्यवस्थापक प्रसारमाध्यमाद्वारे होत नाही परंतु त्याचे फलनिष्पत्तीची जबाबदारी विचारण्याचे काम प्रसार माध्यमे करतात. त्याचबरोबर सन २००५ संसदेने माहितीचा अधिकार संमत करून सामान्य नागरिकांनाही सार्वजनिक खर्चाच्या फलनिष्पत्ती विषयी सरकारकडे विचारणा करता येते. सामाजिक संस्था माहितीच्या अधिकाराचा वापर करून प्रकल्पाच्या विकासाचे मूल्यमापन करतात. समाजासाठी प्रकल्प महत्वाचा नसल्यास किंवा सामाजिक खर्च लाभापेक्षा अधिक असल्यास समाज त्यास विरोध दर्शवितो. उदा. प्रथम ही शाळांच्या शिक्षणाशी संबंधित बिगर सरकारी संस्था असून दरवर्षी आपला अहवाल सादर करते. या अहवालाच्या आधारे प्रसार माध्यमे सरकारी खर्चाच्या मूल्यमापनाविषयी जाब विचारतात. प्रसार माध्यमे व नागरी समाज या दोन घटकाशिवाय सरकारी

खर्चाचे मूल्यमापन करणाते आणखी दोन घटक आहे. यामध्ये कॅग (Controller and Auditor General) व सुप्रिम कोर्ट यांचा समावेश आहे. अलिकडील काळात हे दोन संस्था अतिशय सक्रिय होऊन सार्वजनिक खर्चाच्या जबाबदारीविषयी विचारणा करतात कॅग केंद्र सरकारच्या सर्व खर्च व प्राप्तीचा हिशेब तपासते. तसेच राज्य सरकारे व सरकारी कंपन्यांच्या खर्चाची तपासणी कॅगद्वारे केली जाते.

जागतिक बँकेने सन २००४ मध्ये सरकारी खर्चाच्या मूल्य - मापनासाठी काही पद्धती साधने व दृष्टीकोन विकसीत केले आहेत. कामगिरी निर्देशांक, तार्किक चौकट दृष्टीकोन, सिद्धांतावर आधारित मूल्यमापनासाठी वापरली जातो. व्यक्त आणि अव्यक्त सार्वजनिक खर्चाच्या मूल्यमापनासाठी मोठी चौकट दृष्टीकोन वापरला जातो. सिद्धांतावर आधारित मूल्यमापन हे मोठी चौकट दृष्टीकोनाशी सारखेच आहे. यामध्ये कार्यक्रमाचे सखोल मूल्यमापन केले जाते. यालाच 'कार्यक्रम सिद्धांत किंवा कार्यक्रम तर्कशास्त्र' असे म्हणतात. अनेक मूल्यमापणात सर्वेक्षणाचा समावेश असतो आणि नेहमी काळजीपुर्वक तयार केलेले, संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या योग्य पद्धतीने संशोधन संस्थेकडून मांडणी करून सर्वेक्षण केलेले मूल्यमापण असते. यामुळे मूल्यमापनासाठी एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा अधिक कालावधी लागतो. परंतु मंत्रालयाला अतिशय पक्के किंवा अचूक मूल्यमापने लागते. जर कार्यक्रम कार्यान्वयित असेल तर गतिमान मूल्यमापन (rapid appraisal method) पद्धती वापरली जाते. दुर्देवाने सार्वजनिक खर्चाच्या नेहमीच्या मूल्यमापन पद्धतीचा भारतात व्यापक प्रमाणावर वापर केला जात नाही संशोधन स्वतंत्र्यपणे असे सार्वजनिक खर्चाच्या मूल्यमापनाचे हाती घेवू शकतात.

भारतात सहभागी पद्धती विशेषत: सामाजिक हिशेब पद्धतीच्या स्वरूपात हाती घेतली जाते. भारतात सन २००६ मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कार्यक्रम सर्व देशभर लागू केला ही योजना सामाजिक हिशेबात पूर्णपणे सहभागी झाली आहे. यामध्ये संबंधित गावातील लोक आणि रोजगार हमी योजनेचे अधिकारी एकत्र बसून योजनेच्या खर्चाचे मूल्यमापन करतात यालाच सहभागी पद्धती असे म्हणतात. संबंधीत गावात कोणते रोजगाराचे कार्यक्रम हे गावकरी व अधिकारी यांच्यातील परस्पर चर्चेतून ठरविले जातात. काही बिंगर सरकारी संस्था अशा स्वरूपाचे सामाजिक हिशेब करतात. उदा. आंध्र प्रदेशात सरकारने अशा स्वरूपाचे सामाजिक हिशेब विशेषत: जगातील सर्वात मोठ्या 'महात्मा गांधी रोजगार योजना' या कार्यक्रमाचे सामाजिक हिशेब सरकारी ऑफिसेस कडून केले जातात. मूल्यमापन आणि अंमलबजावणीचा विचार करता मनरेगा कार्यक्रमाचे रुढीबद्ध पद्धतीने सामाजिक हिशेब केला जातो. प्रत्यक्ष भौतिक कामाचे राज्य, जिल्हा आणि गृह पातळीवर दर्जात्मक मूल्यमापन केले जाते.

६.२.२ खर्च लाभ विश्लेषणाचा कल्याणकारी पाया: (Welfare Foundation of C B Analysis) :

खर्च लाभ विश्लेषण पद्धती १८४८ मध्ये ज्यलेस डयुपीट यांनी मांडली त्याच पद्धतीने काम अल्फ्रेड मार्गल यांनाही केले. सन १९३६ नंतर इंजिनिअर्सच्या समुहाने खर्चलाभ विश्लेषणपद्धती अमेरिकेत वापरली. अनेक पायाभूत प्रकल्पाचे मूल्यमापन या पद्धतीने केले. सन १९३९ चा 'महापूर नियत्रण कायदा' हा संघीय धोरणात खर्चलाभ विश्लेषणाचा वापर करणारे साधन ठरले.

सन १९५८ मध्ये उटो एकस्टीन यांच्या सार्वजनिक धोरणातील खर्च लाभ विश्लेषणाच्या वापरामुळे याचा विचार अधिक व्यापकपणे झाला. खर्च लाभ विश्लेषणासाठी कल्याणकारी अर्थशास्त्राचा पाया घातला आणि त्याचा वापर जल संसाधन विकासासाठी केला. सन १९६० नंतर अमेरिकेत पाण्याचा दर्जा, प्रवासाची पुनर्निर्मिती व भूसंधारणासाठी खर्चलाभ पद्धतीचा वापर केला. याच कालावधीत वैकल्पिक मूल्याची संकल्पना विकसित करून राष्ट्रीय उद्याना सारख्या संसाधनाचे जेतन करण्याविषयीचे मूल्ये सादर केली. सार्वजनिक धोरणाचे tangible आणि intangible फायदे मोजण्यासाठी या पद्धतीचा विस्तार केला. तसेच मानसिक आजारपण, कॉलेज शिक्षण, रसायनिक कंचरा धोरण, इत्यादीच्या खर्चलाभ विश्लेषणासाठी ही पद्धती वापरली अमेरिकेत १९६९ मध्ये प्रथम 'राष्ट्रीय पर्यावरण धोरण कायदा' च्या अंमलबजावणीसाठी खर्चलाभ पद्धतीचा वापर करून नियमन कार्यक्रम तयार केला. त्यानंतर इतर सरकारांनीही विविध कार्यक्रमाचे नियमन करण्यासाठी या पद्धतीचा वापर केला. सार्वजनिक धोरणाला खर्च लाभ विश्लेषण पद्धतीचा वापर करण्याविषयाच्या सरकारी मागदर्शक पुस्तीकेत अनेक देशांच्या मार्गदर्शनाचा समावेश आहे. उदा. नियमन विश्लेषणासाठी कॅनडीयन मार्गदर्शन, नियमन व वित्तसाठी ऑस्ट्रेलियन मार्गदर्शन, आरोग्यसाठी कार्यक्रमासाठी अमेरिकेचे मार्गदर्शन व अमेरिकेचे अफती व्यवस्थापन कार्यक्रमासाठी मार्गदर्शन इत्यादी.

६.२.३ छाया किंमती (shadow Prices)

अविकसीत देशात प्रकल्प आणि कार्यक्रमाचे मूल्यमापन त्यासाठी वापरण्यात आलेल्या घटकांच्या अपूर्णतेतील किंमत वितरणाद्वारे केले जाते. अविकसीत देशातील अपूर्णता बाजारपेठेची स्थिती असंतुलन निर्माण करते. या स्थितीमध्ये वेतन पातळीचा समतोल हा बाजारातील वेतनापेक्षा मोठयाप्रमाणावर खालच्या पातळीवर अवलंबून असतो. व्याज दराची संतुलनाची पातळी बाजारातील व्याजदराच्या पातळीपेक्षा अधिक वरच्या पातळीवर असू शकते आणि विनिमय देशातील समतोल हा बाजारातील विनिमय दर समतोलापेक्षा खालच्या पातळीवर असेल. या समस्येवर मात करण्यासाठी प्रा. जे. टिंबरजेन, प्रा. एच. बी. चौधरी आणि के. एस. क्रेटचेमर यांनी छाया किंवा लेखी जमाखर्चाच्या किंमतीवर भर (Shadow or accounting Prices) दिला आहे.

छाया किंमतीच्या वापराची गरज:

अविकसीत देशात किंमत यंत्रणा अपूर्णपणे कार्यान्वीत होते. बाजार किंमती त्याग, लाभ आणि खर्चाशी सापेक्षरीत्या अचूक असत नाहीत. कारण हे पूर्ण स्पर्धेच्या अभावामुळे निर्माण होते. रचनात्मक बदल हे किंमत बदलादाल प्रतिसाद देत नाहीत. उत्पादन, श्रम, भांडवल व विदेशी विनिमय बाजारातील अस्तित्वात असलेला समतोल संस्थात्मक घटकामुळे बिघडला जातो. पुरण्याची बाजू व मागणीच्या बाजूवर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे किंमतीचे प्रतिबिंब पडण्यास अपयश येते. रचनात्मक ताठरतेमुळे बाजार समतोलात असत नाही इतर सहकारी घटकांच्या कमतरतेमुळे श्रमाचा पूर्णपणे वापर होत नाही व्याजाचा दर हा अर्थव्यवस्थेला भांडवलाचे मूल्य कमी सांगतो. याचा परिणाम म्हणून व्यवहारतोल असमतोलीत होतो की जो ऑफिशिअल विनिमय दराचे प्रतिबिंब नसतो. उदा. अशा अर्थव्यवस्थामध्ये असंघटीत कृषी क्षेत्रात वेतनाची पातळी खूप खाली असते. एवढेच नव्हे तर असंघटीत उद्योग क्षेत्रातील श्रमिकांचा संधि खर्च हा अधिक जास्त असतो. भांडवल बाजारात बाजारातील व्याचाचा दर हा बँक दरापेक्षा खूप जादा असतो आणि चालूचा विदेशी विनिमयाचा दर हा काळ्या बाजारपेक्षा खूप कमी राहतो. त्यामुळे अविकसीत अर्थव्यवस्थेत बाजार किंमती विशेषत: उत्पादन घटकांच्या किंमती या संसाधन

वितरणासाठी अपूर्ण मार्गदर्शन कारण तेथे मूलभूत असमोतल अस्तित्वात असतो कि जो अस्तित्वात असलेल्या चालू वेतन पातळीला प्रतिबिंब होणारी मोठ्याप्रमाणावरील बेकारी दर्शवितो. या समस्येवर वितरणासाठी व प्रकल्पाचे मूल्यमापन करण्यासाठी छाया किंमतीची सुचना केली आहे.

छाया किंमतीचा अर्थ :

छाया किंमती उत्पादन घटकांसाठी किंवा उत्पादनासाठीचे खरे मूल्य दर्शवितात. जे टिंबरलेन यांनी १९५४ मध्ये पहिल्यांदा छाया किंमतीचा अर्थ सांगितला 'छाया किंमती म्हणजे अशा किंमती की ज्या समतोल किंमतीच्या दृष्टीने उत्पादनाचे किंवा घटकांचे खरे मूल्य दर्शवितात. त्या किंमती विविध भौगोलिक प्रदेशानुसार, भिन्न कालावधीनुसार भिन्न असतात ऐवढेच नव्हे तर भिन्न व्यवसायानुसारही भिन्न असतात. (श्रमाच्या संदर्भात). सन १९५८ टिंबरजेन यांनी छाया किंमतीची व्याख्या केली जाते तेव्हा अस्तित्वात असतात की जेव्हा

- १) चर्चेत असलेला गुंतवणूक आकृतीबंध अस्तित्वात असतो.
- २) बाजारातील समतोल अस्तित्वात असतो.

श्रम बाजार भांडवल बाजार आणि विदेशी विनिमय बाजारात समतोल असतो. ही व्याख्या सर्वांगिण परिपूर्ण व स्पष्ट आहे, परंतु दिर्घकाळात हिशेब लेखा जोखा किंमतीच्या वर्तनाविषयी काहीही सांगत नाही.

संयुक्त राष्ट्र अहवालानुसार छाया किंमती या उत्पादन किंवा घटकांच्या संधी किंवा वैकल्पिक खर्चाच्या संदर्भात निश्चित केल्या जातात.

छाया किंमत म्हणजे भांडवल, श्रम किंवा विदेशी विनियमाद्वारे असे उत्पादन की अर्थव्यवस्थेत होणारे नुकसान किंवा वैकल्पीक खर्च दर्शविते.

प्रा. क्योयुम यांनी छाया किंमती या घटकांच्या सीमांत उत्पादकतेच्या रूपाने सांगितल्या आहेत. त्यांच्यामते छाया किंमती या घटकांच्या सीमांत उत्पादकाचे मूल्य असते की जेव्हा असे तंत्रज्ञान निवडले जाते की जे उपलब्ध संसाधनाच्या आधारे महत्तम उत्पादनाची नगसंख्य शक्य बनविते. येथे सरकारने उत्पादन घटकांच्या सीमांत उत्पादकतेचे मोजमाप करणे आवश्यक मानले आहे.

अशा पद्धतीने छाया किंमतीच्या व्याख्येत एकसारखेपणा दिसून येणे कठिण आहे. वेगवेगळ्या संकल्पना त्याच्या मोजमापात भिन्नतेमुळे अडचणी निर्माण करीत आहेत.

छाया किंमतीचे निर्धारण (Determination of Shadow Prices)

छाया किंमतीचे निर्धारण सामान्य संतुलन किंवा आंशिक संतुलनाच्या साहचाने केले जावू शकते.

अ) सामान्य संतुलन पद्धती : सामान्य संतुलन पद्धतीत सर्व उतादन घटकांमधील संतुलन हे त्याचे अंतिम मागणी पुरवठा विचारात घेवून प्रस्तावित होते. यासाठी अर्थव्यवस्थेतील विविध

क्षेत्रातील आकडेवारी संकलित करून प्रत्येक घटकांची छाया किंमत बीजगणितीय चिन्हांच्या साहाय्याने व्यक्त केली जाते आणि संपूर्ण अर्थव्यवस्थेसाठी एकत्रित मांडणी केली जाते ज्यासाठी अचूक व पुरेशी आकडेवारी उपलब्ध नाही अशा घटकांसाठी एकसारखी समीकरणे मांडणे आवश्यक असते. छाया किंमत अस्तित्वात असेल कि जेव्हा किंमती या समतोलात असतील. प्रत्येक उत्पादन घटकाच्या संतुलित किंमतीसाठी किंवा संतुलित किंमती स्थापन्यासाठी पूर्ण संतुलानाची अवस्था अस्तित्वात असणे आवश्यक आहे. छाया किंमतीचे मूल्यमापन पुढील दोन मार्गांने केले जाते. पहिले म्हणजे ट्रायल अँण्ड एरर पद्धती आणि दुसरी पद्धती ही पद्धतशीर पद्धती (systematic Method) आहे. जर ट्रायल अँण्ड एरर पद्धती स्वीकारल्यास छाया किंमतीचे मूल्यमापन हे उत्पादन, घटक आणि विदेशी विनिमयाच्या arbitrary मुल्यावर आधारित असेल, सर्व गुंतवणूक प्रकल्पाच्या अग्रक्रम किंमती मोजल्या जातीत आणि हे शोधून काढले जाईल की बाजारात समतोल निर्माण होत आहे की नाही. या पद्धतीत अपयश आल्यास पद्धतशीर पद्धतीचा वापर केला जातो. पद्धतशीर पद्धतीमध्ये 'प्रत्येक छाया किंमतीना बीजगणितीय चिन्ह दिले जाते, उत्पादन घटकांची पुरक मागणी व्यक्त मागणी करण्याचा प्रयत्न केला जातो आणि उत्पादनाचा पुरवठा विचारात घेतला जातो. त्यानंतर एकूण मागणी बरोबर एकूण पुरवठा संतुलीत करण्याचा समावेश होतो' परंतु संपूर्ण अर्थव्यवस्थेसाठी पूर्ण संतुलन अवस्था अस्तित्वात असणे हे वास्तवादी नाही कारण संतुलन किंमती शोधण्यासाठी एकूण मागणी आणि पुरवठा वक्राचे ज्ञान असणे आवश्यक असतात हे महत्वाचे आहे. हे दोन्ही फलन सामाजिक संस्थांच्या बदलावर अवलंबून असतात. त्यामुळे सामान्य संतुलनाद्वारे छाया किंमतीची निश्चिती हे खूप कठिण आहे.

ब) अंशिक संतुलन पद्धती : अंशिक संतुलन पद्धतीनुसार भांडवल, श्रमिक आणि विदेशी विनिमयाच्या छाया किंमती स्वतंत्रपणे निर्धारित केल्या जातात. ही छाया किंमती निर्धारित करण्याची साधी व अचूक पद्धती आहे. भांडवल, श्रमिक आणि विदेशी विनिमयाच्या छाया किंमती खालील प्रमाणे निर्धारीत करण्यासाठी चर्चा करू.

१) भांडवलाची छाया किंमत निर्धारण : भांडवलाची छाया किंमत किंवा व्याजदराची लेखाजोखा निर्धारणासाठी भांडवलाच्या मागणी व पुरवठयावर प्रभाव पाडणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे ; परंतु अविकसित देशात या घटकांचे ज्ञान अपूर्ण असते. तसेच अशा अविकसित अर्थव्यवस्थांमध्ये भांडवलाचा पुरवठा आणि व्याजाचा दर साच्यात अल्प सहसंबंध असतो. विविध प्रदेशात व विभागात व्याजदरात विषमता दिसून येते. व्याजाचा छाया दर हा खाजगी गुंतवणूक दाराने दिलेल्या व्याजावर अवलंबून असतो. संयुक्त राष्ट्राच्या आर्थिक विकास प्रकल्प पत्रकात भांडवलाची छाया किंमत मोजण्यासाठी पुढील सुत्राचा वापर केला आहे

$$\text{उत्पादनाचे मुल्य - मालाचा खर्च, घसारा व श्रमाचे वेतन}{\text{गुंतवणूक}}$$

यासुत्रामध्ये कच्चामाल, श्रमिक विदेशी विनिमय आणि इतर आदानांचा खर्च छाया किंमतीसाठी विचारात घेतला जातो. भाडवलवरील परतण्याचा दर मोजण्यासाठी हे खर्च उत्पादनाच्या मूल्यातून वजा केले जातात.

छाया किंमती मोजण्यातील अडचणी :

अविकसीत देशात छाया व्याजाचा दर मोजण्यामध्ये काही अडचणी दिसून येतात त्यापुढील प्रमाणे.

- १) भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता मोजणे व त्यानुसार छाया किंमती निर्धारीत करणे अतिशय कठिण आहे. तसेच छाया किंमती मोजण्यासाठी पुरेशी आकडेवारी अविकसित देशात उपलब्ध नसते.
- २) उत्पादनाचे किंवा उत्पादन घटकाचे खरे किंवा अचूक मूल्य सांगण्यासाठी सर्व बाजारांमध्ये पुर्ण संतुलनाची स्थिती आसणे आवश्यक आहे. अविकसित देशाची अर्थव्यवस्था अनेक असंतुलनाच्या वैशिष्ट्यांनीयुक्त असते, त्यामुळे पुर्ण संतुलनाचे ज्ञान अशा अर्थव्यवस्थांमध्ये अशक्य आहे.
- ३) संपुर्ण अर्थव्यवस्थेत पुर्ण रोजगार हे गृहितक छाया किंमतीचि संकल्पना अनिर्धारीत बनविते. यासाठी अर्थव्यवस्थेत सामाजिक संस्थाच्या अस्तित्वावर आधारित असणाऱ्या मागणी आणि पुरवठा फलनाचे ज्ञान आवश्यक आहे.
- ४) छाया किंमतीच्या निश्चितीची आणखी एक अडचण ही वेळेच्या पैलूशी निगडित आहे. छाया किंमतीची संकल्पना स्थितिशील व वेळशून्य आहे. कालावधीनुसार बदलाणाऱ्या घटकांच्या मूल्यमापन करण्यासाठी या किंमतीचा वापर केला जातो.
- ५) छाया किंमतीमध्ये अडचण निर्माण होते की जेव्हा खाजगी उत्पादक संस्था आदाने खरेदी व उत्पादन विक्री बाजार किंमतीनुसार करतात.
- ६) जेव्हा उच्च भांडवला प्रदान प्रत्येक घटकाच्या पर्यायी व पुरक असतो तेव्हा छाया किंमतीची निश्चिती करताना अडचणी येतात.

अशा अडचणी असल्यातरी छाया किंमतीचा उपयोग प्रकल्पाचे मूल्यमापन करण्यासाठी, सार्वजनिक धोरण व कार्यक्रम आखण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर करता येतो. संसाधनाचा पर्याप्त वापर करता आल्याने देशाच्या आर्थिक विकासाला गति देता येते.

६.२.४ UNINDO विरुद्ध लिटल मिरलेज दृष्टीकोन (UNINDO Versus Little - Mirrlees Approach) :

UNIDO ने प्रकल्पाने मूल्यमापन करण्यासाठी व्यापक प्रमाणावर नियमावली केली आहे. विविध निकषांच्या आधारे प्रकल्पाची तपासणी केली जाते आणि अपेक्षित इच्छा व फायदे व्यक्त केले जातात. इच्छा वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून तपासली जाते. त्याचा प्रभाव

- १) देशांतर्गत संसाधनाच्या वापराचा वित्तीय
- २) बचत आणि उपभोग आकृतीबंध,
- ३) उत्पन्न वितरण
- ४) खाजगी वस्तू व सार्वजनिक वस्तुचे उत्पादन इत्यादी वर काय होईल याचा अभ्यास केला जातो. हे विविध पैलू पाच अवस्तामधुन तपासले जातात. यातील प्रत्येक अवस्था प्रकल्पाचे सामाजिक खर्च लाभ विश्लेषण करते.

अवस्था-१: याध्ये प्रकल्पाचे मूल्यमापण एकात्मीक मानांकन विश्लेषण तक्त्याच्या आधारे वित्तीय लाभता मोजून केले जाते. विविध खर्च व लाभाचे बाजार किंमतीनुसार मुल्यमापन केले जाते तसेच नफा योग्यता गुंतवणूकदारांच्या दृष्टीकोनातून तपासली जाते.

अवस्था-२: बाजारतील अपूर्णतेमुळे होणारे विधवंश किंवा नुकसान खर्च व लाभातून समायोजित केले जाते. यासाठी खर्च आणि लाभ किंवा आर्थिक कार्यक्षमता किंवा छाया किंमतीच्यानुसार निवळ नफा विचारात घेतला जातो. छाया किंमतीसाठी प्रकल्पाच्या आदाने आणि प्रदाने यांची वर्गवारी व्यापार झालेले, व्यापरयोग्य आणि व्यापार न झालेली अशी केली जाते. व्यापक किंमतीची नियमावली व्यापार झालेले व व्यापार योग्यसाठी वापरली जाते.

अवस्था ३: या अवस्थेचा आराखडा हा श्रमप्रधान प्रकल्प आणि भांडवलाप्रधान प्रकल्प या प्रर्यायांची निवड करताना उपभोगाचा विचार महत्वाचा असतो उपभोग व बचत ही प्रकल्पाच्या प्रभावातून निर्माण होते. या सर्वबाबीचा ताळेबंद मांडणारी ही अवस्था आहे. जर बचतीला अधिक महत्त्व असेल तर हा देश भांडवल दुर्मिळतेचा असु शकतो. या अवस्थेच्या अभ्यासातून उपभोगापेक्षा बचतीचे सामाजिक मुल्य अधिक असल्याचे शिफारस करता येईल.

अवस्था ४ : ज्या देशात उत्पन्नाचे पुर्नवितरण मागासलेल्या भागासाठी आणि दुर्बल घटकांसाठी करण्याचे उद्घिष्ट असते. अशा देशांसाठी ही अवस्था महत्वपूर्ण असते या नियमावलीनुसार विविध उत्पन्न गट किंवा प्रदेशासाठी भारयुक्त निवळ लाभाचा सल्ला दिला आहे.

अवस्था ५ : ही शेवटीची अवस्था असून यामध्ये UNIDO विश्लेषणाने सुचना केली आहे की आर्थिक व सामाजिक मूल्यांच्या विचलनात समायोजन आणि प्रकल्प प्रदानाच्या कार्यक्षमता व सामाजिक मूल्यातील भेदात समायोजन करण्यासाठी आवश्यक पद्धती सुचविली आहे.

लिटल - मिरलेज पद्धती (Little - Mirrlees Method)

लिटल आणि मिरलेज यांचे खर्च लाभावरील विश्लेषणाने खर्चलाभ विश्लेषणाचा पद्धतीशीर पाया घातला आहे. सार्वजनिक प्रकल्पाचे खर्चलाभ अभ्यास हाती घेण्याची अवस्थानुसार पद्धती सांगितली आहे UNIDO पद्धतीला गणतीय सुत्र वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. यासाठी फक्त अपवाद आहे तो अपूर्णता आणि इतर बाजार अपयश व समाजीक विचारांचा. UNIDO पद्धतीप्रमाणेच लिटर - मिरलेज पद्धतीनेही प्रकल्पाचे मूल्यमापन संधी खर्चानुसार करण्याचा सल्ला दिला. दोन्ही पद्धतीचा वापर अपूर्णतेमुळे बाजाराचे होणारे नुकसान व्यवस्थितीत करण्यासाठी केला आहे.

लिटल आणि मिरलेज यांनी व्यापार योग्य नसलेल्यांच्या छाया किंमती मोजण्यासाठी पद्धती शोधून काढून सांगितली आहे.

६.२.५ खर्च लाभ विश्लेषणाची समर्पकता (Relevarice of cost Benefit Analysis) :

खर्च - लाभ विश्लेषण हे अत्यंत महत्वाचे साधन असून त्याच्या आधारे प्रकल्पाच्या एकूण खर्चाचे त्यापासून मिळणाऱ्या लाभांशी तुलना करता येते. यामुळे एखादया प्रकल्पासाठी

येणारा निवळ खर्च मोजता येतो. हे साधन प्रकल्पाच्या सुरुवातीला वापरले जाते की जेव्हा कोणतीच बाब निश्चित झालेली नसते. एखादया व्यवसायाला या तंत्राच्या सहाय्याने कोणते काम चांगले आणि कोणता पर्याय योग्य आहे हे पाहण्यासाठी मदत होते. या तंत्राचा महत्वाचा भाग असा आहे की अनेक दृष्टीकोनाचे मूल्यमापन केले जाते. आणि याद्वारे प्रकल्पकाचे सर्वांगिण मूल्यमापण केले जाते. की ज्यामुळे ते सर्वांना समजून येईल. खर्चलाभ विश्लेषण हे कोणत्याही विकास धोरण भांडवली खर्च मालमत्तेचा वापर मानांकाची निश्चिती इत्यादी प्रकल्पासाठी वापरले पाहीजे या पद्धतीद्वारे खर्च व लाभाचा व्यापक दृष्टीकोनातून अभ्यास केला जातो. या पद्धतीमुळे सार्वजनिक कामाच्या पसंतीला मान्यता दिली जाते. तसेच सार्वजनिक सेवा कशा सर्वोत्कृष्ट द्याव्यात झान होते.

भारतात खर्च - लाभ विश्लेषणाचा पद्धतीशिरपणे व सुत्रबद्ध वापर धनंजयराव गाडगीळ यांनी महाराष्ट्रातील गोदावरी व प्रवरा कालवा पद्धतीचे सर्वेक्षण करण्यासाठी केला. त्यानंतर १९६० मध्ये सोवनी आणि निलकंठ रथ यांनी महानदी वरील हिराकुंड धरण प्रकल्पाचा खर्च लाभ पद्धतीने अभ्यास केला. सन १९५८ मध्ये धनंजयराव गाडगीळ यांच्या अध्यक्षतेखालील 'नियोजन आयोग सशोधन कार्यक्रम समिती' ने सहा जलसिंचन प्रकल्पाचा खर्च - लाभ विश्लेषण पद्धतीने अभ्यास केला. यामध्ये सारदा कालवा (उत्तर प्रदेश), त्रीबाणी कालवा(बिहार), दामोदर कालवा (पं.बंगाल), गंग कालवा (राजस्थान), कौवर्य मेथूर प्रकल्प(तामिळनाडू) व आंध्र प्रदेशातील निझाम सागर प्रकल्पाचा समावेश होता. यासारखेच प्रकल्प अभ्यास पुढील तज्जांनी खर्च - लाभ विश्लेषणाच्या आधारे केले. बलजिम सिंग यांनी सारदा कालव्याचा अभ्यास, के. एन. राज. यांनी पंजाबमधील भाक्रानानगल प्रकल्प, राम नारायन यांनी हरियानामधील जुई उपसा सिंचन प्रकल्पाचा अभ्यास यापद्धतीने केला. या सर्व प्रकल्प अहवालामध्ये खर्च - लाभ विश्लेषण पद्धतीच्या वापराविषयी एकरूपता / एकसारखेपणा नव्हता. हे सर्व अभ्यास एकतर पूर्वी आणि नंतर पद्धती (B A Method) किंवा त्याशिवाय (With and Without Method) या पद्धतीने केले होते. पूर्वी आणि नंतर या पद्धतीने प्रकल्प बांधणीपूर्वी खर्च लाभ विश्लेषण व प्रकल्प बांधणीनंतर प्रकल्पाचे खर्च लाभ विश्लेषण केले जात असे. दुसऱ्या 'च्यासह किंवा च्याशिवाय' पद्धतीत एकाच विभागातील सिंचन सुविधा असणाऱ्या भागातील खर्च लाभ विश्लेषणाची तुलना सिंचन सुविधा नसणाऱ्या भागातील खर्च लाभ विश्लेषणाशी करून अभ्यास केला जातो.

६.३ सारांश -

खर्च लाभ विश्लेषणालाच लाभखर्च विश्लेषण असेही संबोधले जाते. एखादया व्यवसायाची क्रियात्मक किंवा कार्यात्मक गरज म्हणून पर्यायाची सक्षम बाजू व कमतरता याविषयी अंदाज करण्याची पद्धतशीर दृष्टीकोन म्हणजे खर्च लाभ विश्लेषण होय. भारतात सार्वजनिक खर्चामुळे आर्थिक विकासास गती मिळाली आहे. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चाचे मूल्यमापन आणि नियंत्रण किंवा नियमन होण्याची मागणी निर्माण होत आहे. सध्या भारतात अनेक शासकीय योजनाचे मूल्यमापन केले जाते त्यावर होणाऱ्या खर्चाचा व त्यापासून मिळणाऱ्या लाभाचा अहवाल तयार करून मूल्यमापन केले जाते. कल्याणकारी योजनाचा जनतेला फायदा झाल किंवा नाही पाहण्यासाठी खर्च - लाभ विश्लेषणाचा आधार घेतला जातो. जे. टिंबरजेन यांनी १९५४ मध्ये पहिल्यांदा छाया किंमतीचा अर्थ सांगितला. छाया किंमती म्हणजे अशा किंमती की ज्या समतोल

किंमती की ज्या समतोल किंमतीच्या दृष्टीने उत्पादनाचे किंवा घटकांचे खरे मूल्य दर्शवितात. छाया किंमतींचे निर्धारण करण्यासाठी सामान्य संतुलन पद्धती व अंशिक संतुलन पद्धती वापरले जाते. UNIDO ने प्रकल्पाचे मूल्यमापन करण्यासाठी व्यापक प्रमाणावर नियमावली केली आहे. विविध निकषांच्या आधारे प्रकल्पाची तपासणी केली जाते आणि अपेक्षित इच्छा व फायदे व्यक्त केले जातात.

भारतात खर्च - लाभ विश्लेषणाचा पद्धतशिरणे व सुत्रबद्ध वापर धनंजयराव गाडगीळ यांनी महाराष्ट्रातील गोदावरी व प्रवरा कालवा पद्धतीचे सर्वेक्षण करण्यासाठी केला. त्यानंतर १९६० मध्ये सोवनी आणि निलकंठ रथ यांनी महानदी वरील हिराकुंड धरण प्रकल्पाचा खर्च लाभ पद्धतीने अभ्यास केला. सन १९५८ मध्ये धनंजयराव गाडगीळ यांच्या अध्यक्षतेखालील 'नियोजन आयोग संशोधन कार्यक्रम समितीने सहा जलसिंचन प्रकल्पाचा खर्च - लाभ विश्लेषण पद्धतीने अभ्यास केला.

६.४ पारभाषिक शब्द

१. छाया किंमती - छाया किंमती म्हणजे अशा किंमती की ज्या समतोल किंमतीच्या दृष्टीने उत्पादनाचे किंवा घटकांचे खरे मूल्य दर्शवितात.

६.५ प्रश्न

- १) सामाजिक खर्च - लाभ विश्लेषण स्पष्ट करा.
- २) शासकीय खर्चाचे मूल्यमापन स्पष्ट करा.
- ३) खर्च - लाभ विश्लेषणाचा कल्याणकारी पाया सांगा.
- ४) छाया किंमती संकल्पना स्पष्ट करा.
- ५) UNINDO विरुद्ध लिटल मिरलेज दृष्टीकोन
- ६) खर्च - लाभ विश्लेषणाची समर्पकता स्पष्ट करा.

प्रकरण ४

७

करारोपण (TAXATION)

घटक रचना :

- ७.० उद्दिष्ट्ये
- ७.१ प्रस्तावना
  - ७.१.१ करारोपणाची कार्यक्षमता
  - ७.१.२ करारोपणाचा श्रमाच्या पुरवण्यातील, बचतीवरील व धोके स्विकारण्यातील परिणाम.
  - ७.१.३ हार्बजरचे करभाराचे प्रतिमान
  - ७.१.४ वस्तू आणि उत्पन्न कराची पर्याप्तता
  - ७.१.५ कर सुधारणे संबंधीचा सर्वसाधारण सिद्धांत आणि विकसनशील देशांसाठी त्याचे उपनियोजन
- ७.२ पारिभाषिक शब्द
- ७.३ प्रश्न

७.० उद्दिष्ट्ये :

- १) करारोपणाची तत्वे कोणती आहेत याविषयी माहिती मिळेल.
- २) कार्यक्षम करारोपणाविषयी माहिती मिळेल.
- ३) कराचे श्रमाच्या पुरवठयावरील, बचतीवर आणि धोके पत्करण्यातील परिणाम अभ्यासता येईल.
- ४) हार्बजरचे महामंडळीय कराच्या भाराविषयी विवेचन अभ्यासता येईल.
- ५) वस्तू व उत्पन्न कराच्या पर्याप्तेविषयी कल्पना येईल.
- ६) कर सुधारणेविषयीच्या सर्वसाधारण तत्वांची व सिद्धांताची माहिती होईल व त्याचे विकसनशील देशांच्या बाबतीतील उपनियोजन समजून येईल.

७.१ प्रस्तावना :

सार्वजनिक अर्थकारणामध्ये खर्च, कर, कर्ज व अंदाजत्रक ह्या चार मूलभूत बाबी आहेत. त्यापैकी कर ही अत्यंत महत्त्वपूर्ण बाब आहे. कारण करापासून सार्वजनिक सत्तेला अनेक प्रकारची कार्य करण्यासाठी उत्पन्न भेटत असते. परंतु करारोपन करताना तो अधिक कार्यक्षम कसा होईल याकडे सार्वजनिक कर प्रशासनाने लक्ष दिले पाहिजे. करांचा भार गरीबावर अधिक न पाडता कराभाराचे वाटप समानतेने झाले पाहिजे. त्याचबरोबर आर्थिक विकासासाठी आवश्यक त्या प्रमाणात करारोपन झाले पाहिजे.

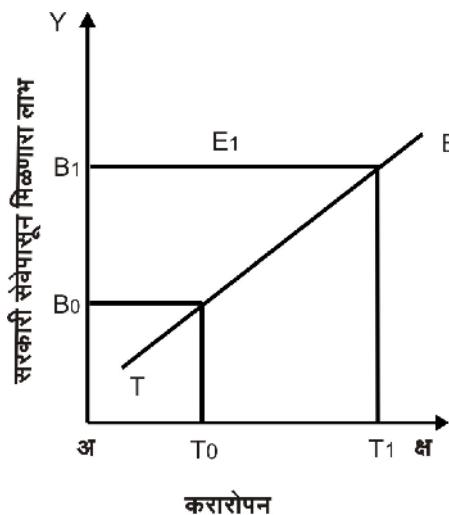
७.१.१ करांची कार्यक्षमता - करांचा अतिरिक्त भार :

करारोपन करताना कराचा भार कोणावरती पडतो हा करासिद्धांतील एक अभ्यास विषय आहे. करांचा अतिरिक्त भार करदात्यावरती किंवा कर संक्रमण होत असेल तर ग्राहकावर कामगारावर किंवा कर संक्रमण होत असेल तर ग्राहकावर कामगारावर किंवा इतर उत्पादन आदानांच्यावरती पडत असतो कराचा भार समान पडावा हा सार्वजनिक आयव्ययाच्या विषया संबंधित असणारा भाग आहे. कर निर्धारण हा सार्वजनिक उत्पन्नाशी संबंधित असणारा भाग फक्त आहे असे नाही तर तो सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचे एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. त्यामुळे कराचा भार समान पद्धतीने विभागला गेला पाहिजे करभारासंबंधी काही सिद्धांतांचा विचार आपण करणार आहोत.

१) कर हा सेवेचा खर्च- कर हा सार्वजनिक सेवेचा खर्च आहे. कारण सार्वजनिक वस्तू तयार करताना जो खर्च येतो तो भरुन निघावा एवढीच किंमत सरकारकडून कररुपाने वसुल केली जाते. त्यामुळे कर ही सेवेच्या खर्चाची किंमत असते. म्हणून ज्याला सार्वजनिक सेवा मिळत नाहीत त्याने कर देऊ नये.

या दृष्टीकोनामध्ये काही उणीवा आहेत त्या म्हणजे सरकारच्या कार्यावरती मर्यादा येतात. ही पहिली उणीव आहे. सरकारने कार्य फक्त बाजारपेठेसारखा वस्तू व सेवांचा पुरवठा करणे हे नसून कल्याण महत्त्व करणे हे देखील आहे. जर या सिद्धांताचा उपयोग केला तर सरकारला मुक्त शिक्षण, आरोग्य सुविधा यासारखी कार्य हाती येणार नाहीत. या सिद्धांतातील दुसरी उणीव म्हणजे रस्ते, धरणे, न्यायव्यवस्था इ. सारख्या सेवांचा खर्च मोजणे अवघड असते. तिसरी उणीव म्हणजे कर हे काही पर्यायी देणे नाही तर ते अनिवार्य देणे आहे. सरकारच्या सेवेमुळे सामाजिक खर्च व लाभ यासारख्या बाह्यता निर्माण होतात. अशावेळी सरकारचा कर हा अर्थव्यवस्थेच्या कार्यप्रणालीला अडथळा ठरु शकतो.

२) कराचा लाभ सिद्धांत (कराचे लाभत्व) या सिद्धांतानुसार कराचा भार हा लोकांच्यावरती त्याच्या लाभाच्या प्रमाणात पडतो. जेवढया प्रमाणात समाजाला लाभ मिळाला तेवढाच कराचा भार समाजाने सहन केला पाहिजे या तत्त्वाचे स्पष्टीकरण पुढील आकृतीच्या आधारे करता येईल.

आकृती क्रमाक ७.१

आकृतीमध्ये , TB ही कर - लाभ (Tax - benefit) रेषा आहे. 'अय' अक्षावरती सरकारी सेवेप्राप्त मिळणारा लाभ मोजला आहे. तर 'अक्ष' अक्षावरती करारोपनाचे प्रमाण मोजले आहे. जेव्हा एकूण लाभ OB_0 ते OB_1 एवढा वाढतो. तेव्हा करदेखील OT_0 ते OT_1 एवढा वाढतो व तेवढाच भार लोकांच्या वरती पडत असतो. या तत्वामध्ये देखील काही उणिवा व गुण आहेत. या तत्वाचे गुण सांगायचे झाले तर उत्पादन वाढीला प्रेरणा मिळते. या तत्वाचा उपयोग सरकारी सेवेच्या किंमत निश्चिती वेळी केलेल्या किंमत भेदासाठी होतो. उदा. रेल्वेचे दर, या तत्वाचा उपयोग बन्याच ठिकाणी होतो. उदा. रोडचा वापराबद्दल वाहनावरील करः स्थानिक प्रशासनासाठी काही विशेष कर इ. या तत्वाच्या काही उणिवा आहेत. लाभ संख्यात्मक रितीने मोजने कठिण आहे. या तत्वामध्ये गृहीते चुकीची आहेत. सरकार व लोक यांचा संबंध बाजारपेठेप्रमाणे नाही. आजच्या काळात सरकार समाजाच्या कल्याणासाठी काम करीत असते. अशावेळी हा सिद्धांत अवास्तव ठरु शकतो. या तत्वानुसार 'समता तत्व' करभारासाठी वापरता येते असे नाही. हे तत्व समता तत्वाच्या विरोधी आहे. बन्याच वेळा सरकारी कार्यक्रमाबाबत लोकांना पूर्ण ज्ञान नसते त्यामुळे सरकारी सेवेचा लाभ होता येत नाही.

३) कराचे क्षमता तत्व : कराच्या क्षमता तत्वाप्रमाणे ज्या व्यक्तीची जेवढी क्षमता आहे. तेवढा कराचा भार त्या व्यक्तीवरती पडत असतो. म्हणजेच व्यक्तीने धारण केलेल्या उत्पन्न व संपत्तीच्या प्रमाणात व्यक्ती कर भरीत असते. अशा पद्धतीने कराचा भार 'समता तत्वाला ' अनुसरुन सर्व व्यक्तीवर समान पद्धतीने विभागला जातो. अऱ्डम स्मिथ यांनी देखील व्यक्तीने सरकारला त्या व्यक्तीच्या क्षमतेप्रमाणे कर भरावा असे सुचिवले आहे.

कराची भार सोसण्याची क्षमता कशी मोजावी हा एक प्रश्न निर्माण होतो. या प्रश्नाचे उत्तर पुढीलप्रमाणे देता येते. कर देय क्षमता मोजण्यासाठी दोन दृष्टीकोनाचा आधार घेतला जातो.

- १) मानसशास्त्रीय घटक (व्यक्तीनिष्ट घटक) दृष्टीकोन
- २) वस्तुनिष्ट घटक दृष्टीकोन

१) व्यक्तीनिष्ठ घटक दृष्टाकोन कर भरणेनंतर कराचा भार व्यक्तीला कितपत सहन करावा लागतो हे व्यक्तीच्या मानशास्त्रावरती अवलंबून असते. कर भरावा लागत आसल्याने व्यक्तीला कोणती मानसिकता निर्माण होते. त्याच्या मनामध्ये कोणत्या भावना येतात हा ही भाग खूप महत्वाचा आहे. कराचा भार सहन करताना व्यक्तीची मानसिकता कशी होते. हे मोजण्यासाठी व्यक्तीने त्याग कितपत केला हे माहिती असणे आवश्यक आहे. म्हणून करदेय क्षमता किंवा कराचा भार मोजण्यासाठी व्यक्तीचा त्याग मोजावा लागतो हा त्याग समान असावा यासाठी प्रमुख तीन प्रकारे मोजला जातो.

- १) समान निरपेक्ष त्याग
- २) समान प्रमाणबद्ध त्याग
- ३) समान सीमांत त्याग

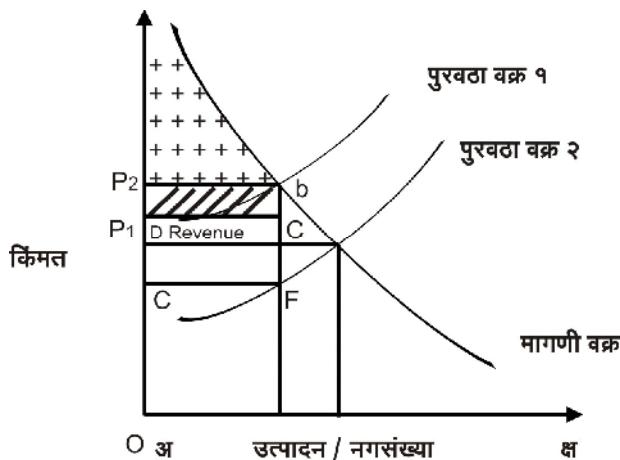
समान निरपेक्ष त्यागामध्ये कर लादल्यामुळे उपयोगितेत होणारी एकूण सर्व करदांत्याची समान असावी म्हणजे सर्वावर भार समान पडेल उत्पन्न वाढल्यामुळे सीमांत उपयोगिता घटत असल्यामुळे श्रीमंत किंवा अधिक उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तीवर जास्त कर लादला पाहिजे. आणि कमी उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तीवर कमी कर लादला पाहिजे असे केल्याने निरपेक्ष त्याग समान करता येईल. समान प्रमाण बद्ध त्यागामध्ये कर लादल्यामुळे उपनियोजितेत होणारी घट दोन करदात्यासाठी प्रमाण बद्ध असेल तर कराचा भार समान पडतो. समान सीमांत त्यागामध्ये किंमान एकूण त्यागामध्ये दोन करदात्यांच्यावर कर लादल्यामुळे कराची रक्कम सरकारला दिल्यानंतर शिल्लक राहणाऱ्या सीमांत उपयोगितेमध्ये समानता असावी लागते. तरच कराचा भार सर्वावर सारखा पडू शकतो.

२) वस्तूनिष्ठ घटक दृष्टीकोन - व्यक्तिनिष्ठ दृष्टीकोनामध्ये व्यक्तीच्या मानसिकतेला भावनांना अधिक महत्व दिले जाते. परंतु मानसिकता व भावना मोजता येणे कठिण असल्याने काही अर्थशास्त्रज्ञ वस्तूनिष्ठ घटकावरती भर देतात. उदा. संपत्ती, उत्पन्न उपभोग खर्च यांच्या आधारे व्यक्तीची करदेय क्षमता ठरविली असता भाराचे वाटप समान होऊ शकेल.

कराचा अतिरिक्त भार : (Excess burden)

कराचा अतिरिक्त भार हा कर लादल्यामुळे होणाऱ्या आर्थिक तोट्याशी संबंधित आहे यालाच विचलित परिणाम (Distortionary effect) किंवा Dead weight loss भार वस्तू नुकसान असे म्हणता येईल. उदा. जर करारोपनामुळे व्यक्तीच्या घट होणाऱ्या उपयोगितेपेक्षा अधिक प्रमाणात घट होत असेल तर त्याला कराचा अधिकचा भार लागते पूर्ण म्हणता येईल समजा एक वहीसाठी २५ रु किंमत मोजावी लागते पूर्ण स्पर्धेची बाजारपेठ असेल तर त्या व्यक्तीला रु २५ एवढे समाधान मिळत असेल तर त्या ठिकाणी कोणताही अतिरिक्त भार नसतो. परंतु मक्तेदारीची बाजारपेठ असेल व २५ एवढी उपयोगिता भेटत असल्यामुळे ग्राहक रु २५ देण्यास तयार असेल परंतु मक्तेदाराने त्या वहिची किंमत ३० रु आकारली तर रु ५ एवढी अधिक किंमत ग्राहकाला मोजावी लागेल म्हणजे मिळणारे समाधान वा उपयोगिता २५ व करावा लागणारे त्यागाचे प्रमाण ३०रु. म्हणून ०५ रु. किंवा ५ उपयोगिते ऐवढे अतिरिक्त भार आहे असे म्हणता येईल. सरकारने कट लादल्यामुळे देखील कराचा अतिरिक्त भार पडू शकतो. उदा. समजा चहाची किंमत १०रुपये आहे व एका कॉफीची किंमत १० रु. आहे. ग्राहकाला चहा आवडतो परंतु सरकारने समजा चहावरती कर लावला तर ग्राहकाला चहा ऐवजी कॉफी घ्यावी

लागेल. म्हणजेच चहा पासून मिळणाऱ्या समाधानाला मुकावे लागले याला कराचा अतिरिक्त भार असे म्हणता येईल. कराचा अतिरिक्त भार पुढील आकृतीच्या साहचाने अधिक स्पष्ट केला आहे.

आकृती क्रमाक ७.२

आकृतीमध्ये, ‘अक्ष’ अक्षावरती उत्पादन किवा नगसंख्या मोजली आहे ‘अय’ अक्षावरती किंमत मोजली आहे. पुरवठा वक्र १ असताना OQ_1 एवढे उत्पादन होत होते या उत्पादन पातळीला OP_1 एवढी किंमत आहे. कर लादल्यामुळे किंमत वाटली ती OP_2 एवढी झाली आहे. व पुरवठा वक्र २ वरच्या पातळीकडे गेला आहे. त्यामुळे $a b c d$ एवढा कर तर $c d e f$ एवढी प्राप्ती मिळत आहे. जो त्रिकोण फुल्यांच्या चिन्हांनी रेखांकीत केला आहे त्याला कराचा अतिरिक्त भार असे म्हणता येईल.

७.१.२ करारोपनाचा श्रमाच्या पुरवण्यावरील बचतीवरील व धोके स्विकारण्यातील परिणाम :

कराचा श्रमाच्या पुरवठयावरील परिणाम - करारोपनाचा काम करण्याच्या क्षमतेवर व पर्यायाने श्रमाच्या पुरवठयावर परिणाम होतो. उदा. मध्यम वर्गावर करारोपनामुळे आवश्यक वस्तूंवरील होणारा खर्च कमी होतो. त्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता कमी राहते. उदा. दूधावर होणारा मध्यमवर्गीयांचा खर्च कर लावल्यामुळे दुधाची किंमत वाढते व मध्यमवर्गीयांना दुधाची उपलब्धता होत नाही. त्यामुळे त्याची काम करण्याची कार्यक्षमता कमी होऊन श्रमाच्या पुरवठा कमी राहतो. कर लादल्यामुळे काही गरजेच्या व आवश्यक असणाऱ्या वस्तूंचा उपभोग समाजाला कमी करावा लागते उदा. आरोग्य शिक्षण त्यामुळे लोकांची काम करण्याची कार्यक्षमता कमी होऊन श्रमाच्या पुरवठा कमी राहतो. याशिवाय प्रगतशिल दराने कर आकारणी केली तरी त्याचा भार अधिक उत्पन्न गटातील लोकांच्यावर अधिक पडत असल्याने त्यांनी जर कष्ट करून उत्पन्न मिळवले असेल तर पुढील काळात कर बसतो म्हणून त्याची काम अधिक करण्याची कार्यक्षमता कमी होऊन श्रमाचा पुरवठा कमी होऊ शकतो.

कराचा बचतीवरील परिणाम - करारोपनामुळे लोकांच्या बचतीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. प्रामुख्याने गरीब लोकांच्याकडून केल्या जाणाऱ्या बचतीवर श्रीमंत लोकांच्या पेक्षा अधिक परिणाम होतो. कारण प्रत्येक करदाता हा कर लादल्यानंतर आपला उपभोग कमी करीत नाही, तो

आपला राहणीमानाची पातळी जशी आहे तशीच ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे तो अधिक प्रमाणात बचत करू शकत नाही म्हणजे त्याची बचत करण्याची क्षमता कमी होते.

तसेच करदात्याच्या बचत करण्याचा इच्छेवरही कराचा अधिक परिणाम होत असतो. परंतु डॉ डाल्टन यांच्या मतानुसार, कराचा बचतीवर होणारा परिणाम हा काही प्रमाणात कराच्या स्वरूपामध्ये तर काही प्रमाणात व्यक्तीच्या करारोपणाच्या प्रतिक्रियेशी संबंधित आहे.

कराचे स्वरूपाचा परिणाम व्यक्तीला बचत करण्याच्या इच्छेवरती होत असतो उदा. वाजवी वस्तू कराचा परिणाम फारसा बचत करण्याच्या इच्छेवरती होत नाही. परंतु वाजवीपेक्षा अधिक वस्तू कर असतील तर मात्र त्याचा वस्तूंच्या किंमती वाढण्यामध्ये होईल. व लोकांची बचत कमी होण्याची परिस्थिती निर्माण होईल.

काही प्रत्यक्ष कराचा मात्र बचत करण्याच्या इच्छेवरती परिणाम होणार नाही. उदा. अनपेक्षित मिळणारा लाभ, मक्तेदारीमुळे मिळणारे फायदे, जमिनीच्या दरात होणारी वाट यावरती कर लादला आसता त्यामुळे लोकाची कोणतीच प्रतिक्रिया त्या कराची संबंधित नसते. त्यामुळे त्याचा परिणाम बचत करण्याच्या क्षमतेवरती अथवा बचत करण्याच्या इच्छेवरती होत नाही.

सरकारच्या अंदाजपत्रकातील करदराला समाजातील व्यक्तीनी लगेच जर प्रतिक्रिया दिलेली असेल तर लोकांच्या बचत करण्याच्या क्षमतेवरती त्याचा परिणाम होत असतो. पिगू यांनी याला जाहीर (प्रसिद्धी) परिणाम (Announcement Effect) असे म्हटले आहे.

कराचा धोके पत्करण्यावरील परिणाम : काही करांचा परिणाम धोके पत्करण्यावरती होत असतो. उदा. उत्पन्न कराचा दर अधिक असेल तर, कोणताही व्यक्ती नविन क्षेत्रामध्ये उत्पन्न अथवा संपत्ती निर्माण करण्यास तयार होत नाही त्यामुळे त्याची नवीन क्षेत्रात जाणे तेथे संपत्ती निर्माण करणे तेथिल धोके पत्करणे ही इच्छा कमी होते.

तसेच महामंडळीय किंवा भांडवली लाभ करामध्ये कंपन्याचा नफा हा भाग येतो जर कंपन्याच्या नफ्यावरती कर अधिक दराने बसविला असेल तर कंपन्या नविन क्षेत्रात गुंतवणूक करीत नाहीत. त्यांची धोके स्विकारण्याची इच्छा कमी होते. या सर्वांचा परिणाम आर्थिक वाढीवरती होत असतो.

७.१.३ हार्बजर चे कर भाराचे प्रतिमान :

कराचा भार हा सार्वजनिक अर्थशास्त्रातील एक महत्वपूर्ण व सर्व अर्थशास्त्रज्ञानी भर दिलेला भाग आहे. कराचा भार हा कोणत्या अर्थशास्त्रज्ञानी भर दिलेला भाग आहे. कराचा भार हा कोणत्या व्यक्तीवरती पडतो त्यावरती कल्याणाची समानता अवलंबून असते. प्रत्यक्ष कराचा भार हा नेहमी ज्या व्यक्तीवर कर लादलेला असतो त्यानेच तो भरावा अशी अपेक्षा सरकारची असल्यामुळे त्याच व्यक्तीवर पडत असतो की ज्या व्यक्तीवरती तो कर लादला आहे त्याचवेळी तो कर ती व्यक्ती कोणावरही संक्रमित करीत नाही त्यामुळे भारही त्याच व्यक्तीवरती पडत असतो.

याउलट अप्रत्यक्ष कराचे असते. अप्रत्यक्ष करारोपन एक व्यक्तीवरती केले जात असते व त्या अप्रत्यक्ष कराचे संक्रमण दुसऱ्या व्यक्तीवरती होत असते म्हणजेच संक्रमणामुळे भार दुसऱ्याच व्यक्तीवरती पडत असतो. उदा. विक्रीकर, व्हॅट, इ. कराचा आघात एका व्यक्तीवर अशा कराचा भार दुसऱ्या व्यक्तीवर पडत असतो. महामंडळाच्या नफ्यावर म्हणजेच कंपन्याच्या नफ्यावर लादला जाणारा महामंडळीय कर किंवा भांडवली लाभ कर हा प्रत्यक्ष स्वरूपाचा कर आहे. जरी तो कंपन्याच्या नफ्यावरती लादला जात असला ती त्याचा भार कंपन्याच्या मालकावरती पडतो का कंपन्याच्या भागधारकावरती वा कामगारावरती पडतो अथवा ग्राहकावरती पडतो याची चर्चा ही अर्थशास्त्रीय विश्लेषणात फार पर्वीपासून केली जात आहे. अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ अर्नेल्ड कार्ल हार्बर्जर यांनी १९६२ मध्ये सुरुवातीला महामंडळीय कराच्या करभाराविषयी व्हिं क्षेत्रीय साधे असे प्रतिमान त्याच्या काही प्रसिद्ध झालेल्या पेपरमध्ये मांडले आहे. अलिकडील काळात देशातील कंपन्याच्या महामंडळीय कराचा भार कसा विभागला जातो. यांचे विस्तृत विवेचन करून सुधारणा करून सुधारणा केल्या आहेत. आपण मात्र साधेच प्रतिमान पाहणार आहेत. अर्नेल्ड हार्बर्जर यांनी अर्थव्यवस्थेची फक्त दोन क्षेत्रे असतात असे सुरुवातीला साध्या प्रतिमानामध्ये त्यानी विवेचन केले आहे. अर्थव्यवस्था बंदीस्त असते व भांडवल आणि श्रम हेच उत्पादनाचे घटक असतात शेत व उद्योग ही ती दोन मुख्य क्षेत्रे आहेत. दोन्ही क्षेत्रातून ज्या वस्तू निर्माण होतात त्या सर्व सारख्याच आहेत असे त्याचे गृहीत आहे. समजा, उद्योग क्षेत्रामध्ये जसे भांडवल वापरले जाते तसेच श्रमिकही वापरले जातात. तसेच शेती क्षेत्रामध्ये जसे भांडवल वापरले जाते तसे श्रमिकी वापरले जातात. हेक्चर ओहलीन त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या सिद्धांताच्या प्रमाणे हार्बर्जर यांनी महामंडळीय कराच्या भाराच्या विश्लेषणासाठी वरील त्रोटक विश्लेषण केले आहे. या प्रतिमानामध्ये श्रम हा घटक गतिशील मानला आहे. त्यामुळे तो शेती क्षेत्रातही काय करतो व उद्योग क्षेत्रातही करतो. परंतु भांडवल हा घटक स्थिर मानल्याने जे भांडवल संध्या गुंतविले आहे ते कोठेही जाऊ शकत नाही. परंतु नवीन भांडवली असेल किंवा नवी होणारी गुंतवणूक असेल तर तिचे स्थालांतर कोठेही करता येते, भांडवली लाभ महामंडळीय नफा असल्याने त्यावर आकारलेला कर भांडवली गुंतवणूकीवर परिणाम करतो. परंतु बिगर महामंडळीय क्षेत्रामध्ये शेतीमध्ये कोणताच कर नसल्याने शेती क्षेत्रातील गुंतवणूकीवर त्याचा फारसा परिणाम होत नाही असे हार्बर्जर यांनी सांगितले आहे.

७.१.४ वस्तू व उत्पन्न कराची पर्याप्तता:

कर हा शासनाच्या महसुल मिळणाऱ्या मार्गपैकी एक मुख्या मार्ग आहे करारापासून शासनाला. सार्वजनिक खर्च करण्यासाठी अधिकाअधिक उत्पन्न मिळते कराचे दर, कराचा पाया, करअधिकारणीची तत्त्वे, करारोपनव कर उत्पन्न यामधील कार्यक्षमता यावरून कराची पर्याप्तता ठरत असते.

वस्तू कर (commodity Taxes) म्हणजे अप्रत्यक्ष कर होत. उदा. विक्री कर व्हॅट इ. वस्तूच्या किमतीतून जे वस्तू केले जातात त्यांना वस्तू कर असे म्हणतात. वस्तूकर हे अप्रत्यक्ष कर असल्यामुळे कराचा आघात एका व्यक्तीवरती पडत असतो तर तो व्यक्ती आपल्यावर लादलेले कट पुढे - (म्हणजे ग्राहकावर) व मागे - (म्हणजे उत्पादन आदानावर संक्रमित असतो. त्यामुळे अप्रत्यक्ष कराचा भार हा दुसऱ्यावरच पडतो. तो भार कमीत कमी असावा अतिरिक्त भार असता कामा नये यासाठी वस्तूकर हे पर्याप्त असावेत पर्याप्त वस्तू कराची आखणी (अराखडा) करताना दोन गोष्टी मुख्यता लक्षात घेतल्या पाहिजेच एक वस्तूची लवचिकता - कमी लवचिकता असलेल्या वस्तू अधिक दराने कर व जास्त लवचिकता

असलेल्या वस्तूवर कमी दराने लावणे योग्य असते. दोन कराचा पाया व्यापक असावा - कराचे दर वाढवून उत्पन्न वाढविण्यापेक्षा कराचा पाया म्हणजेच कर ज्या वस्तूवर लादले जातात. त्या वस्तूची संख्या वाढविणे आणि कराचे दर कमी करणे. पर्याप्त वस्तू कराच्या बाबतीत रॅम्से यांनी १९२७ मध्ये एक नियम सांगितला. सरकारने दोन हेतूने कर लावले पाहिजेत.

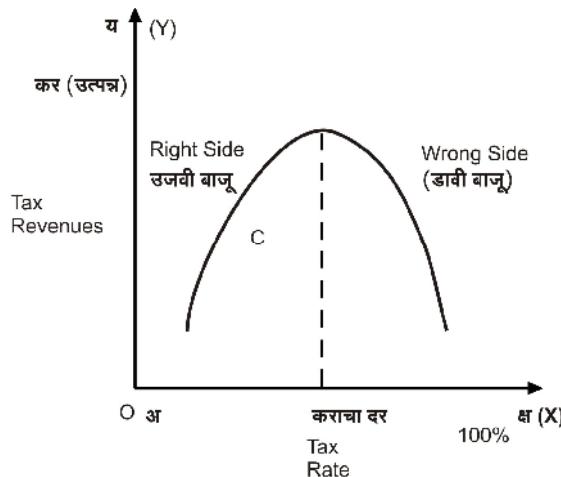
१) सरकारी महसुलात वाट करणे

२) अर्थव्यवस्थेतील करदाते व कारभार ज्याच्यावर पडतो त्या व्यक्तीची उपयोगितेत (समाधानात होणारी घट कमीत कमी असली पाहिजे पर्याप्त वस्तू कराचा नियम मांडताना रॅम्से यांनी काही गृहीते धरली आहेत. ढोबळ कर निर्धारणावर निर्बंध आहेत सर्वच वस्तूवरती कर नाहीत उत्पादनाच्या किमती या स्थिर आहेत वस्तूवर कर लादताना सीमांत भार वस्तू नुकसान (dead marginal weight loss) व सीमांत प्राप्ती यांच्यातील प्रमाण सारखे असले पाहिजे त्याचबरोबर ज्या वस्तूची लवचिकता अधिक त्या वस्तूवर कर कमी व ज्या वस्तूची लवचिकता कमी म्हणजे ज्या वस्तुंची मागणीची लवचिकता अलवचिक असते अशा वस्तूवर जास्त कर आकारावेत असे रॅम्से यांचे मत आहे.

उत्पन्न कर पर्याप्तता -

उत्पन्न कर हा प्रत्यक्ष स्वरूपाचा कर आहे. म्हणजे त्याच व्यक्तीने तो भरावा अशी सरकारची अपेक्षा असतो तो व्यक्ती दुसऱ्या कोणावरही कराचे संक्रमण करू शकत नाही त्यामुळे कराचा आघात व कराचा भार हा एकाच व्यक्तीवरती पडत असतो.

बन्याच देशामध्ये अप्रत्यक्ष करापेक्षा प्रत्यक्ष कर हेच उत्पन्नाचे मुख्य स्त्रोत असतात. म्हणजे वस्तूवरील करापेक्षा उत्पन्नावरील कट हेच सरकारी महसुलीचे मुख्य साधन असते. उत्पन्न कराची पर्याप्तता गाठण्यासाठी कार्यक्षमतेमधील तूट कमी असली पाहिजे त्याचवेळी समता या तत्वाचा देखील विचार झाला पाहिजे. सर्वसाधारणपणे समता व कार्यक्षमता यामध्ये व्यस्त संबंध असतो उत्पन्नकराचे दोन परिणाम होतात एक वाढत्या उत्पन्न करामुळे सरकारचा महसूल वाढतो त्याचबरोबर उत्पन्न धारकाचे उत्पन्न कमी होते. या ठिकाणी उत्पन्न कराचा उत्पन्न कमी होण्याचा परिणाम अधिक महत्वाचा आहे. लॉफर वक्राच्या आधारे उत्पन्न कराची पर्याप्तता अधिक स्पष्ट करता येईल

आकृतीमध्ये . अक्ष अक्षावरती कराचा दर ‘अय’ अक्षावरती करापासुनचे उत्पन्न मोजले आहे LC हा लॉफर वक्र (Laffer curve) आहे.

आकृतीच्या उजव्या भागात कराचे दर कमी असताना उत्पन्न कमी आहे कारण कराचा पाया जास्त आहे असे दिसते. कारण कमी दराला कामगार जास्त काम करतात व उत्पन्न अधिक मिळवतात. त्यामुळे उत्पन्न कराचा पाया वाढतो. तर आकृतीच्या डाव्या भागात कराचे दर अधिक वाढल्याने उत्पन्न मिळविणारे कामगार (श्रमिक) काम करीत नाहीत किंवा काम करण्याची इच्छा कमी होते. त्यामुळे कराचा पाया कमी होतो व परिणामी कर महसूल जरी कराचे दर जास्त असले तरी कमी मिळतो. म्हणून पर्याप्त उत्पन्न कराचे निश्चिती करताना कार्यक्षमतेचा विचार झाला पाहिजे त्याचवेळी समता तत्वाने ही कर आकारणी व्हावी. म्हणजे कराचा भार सर्व व्यक्तीवर सारख्या प्रमाणात असावा. यासाठी व्यक्तीच्या उत्पन्नापासून अथवा उपभोगापासून मिळणारी सीमांत उपयोगिता ही त्या व्यक्तीवर कर लादल्यामुळे मिळणाऱ्या सीमांत महसुला इतकी असावी दोहोतील प्रमाण समान असले पाहिजे. तसेच हे प्रमाण अनेक व्यक्तीच्या मध्ये समान असले पाहिजे तर त्याला पर्याप्त उत्पन्न कर असे म्हणता येते. थोडक्यात व्यक्तीवर अतिरिक्त भार असता कामा नये.

७.१.५ कर सुधारणेविषयीचा सर्वसाधारण सिद्धांत व विकसनशील देशासाठी त्यांचे उपयोजन :

बन्याच विकसनशील देशांनी देशांनी १९८० ते १९९० च्या दशकामध्ये आर्थिक सुधारणा करण्यास सुरुवात केली. कर सुधारणा हा त्या काळातील आर्थिक सुधारणाचा एक अंतर्गत भाग होता. या करसुधारणा करण्याच्या मागचा हेतू अंदाजपत्रकीय तुटीचे प्रमाणे कमी करणे. सरकारची आर्थिक विकासातील भूमिका महत्वाची असल्याने कर सुधारणा करण्याची गरज होती याशिवाय पर्यावरणात्मक प्रश्नामुळे बाह्यता निर्माण होत होत्या काही बाह्यता लाभकारक होत्या तर काही हानीकारक होत्या. लाभकारक बाह्यता वाढविण्यासाठी व हानीकारक बाह्यता कमी करण्यासाठी कर सुधारणा करण्याची गरज होती. त्याचबरोबर जागतिक पातळीवर उद्योग व्यवसायांची स्पर्धा वाढावी. यासाठी करसुधारणेची गरज होती. पारंपारिक दृष्टीकोनानुसार सरकारने फक्त साधने संपदा एकत्रित करण्यासाठी कर आकारला पाहिजे त्यातून सरकारचा खर्च भागला पाहिजे. त्याचबरोबर बचत व गुंतवणूकीला प्रेरणा मिळाली पाहिजे. गुंतवणूक योग्य ठिकाणी वळविता आली पाहिजे. असा थोडासा मनप्रवाह करारोपण करताना विचारत घेतला जात असे. परंतु १९८० ते १९९० नंतर कर सुधारणा करण्याची गरज वाटू लागली. याची वेगळी वेगळी कारणे आहेत तत्वे आहेत ती सर्वसाधारण असल्यामुळे त्याला कर सुधारणेचा सर्वसाधारण सिद्धांत असे म्हटले आहे. कर सुधारणेच्या सर्वसाधारण सिद्धांताप्रमाणे कर सुधारणा करण्याचा संकुचित दृष्टीकोन म्हणजे सरकारच्या कर उत्पन्नात वाढ करणे हा एक आहे असे बरगेसवस्टर्न यांनी १९९२ मध्ये म्हटले आहे. करारोपण करणे प्रशासकीय व राजकीयदृष्ट्या योग्य असले पाहिजे. त्यामुळे समता व कार्यक्षमतेचा जेवढे शक्य आहे तेवढा वापर झाला पाहिजे. तसेच अलिकडील IMF च्या एक अभ्यासानुसार करारोपानामुळे विचलनाचा परिणाम अधिक होतो आहे म्हणजेच उपयोगितेमध्ये घट होत आहे. ही उपयोगितेतील घट कमी करण्याच्या दृष्टीने कर सुधारणा होणे आवश्यक आहे.

कर सुधारणेच्या सर्वसाधारण तत्वानुसार अहमद व स्टर्न यांनी १९६२ मध्ये विकसनशील देशासाठी काही मार्गदर्शक सुचना केला. त्या पुढीलप्रमाणे:

- १) जेथे शक्य आहे तेथे. सरकारी महसुलात वाट करण्यासाठी लमसम टँक्स लावावेत किंवा तत्सम प्रकारचे कर लादावेत.
- २) करप्रणालीमध्ये फक्त कराचा परिणाम एकाच दिशेने होतो म्हणून त्यांना वेगळे करणे गरजेचे नाही. उदा. अप्रत्यक्ष कराचा वापर फक्त महसूल वाढीसाठी, उत्पन्न कर हाच फक्त पुर्णविभाजन करण्याचा एक भाग आहे. परंतु असे वेगळेपेण न करता दोन्ही कराचे सारखेच परिणाम कर प्रणालीमध्ये होतात हे लक्षात घेतले पाहिजे.
- ३) उपभोग कराचा अधिकाधिक वापर फक्त अंतिम उपभोगासाठीच असला पाहिजे मध्यस्थ वस्तूवरती कोणताही उपभोग कर असता कामा नये जर अंतिम उपभोग्य वस्तूवरती कर लादण्यात काही अडचणी असतील आणि विभाजनात्मक काही समस्या निर्माण होणार असेल तरच मध्यस्थ वस्तूवरती कर असावेत.
- ४) ज्या ठिकाणी उत्पादनात किंमती व छाया किंमती एकसंघ होतात त्या ठिकाणी अप्रत्यक्ष करासाठी कार्यक्षमता आणि समता यामधील व्यस्त संबंध मार्गदर्शक ठरला पाहिजे.
- ५) महामंडळीय कर हा व्यक्तीगत उत्पन्नपेक्षा वेगळा ठेवला पाहिजे. विदेशी उत्पन्न आणि मक्तेदारीमुळे मिळणाऱ्या खंडावरती करारोपन करणे यामध्ये खरी आर्थिक विवेकशिलता लपली आहे.

IMF ने देखील विकसनशील देशाच्या कर सुधारणेच्या वैशिष्ट्ये खालील विवेचन केले आहे.

- १) मूल्यवर्धित करावर अधिकाधिक भर दिला पाहिजे तो एकाच दराने आणि किमान वर्जित असला पाहिजे
- २) निर्यात करावरती अधिक अवलंबित्व असता कामा नये.
- ३) आयात कर फक्त संरक्षणाच्या हेतूनेच लावले गेले पाहिजेत
- ४) प्रशासनाच्या दृष्टीने उत्पन्न कराचे स्वरूप हे साधे असले पाहिजे.
- ५) महामंडळीय उत्पन्न कर हा वाजवी व कमीत कमी दराने आकारला पाहिजे यावेळी घसारा व बिगर रोखीय खर्चाच्या तरतुदीचा एकाच दराने विचार केला पाहिजे.

वरील प्रमाणे कर सुधारणेची सर्वसाधारण तत्वे सांगता येतील

७.२ पारभाषिक शब्द

- १) **अतिरिक्त भार :** कराची आकारणी केल्यामुळे ग्राहकाच्या समाधानात घट होते. त्यामुळे समाधानाचा त्याग करावा लागतो. त्याला अतिरिक्त भार असे म्हणतात.
- २) **संयुक्त खर्च :** ज्या वस्तूचा खर्च उत्पादन खर्चपेक्षा वेगळ्या पद्धतीने विभागावा लागतो त्याला संयुक्त खर्च म्हणतात. संयुक्त खर्च हा नेहमी उत्पादनासाठी येणारा स्थूळ एकत्रित खर्च असतो.

७.३ प्रश्न

- १) करारोपणाच्या कार्यक्षमतेविषयी चर्चा करा
- २) करारोपण, श्रमपुरवठा, बचत व धोके पत्करणे यांच्यातील संबंधाची चर्चा करा.
- ३) हारबर्जर यांचे महामंडळीय करांच्या भाराविषयी असणारे प्रतिमान स्पष्ट करा.
- ४) उत्पादन कर व उत्पन्नावरील कर यांच्या पर्याप्ततेविषयी चर्चा करा.
- ५) कर उधारणेची सर्वसाधारण तत्वे स्पष्ट करा.

सामाजिक क्षेत्रातील किंमतनिश्चिती (PRICING IN PUBLIC SECTOR)

घटक रचना :

- ८.० उद्दिष्ट्ये
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ मूल्यवर्धित कर
  - ८.२.१ सीमांत खर्चावर आधारीत किंमतनिश्चिती
  - ८.२.२ सार्वजनिक क्षेत्रातील उत्पादनाच्या किंमतनिश्चितीसाठी सीमांत खर्च व सीमांत प्राप्तीपेक्षा वेगळे पैलू
  - ८.२.३ प्रशासकीय किंमती
  - ८.२.४ रॅम्से किंमतनिश्चिती
- ८.३ पारिभाषिक शब्द
- ८.४ प्रश्न

८.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास पुढील बाबींचे कल्पना येईल.

- १) मूल्यवर्धित कराचा अर्थ समजून येईल.
- २) मूल्यवर्धित कराचे प्रकार समजतील.
- ३) सीमांत खर्चावर आधारीत किंमत निश्चिती पूर्ण स्पर्धेत व मक्तेदारीत कशा पद्धतीने होते ते समजेल.
- ४) सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तू व सेवांच्या बाबतीत वेगवेगळ्या किंमत निश्चितीच्या तक्त्याच्या उपयोग होतो. याची माहिती मिळेल.
- ५) रॅम्से किंमत निश्चिती कशी होते हे कळून येईल.
- ६) नियमनात्मक किंवा प्रशासकीय किंमतीविषयी कल्पना येईल.

८.१ प्रस्तावना

सार्वजनिक क्षेत्रातील महत्त्वाचा विषय म्हणजे सार्वजनिक उपक्रम किंवा सार्वजनिक उद्योगधंदे होय. सार्वजनिक उद्योगधंद्यासारखे किंवा उपक्रमामध्ये विविध प्रकारच्या वस्तूंचे व सेवा-सुविधांचे उत्पादन केले जाते. हे उत्पादन प्रामुख्याने सार्वजनिक कल्याण साध्य करण्यासाठी केले जाते. सार्वजनिक कल्याण साध्य करण्याचा हेतू जरी सार्वजनिक वस्तू व सेवा पुरविण्याचा असला तरीदेखील अशा वस्तू व सेवांचे उत्पादन करण्यासाठी काही प्रमाणात खर्च येत असतो. हा खर्च भरून निघाला तरच सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तू उत्पादनाचे सातत्य राखता येतो. त्यादृष्टीने सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तू व सेवांची किंमतनिश्चती कोणत्या प्रकारे होते हा एक सार्वजनिक अर्थशास्त्राचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. त्यामुळे सार्वजनिक यंत्रणा सक्षमतेने कार्य करण्यासाठी करारोपन व सार्वजनिक उद्योगधंद्यातील वस्तू व सेवांचे उत्पादन, किंमत निश्चती हा विषय आपण प्रस्तूत प्रकरणात अभ्यासणार आहोत.

८.२ मूल्यवर्धित कर (VALUE ADDED TAX)

मूल्यवर्धित कराचा पहिल्यांदा वापर फ्रान्स या देशाने १९५४ मध्ये केला. त्यानंतर अर्थशास्त्रांचा तो एक आवडीचा व चर्चेचा विषय बनला. युरोपियन आर्थिक समुहाने देखील मूल्यवर्धित कराचा स्विकार १९६७ मध्ये केला.

मूल्यवर्धित कराचा अर्थ त्याच्या संज्ञेतच लपला आहे. मूल्यवर्धित कर म्हणजे वस्तूच्या विक्रीमध्ये प्रत्येक टप्प्यामध्ये वाढलेल्या मूल्यावरती अथवा वर्धित झालेल्या वस्तू-मूल्यावरती आकारलेला कर होय. वस्तूच्या मूल्यामध्ये प्रक्रिया करून किंवा ती वस्तू एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हाताळून किंवा उद्योगसंस्थेचे भांडवल, यंत्रे वा श्रम वापरून होणाऱ्या वाढीवरती आकारलेला कर म्हणजे मूल्यवर्धित कर होय. मूल्यवर्धित कर हा विक्रीकराचा गटात येणाराच एक भाग आहे. तो अप्रत्यक्ष कराचा भाग आहे. सर्वसाधारणपणे विक्री कर हा वस्तूंच्या विक्रीच्या एकाच टप्प्यावरती आकारला जातो. परंतु मूल्यवर्धित कर हा वस्तूच्या विक्रीच्या प्रत्येक टप्प्यावरती फक्त वाढलेल्या मूल्यावरती आकारला जातो. उदा. वस्तूची विक्री उत्पादक, घाऊक विक्रेते किरकोळ विक्रेते व शेवटी ग्राहक अशा टप्प्यामध्ये होत असते. या प्रत्येक टप्प्यामध्ये विक्री होताना वस्तूचे जे मूल्य वाढते त्यावरती कर आकारणी करणे म्हणजे मूल्यवर्धित कर होय.

१९७६ मधील एल. के. झा. समितीने ही मूल्यवर्धित कराची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे. ‘मूल्यवर्धित कर म्हणजे, निर्यात व सरकारी सेवा वगळून, इतर सर्व वस्तूच्या व सेवांच्या वरील हा कर आहे. या कराचे विशेष वैशिष्ट म्हणजे हा कर उत्पादनाच्या अवस्थेपासून ते किरकोळ विक्रीच्या अवस्थेपर्यंत प्रत्येक टप्प्यावरती वस्तूच्या वाढलेल्या मूल्यावरतीच आकारला जातो.’ उदा. समजा. गहू उत्पादकाने १०० किलो गहू उत्पादन केला. घाऊक व्यापाऱ्याने हा १०० किलो प्रती किलो २२ रुपये प्रमाणे खरेदी केला व किरकोळ विक्रेत्याला तो २५ रु. प्रती किलो दराने विकला. या ठिकाणी घाऊक ते किरकोळ व्यापारी प्रती किलो मागे रुपये ३ एवढी किंमत वाढली. किरकोळ व्यापाऱ्याने तोच गहू २७ रु. किलो दराने अंतीम ग्राहकाला दिला. तर किरकोळ व्यापारी ते ग्राहक रुपये २ एवढी किंमत वाढली म्हणून या ठिकाणी त्या प्रत्येक टप्प्यावरती वाढलेल्या मूल्यावरती कर आकारणी करणे म्हणजे मूल्यवर्धित कर होय.

मूल्यवर्धित कराची पुढील वैशिष्ट्ये आहेत.

- १) वाढलेल्या मूल्यावरील बहुविध टप्प्यावरील हा कर आहे.
- २) विक्रीच्या वेगवेगळ्या टप्प्यामध्ये वाढलेल्या विक्री मूल्यावर तो आकारला जातो.
- ३) कर आकाराताना अगोदरच्या टप्प्यामध्ये भरलेल्या करामध्ये वजावाट मिळते.
- ४) मूल्यवर्धित कराचा भार शेवटी ग्राहकांवरच पडत असतो.

मूल्यवर्धित कराचे प्रकार :

मूल्यवर्धित कराचे पुढील चार प्रकार कार्ल एस. सुप यांनी सांगितले आहेत.

१) स्थूल उत्पादन मूल्यवर्धित कर -

उद्योगसंस्थेने विक्री केलेल्या मूल्यातून मागील विक्रेत्याकडून घेतलेल्या आदानाचे मूल्य वजा केले जात नाही. तेहा त्याला स्थूल उत्पादन मूल्यवर्धित कर असे म्हणतात. उदा. यंत्रसामग्री साधने, अवजारे इ. आदानांचे मूल्य वाढलेल्या मूल्यातून वजा केले जात नाही. त्याचबरोबर पुढील वर्षामधून देखील त्या भांडवलाचा घसारा वजा केला जात नाही. सर्व अर्थव्यवस्थेसाठी एकूण मूल्यवर्धित हा स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनाबरोबर असतो.

२) उपभोग मूल्यवर्धित कर :

विक्री केल्यानंतर मिळणाऱ्या स्थूल मूल्यातून मागील घेतलेल्या आदानाचे मूल्य वजा केले जाते तेहा त्याला उपभोग मूल्यवर्धित कर असे म्हणतात. म्हणजे स्थूल वर्धित मूल्यातून बिगर भांडवली साधने व भांडवली साधने असे दोन्ही मूल्याची वजावाट करण्याची मूभा विक्रेत्याला दिलेली असते.

३) वेतन प्रकारचा मूल्यवर्धित कर :

उद्योगसंस्थेच्या वापरलेल्या भांडवलाची निव्वळ मिळकतीचे मूल्य वाढलेल्या मूल्यातून वजा केले असता. वेतन प्रकारचा मूल्यवर्धित कर मिळतो. निव्वळ मिळकत ही उद्योगसंस्थेला मिळणाऱ्या निव्वळ नफ्याबरोबरच यामध्ये जर स्वतः उद्योग संस्थेचे स्वतःचे भांडवल गुंतविले असेल तर त्यापासून मिळणारे व्याज मिळविले असता जी येणारी रक्कम आहे त्याबरोबर असते. स्थूल उत्पन्नातून भांडवलाचा झीज खर्च (घसारा खर्च) वजा केला असता निव्वळ उत्पन्न मिळते. शिल्लक राहणारा जो भाग आहे तो वेतनाएवढा असल्याने त्यावरती कर बसत असल्याने त्याला वेतन प्रकारचा मूल्यवर्धित कर असे म्हणतात.

४) उत्पन्न प्रकारचा मूल्यवर्धित कर :

या प्रकारच्या मूल्यवर्धित करात उद्योगसंस्थेला बिगर भांडवली खरेदी मूल्य सर्वच्या सर्व (मागील विक्रेत्याकडून घेतलेल्या बिगर-भांडवली वस्तूचे मूल्य) वाढलेल्या मूल्यातून वजा करण्याची परवानगी असते. त्याला उत्पन्न प्रकारचा मूल्यवर्धित कर असे म्हणतात.

मूल्यवर्धित कराचे गुण व दोष :

१) करारोपणाचा साधा प्रकार :

मूल्यवर्धित कर इतर अप्रत्यक्ष कराच्या तुलनेने अधिक साधा प्रकार आहे. त्याच्या जर परिणामांचा विचार केला तर तो जरी बहुविध पातळीवरती किंवा विक्रीच्या प्रत्येक टप्प्यावरती आकारला जात असला तर साधा प्रकार आहे.

२) करचुकवेगिरी कमी :

मूल्यवर्धित कर प्रणालीमध्ये उत्पादनाच्या व विभाजनाच्या प्रत्येक टप्प्यात वस्तुंची किंमत वाढली की कर वसूल केला जातो त्यामुळे कर बुडवेगिरीला आळा बसतो.

३) निर्यात वाढ :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये स्पर्धाक्षमता वाढण्यासाठी सरकारने निर्यात होणाऱ्या वस्तूवरील करात सुट दिल्याने निर्यात वाढू शकते.

४) कर प्रशासनाला देखरेख व तपासणी करणे सोपे :

मूल्यवर्धित कर हा प्रत्येक उद्योग संस्था किंवा व्यापारी मागील क्रेडीट घेण्यासाठी भरतच असल्याने मोठ्या आकाराच्या उद्योगसंस्थांच्यावर देखरेख ठेवणे व त्यांची तपासणी करणे कर प्रशासनाला सोपे जाते.

५) स्थूल हिशोबतपासणीवर आधारीत :

मूल्यवर्धित कर हा स्थूल हिशोब तपासणीवर आधारीत आहे. तसेच उलट तपासणी तत्त्वाचा वापर अधिक होत असल्याने प्रत्येक विक्रेत्याचे रेकॉर्ड सारखे असले पाहिजे.

६) कार्यक्षमतेत वाढ व कमी भार :

प्रत्येक उद्योजकाला अथवा विक्रेत्याला हा मूल्यवर्धित कर द्यावाच लागत असल्याने कार्यक्षमतेत वाढ होते. शिवाय प्रत्येक विक्रेत्याला वाढलेल्या मूल्यावर कर भरावा लागत असल्याने त्या कराचे प्रमाण कमी असल्यामुळे भार कमी वाटतो.

मूल्यवर्धित कराचे दोष -

१) अंमलबजावणी करणे कठिण :

मूल्यवर्धित कराची अंमलबजावणी विशेषत: अविकसीत देशाच्या बाबतीत करणे कठीण असते.

२) विकासाला मारक :

मूल्यवर्धित कर देशातील साधन सामग्रीच्या विभाजनाबाबत तटस्थ असतो. त्यामुळे व्यापार क्षेत्रातील स्पर्धाक्षमता घटून उत्पन्न व संपत्तीची विषमता वाढते. बचत व भांडवल संचय यावर परिणाम होत असल्याने साहजिकच विकासाला मारक हा कर ठरु शकतो.

३) भाववाढ :

मूल्यवर्धित करामुळे भाववाढ होते. त्यामुळे ग्राहकाचे व्ययशक्य उत्पन्न कमी होते. भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये भाववाढीची समस्या ही मागणीपेक्षा कर प्रश्नांशी अधिक संबंधित आहे.

४) अन-आर्थिक-छोट्या-छोट्या उद्योगसंस्थांना विक्रेत्यांना खाते ठेवावे लागत असल्याने त्यांच्या दृष्टीने हा कर अन-आर्थिक मानला जातो.

५) कराचे प्रतिगामी स्वरूप :

मूल्यवर्धित कर प्रणाली प्रतिगामी स्वरूपाची आहे. या कराचा भार व श्रीमतांवर एकाच दराने पडतो. त्यामुळे कराचा जास्त भार गरीबांवर अधिक पडतो हे करदेय क्षमतेच्या तत्वाच्या विरुद्ध आहे.

६) प्रशासकीय अडचणी :

अविकसीत किंवा विकसनशील देशामध्ये या कराच्या अंमलबजावणीत अनेक अडचणी निर्माण होतात. कारण प्रशासनाची त्या प्रमाणात कार्यक्षमता कमी असते. त्याचबरोबर वित्तीय आणि आर्थिक रचनाही फारसी विकसीत झालेली नसल्याने प्रशासकीय अडचणी निर्माण होत असतात.

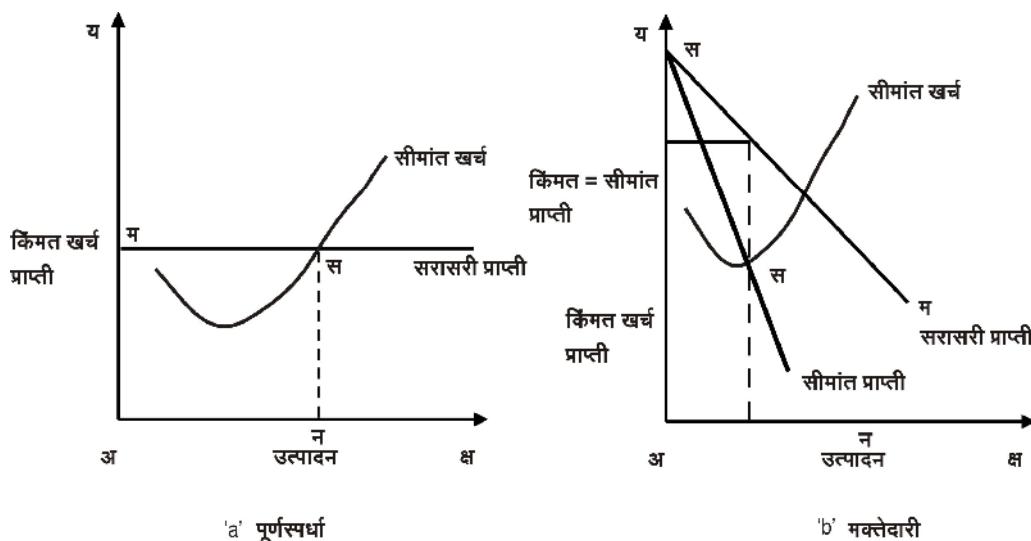
७) करचुकवेगिरीची शक्यता :

प्रत्येक विक्रेता आप-आपली कर देयता मोजत असतो. बन्याच वेळा ग्राहकांना बील बनवून न देता माल विक्री केली जाते. अथवा कच्च्या बीलाचा वापर करून मालाची अधिक किंमत घेतली जाते. सरकारच्या कर यंत्रणेकडे यासारख्या प्रश्नाला तोंड देण्यासाठी पुरेसी साधने उपलब्ध नसल्याने कर चुकवेगिरीची शक्यता वाढते.

८.२.१ सीमांत खर्चावर आधारीत किंमतनिश्चिती :

सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये सर्व समाजाला गरजेच्या असणाऱ्या सार्वजनिक वस्तूचे (Public goods) चे उत्पादन होत असते. या सार्वजनिक वस्तूमध्ये काही वस्तू व काही सेवांचाही समावेश होतो. उदा. यंत्रसामग्री, हत्यारे, रेल्वेचे डबे इ. वस्तूची निर्मिती करून ती समाजासाठी उपलब्ध करून देणे या झाल्या सर्व वस्तू याशिवाय पाणीपुरवठा, रस्ते, वीज पुरवठा या सारख्या सुविधांचाही पुरवठा सार्वजनिक यंत्रणेमार्फत केला जात असतो.

सार्वजनिक यंत्रणेमार्फत पुरविल्या जाणाऱ्या वस्तूंची अथवा सुविधांची किंमत निश्चिती कशाप्रकारे होते हा एक गहण प्रश्न आहे. सर्वसाधारणपणे अर्थशास्त्रज्ञ किंमत निश्चितीसाठी सीमांत खर्च व सीमांत प्राप्ती या सिद्धांतात्त्वाचा आधार घेतात. सीमांत खर्च व सीमांत प्राप्ती या सिद्धांतानुसार, ज्या ठिकाणी सीमांत खर्च बरोबर सीमांत प्राप्ती असते अशा ठिकाणी वस्तूची किंमत निश्चित होत असते. उदा. पूर्ण स्पर्धेच्या बाजारपेठेमध्ये व मक्तेदारीच्या बाजारपेठेमध्ये वस्तूची किंमत सीमांत खर्च व सीमांत प्राप्ती या तत्वानुसार कशी ठरते हे पुढील आकृतीच्या आधारे दाखविले आहे.

आकृती क्रमाक ८.१

आकृतीच्या (a) भागात पूर्ण स्पर्धा दाखविली आहे. 'य' अक्षावरती किंमत, खर्च व प्राप्ती मोजली आहे. तर 'क्ष' अक्षावरती उत्पादन मोजले आहे. मम या मागणी वक्र आहे. तोच सरासरी प्राप्तीचा व सीमांत प्राप्तीचा वक्र आहे. मागणी वक्र किंवा सरासरी प्राप्तीचा वक्र क्ष अक्षाला समांतर काढला आहे. सी.ख हा सीमांत खर्चाचा वक्र आहे. सीमांत खर्चाचा वक्र सीमांत प्राप्तीच्या वक्राला 'स' या बिंदूत छेदला आहे. त्यामुळे 'अक' एवढी किंमत ठरली आहे. आकृतीच्या (b) भागात मर्केटेदारी बाजारपेठ दाखविली आहे. मर्केटेदारीमध्ये सरासरी प्राप्ती व सीमांत प्राप्तीचा वक्र हे वेगवेगळे परंतु ऋणात्मक उताराचे काढलेले आहेत. सीमांत खर्चाचा वक्र सीमांत प्राप्तीचा वक्राशी 'स' बिंदूत छेदत असल्याने त्या ठिकाणी समतोल पातळीला सरासरी प्राप्ती म्हणजेच मागणीच्या वक्रावरती लंब टाकला असता आपल्याला 'अक' ही किंमत य अक्षावरती मिळते ते दाखविले आहे. थोडक्यात, सीमांत खर्च व सीमांत प्राप्ती विश्लेषणानुसार कोणत्याही वस्तूला आलेला सीमांत खर्च हा त्या वस्तूच्या सीमांत प्राप्तीबरोबर असावा अशी प्रत्येक विक्रेत्याची अथवा उत्पादनसंस्थेची इच्छा असते.

८.२.२ सार्वजनिक क्षेत्रातील उत्पादनाच्या किंमत निश्चितीसाठी सीमांत खर्च व सीमांत प्राप्तीपेक्षा वेगळे पैलू :

सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तू या सार्वजनिक वस्तू असतात. या वस्तूच्या गरजा सर्व लोकांच्या सारख्या असतात. उदा. रस्ते, वीज, पाणीपुरवठा इ. सुविधा, यंत्रसामग्री, दारुगोळा विमान बांधणी इ. वस्तू या सर्व वस्तू व सेवा-सुविधां सरकार लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी देत असते म्हणजेच वगळता येत नाही. त्याचबरोबर सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तूंच्या बाबतीत भांडवल-मिळकत प्रमाण कमी असे. म्हणजे मोठे भांडवल गुंतवावे लागते. परंतु सर्व लोकांना कमी किंमतीत वस्तू उपलब्ध करून द्यावा लागतात.

सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तू पुरवठा हा सरकारच्या मर्केटेदारीचा भाग आहे. पूर्ण स्पर्धेच्या बाजारपेठेमध्ये वस्तूंची किंमत ज्याप्रमाणे सीमांत खर्च व सीमांत प्राप्ती या तत्वानुसार ठरत साधनांचे वाटप पूर्ण कार्यक्षमतेने होते हे सांगता येते. त्याचप्रमाणे सरकारची मर्केटेदारी असणाऱ्या

क्षेत्रामध्ये ग्राहक व उत्पादक या दोघांच्याही फायद्याचा विचार करून साधनाचे वाटप दोघांमध्ये कार्यक्षम होईल याकडे लक्ष द्यावे लागते व त्यावर आधारित किंमत निश्चितीचे निर्णय घ्यावे लागतात. याशिवाय सार्वजनिक क्षेत्रातील किंमत निश्चितीचा विचार करताना सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगामध्ये भांडवली गुंतवणूकीचे आकर्षण, उद्योग संस्थेची महत्तम उत्पादन क्षमता, प्राप्तीमध्ये स्थैर्य, ग्राहकांच्या क्षमतेनुसार संयुक्त खर्चाची वाटणी, सार्वजनिक वस्तू व सुविधांची वाढ यासारख्या अनेक प्रश्नांचा विचार किंमत निश्चिती करताना करावा लागतो. त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील किंमत निश्चिती करताना एका बाजूला प्रशासकीय (किंवा नियमनात्मक) किंमती तर दुसऱ्या बाजूला भेदात्मक किंमतीचे धोरण अवलंबिले जाते. सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये अशा पद्धतीने किंमत निश्चितीचे धोरण अवलंबताना काही पुढील तत्वाचा आधार घेतला जातो.

१) सेवांच्या व वस्तूंच्या खर्चाचे तत्त्व

२) वस्तू व सेवा मूल्याचे तत्त्व

३) पुरवठा व मागणी समानता प्रस्थापित करणारी किंमत निश्चिती

४) सर्व दुर्मिळ साधनांचे वाटप व वापर आर्थिक दृष्टचा कार्यक्षम असावा अशा पद्धतीने किंमत निश्चिती करणे.

१) सेवांच्या व वस्तूंच्या खर्चाच्या तत्वाप्रमाणे ग्राहकाला उपलब्ध होणाऱ्या वस्तू व सेवांच्या खर्चाएवढी त्यापासून प्राप्ती वा मिळकत असली पाहिजे. म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तू व सेवांची किंमत निश्चिती पूर्ण खर्च तत्वाच्या प्रमाणे असली पाहिजे. म्हणजेच उत्पादनाचा सरासरी खर्च किती आहे तो भरून निघावा एवढी किंमत त्या उत्पादनाची अथवा सेवेची असली पाहिजे. ज्या ज्या ठिकाणी संयुक्त खर्च आहे अशा खर्चाचे विभाजन करताना रॅम्से किंमत तत्वाचा विचार करावा लागतो. सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तूंची किंमत ठरताना सरकार जर सरासरी खर्चानुसार किंमत ठरविणार असेल तर अशा उद्योगांना सहसा अनुदाने दिली जात नाहीत.

२) सेवा मूल्याच्या तत्वानुसार, सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तूची किंमत ठरविताना फक्त उत्पादनाच्या बाजूचाच विचार केला जात नाही तर मागणीच्या बाजूचाही विचार होतो. कारण खर्च ठरविताना व त्यावर आधारित किंमत ठरविताना नेहमी पुरवठ्याच्या बाजूचाच विचार होतो. परंतु ग्राहकाला किती मूल्य मिळते. त्याला किती समाधान मिळते. यांचाही विचार किंमत ठरविताना करावा लागतो.

त्याचप्रमाणे सार्वजनिक वस्तूची किंमत निश्चिती होताना पुरवठा व मागणीमध्ये समानता प्रस्थापित होणारी किंमत निश्चिती करावी लागते. अशावेळी साधनांचे वाटप समान होईल. त्यामध्ये आर्थिक कार्यक्षमता असेल याकडे ही लक्ष द्यावे लागते. ज्या ज्या वेळी मागणी जास्त आहे. त्या त्या वेळी किंमत अधिक आकारली गेली पाहिजे. म्हणजे पूर्ण खर्च तत्वाचा उपयोग सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तूंच्या किंमत निश्चितीसाठीही झाला पाहिजे.

थोडक्यात, सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तूंची किंमत निश्चिती होताना सीमांत खर्च सीमांत प्राप्ती तत्व बरोबर प्रशासकीय किंमती, सरासरी खर्च किंमत निश्चिती, रॅम्से किंमत निश्चिती व उच्चभार किंमत निश्चिती तत्वाचा वापर होतो.

८.२.३ प्रशासकीय किंमती - किंमत निश्चितीच्या नियंत्रणाचा पैलू (Regulatory aspect of pricing) -

सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तूंची किंमत निश्चिती होताना फक्त सीमांत खर्च व सीमांत तत्वानुसार केली जात नाही त्या ठिकाणी सरासरी खर्च भरून निघावा एवढी किंमत आकारली जाते. त्याबरोबर काही ठिकाणी उच्च-भार किंमत निश्चितीचा वापर होतो. तर काही वेळा भेदात्मक किंमत निश्चितीचा विचार करावा लागतो.

त्याचप्रमाणे सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तू व सेवांचा पुरवठा सरकारी यंत्रणेमार्फत होत असल्याने त्यांची मक्तेदारी त्यामध्ये असते. शिवाय सार्वजनिक वस्तू व सेवांचा सर्व समाजाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी वापरल्या जातात त्यामुळे समाजाचाही विचार सरकारी यंत्रणेला करावा लगतो. थोडक्यात, उत्पादक म्हणून स्वतःच्या फायद्याच्या-तोट्याचा थोडफार विचार व ग्राहक हा समज आहे. त्यामुळे ग्राहकांचे समाधान विचारात घेऊन त्यांची उपयोगिता किती आहे हे विचारात घेऊन किंमत निश्चिती करावी लागते. यावेळी साधनांचे समान वाटप कसे होईल याकडेही लक्ष द्यावे लागते.

सरकार यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तूंच्या व सुविधांच्या किंमतींचे नियमन करते. यालाच प्रशासकीय किंमती असे म्हणतात.

सरकार ज्यावेळी पूर्ण खर्च वसूल व्हावा असा विचार करते तेव्हा अशा उद्योगांना कोणत्याही प्रकारे अनुदाने किंवा भांडवली मदत करीत नाही. परंतु ज्यावेळी देशाचे कल्याण होणारे आहे. समाजाच्या फायद्याचा एखादा उद्योग आहे. अशा सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांना अनुदाने किंवा भांडवली मदत घेऊ शकतो त्यामुळे अशा अनुदानीत वस्तूंची किंमत ही नेहमी अधिक राहते. उदा. गॅस ही स्वयंपाकासाठी लागणारी सुविधा अथवा वस्तू आहे. अशासाठी सरकार अनुदाने देऊन त्यांची किंमत कमी कशी राहील याचा विचार करते. परंतु पेट्रोल डिझेल यांचे दर मात्र ठरविताना त्यामध्ये सातत्याने वाढ अथवा घर होत असते. असे दर सरकारी यंत्रणेमार्फत फायद्या-तोट्याचा विचार करूनच ठरविले जातात. थोडक्यात किंमतीचे नियमन केले जाते.

बन्याच वेळा समाजाचा बराच भाग हा गरीबीत जीवन जगतो. समाजामध्ये दारिद्र्य खूप असते. समाजातील काही लोकांना त्याच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य यासारख्या मूलभूत गरजा पूर्ण करता येत नाहीत. अशा वेळी सरकार सामाजिक बांधिलकी म्हणून गरीबांना स्वस्त किंमतीत अन्नधान्य उपलब्ध करून देते. वस्त्र व निवाऱ्याची सोयही उपलब्ध करून देते. उदा. गरीबांना कमी किंमतीत घरे बांधून दिली जातात. शिक्षण व आरोग्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी अल्पदरात या सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात. एका अर्थाने या वस्तूंचे नियमन करणे हा सरकारचा प्रशासकीय किंमती ठरविण्याच्या मार्गील हेतू असतो.

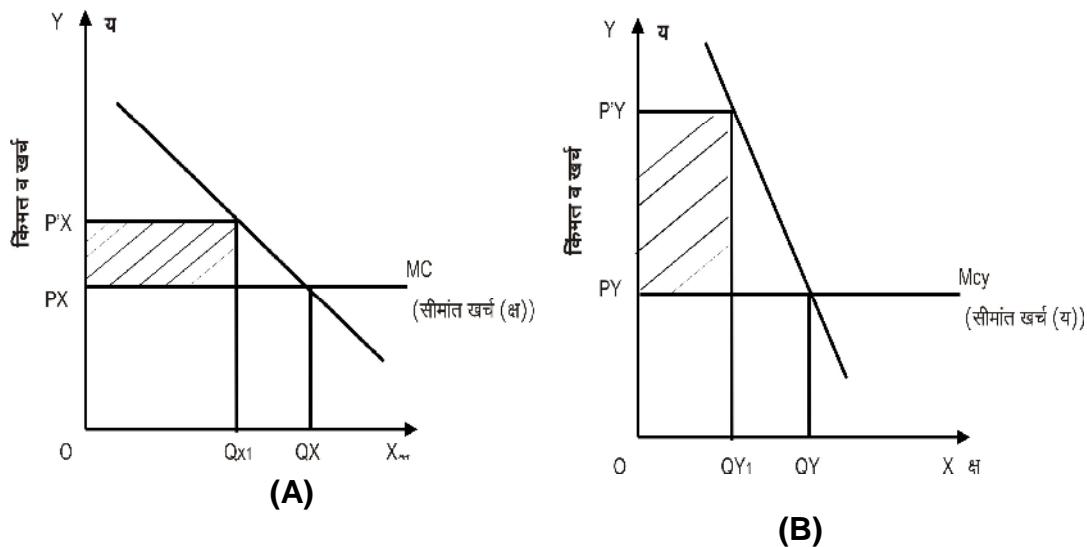
काही वेळा सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तूंची किंमत ठरविताना ना-नफा ना -तोटा या तत्वाचा आधार घेऊन देखील किंमतीचे नियमन केले जाते. उदा. पाणीपुरवठा, वीज पुरवठा इ.

थोडक्यात, सरकार किंमतीचे नियमन करून समाजाचा अधिकाधिक फायदा कसा होईल याचा विचार करीत असते.

८.२.४ रॅमसे किंमतनिश्चिती :

सार्वजनिक क्षेत्रातील वस्तूच्या अथवा सेवांच्या किंमती कोणत्या तत्वाच्या आधारे ठरतात ? संयुक्त खर्चाची वसुली कोणत्या तत्वाच्या आधारे केली जाते यासारखे अनेक प्रश्न निर्माण होतात. सार्वजनिक क्षेत्र म्हणजे सरकारची मक्तेदारी असणारे क्षेत्र होय. त्यामुळे सरकार नेहमीच मक्तेदारी विक्रेत्या प्रमाणे नफ्याचा विचार करून सीमांत प्राप्ती व सीमांत खर्च या तत्वाप्रमाणे किंमत निश्चिती करते का ? ब्याच वेळा सरकारी यंत्रणेमार्फत ज्या वस्तू अथवा सेवा पुरवल्या जातात त्या दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक बाजारपेठेमध्ये किंवा दोन किंवा दोन पेक्षा अधिक ग्राहकांना दिल्या जातात. उदा. सार्वजनिक वीज वितरण कंपनीमार्फत पुरविली जाणारी वीज, रेल्वे, गॅस, पाणीपुरवठा इ. वस्तूच्या अथवा सेवांच्यासाठी येणारा संयुक्त खर्च कोणत्या तत्वाच्या आधारे - ग्राहकांकडून वसुल केला जातो. यासारख्या प्रश्नांची उत्तरे रॅमसे किंमत निश्चितीच्या तत्वाच्या आधारे देता येतात.

सार्वजनिक यंत्रणेमार्फत किंवा ज्या ठिकाणी बहू वस्तू मक्तेदारी आहे अशा ठिकाणी संयुक्त खर्च विभागण्याचा प्रश्न निर्माण होत असतो. उदा. वीज वितरण कंपनी सर्व ग्राहकांना वीज पुरवित असते. वीज कंपनी मोठ्या उद्योगांना मोठ्या औद्योगिक प्रकल्पाना जशी वीज पुरविते तशी लहान घरगुती वापर करणाऱ्या ग्राहकांना देखील वीज पुरवित असते. वीजेचे वहन करण्यासाठी उच्च दाबाच्या तारांचा वापर करण्यात येतो. परंतु अशा वीज वाढून नेणाऱ्या तारांचा देखभाल खर्च भरून काढण्यासाठी जो खर्च येतो त्याला संयुक्त खर्च म्हणता येईल. कारण तो मोठ्या औद्योगिक ग्राहकांकडून व छोट्या घरगुती ग्राहकांकडून या दोहोच्याकडून वसूल केला जातो. संयुक्त खर्च विभागाताना दोन वेगवेगळ्या ग्राहकावरती कोणत्या प्रकारे विभागावा या बाबतीत अर्थतज्ज वेगवेगळी भूमिका मांडतात. काही ठिकाणी खर्चाचे समान भागात विभाजन करून सर्व ग्राहकाकडून वसुल केला जातो. तर काही ठिकाणी संयुक्त खर्चाची विभागणी ओघम पद्धतीने करून त्या आधारावर किंमत निश्चिती केली जाते. म्हणजे वस्तूंची किंमत निश्चिती होताना दोन खर्चाचा विचार करावा लागतो. एक जो खर्च ती वस्तू निर्माण करण्यासाठी प्रत्यक्ष संबंधित आहे व दोन जो खर्च संयुक्त आहे त्याचा काही भाग मोघम पद्धतीने (रितीने) अथवा समान भागात वस्तूच्या किंमतीमध्ये समाविष्ट करावा लागणार आहे. संयुक्त खर्चाची विभागणी करताना मात्र विवेकशील रितीने या खर्चाचे दोन ग्राहकाच्या मध्य वाटप करावे लागते. संयुक्त खर्चाची विभागणी योग्य रितीने झाली नाही तर साधनाच्या वाटपामध्ये अकार्यक्षमता राहते. त्यामुळे आर्थिक कार्यक्षमतेसाठी फ्रॅक्पल्टन रॅमसे यांनी सुचिविलेले किंमत निश्चितीचे तत्व उपयोगात येते. रॅमसेच्या किंमत निश्चितीच्या तत्वानुसार जर एखादी उद्योगसंस्था दोन किंवा दोन पेक्षा अधिक वस्तू व सेवा पुरवित असेल तर साधनाच्या वाटपामधील आर्थिक अकार्यक्षमता दूर करण्यासाठी सीमांत खर्चापासूनचे किंमतीचे विचलन हे मागणीच्या लवचिकतेशी व्यस्त संबंधित असते. म्हणून जर समजा 'क्ष' वस्तूची मागणी 'य' वस्तूच्या मागणीपेक्षा (किंवा 'क्ष' ग्राहकाची मागणीची लवचिकता 'य' या ग्राहकाच्या मागणीच्या लवचिकतेपेक्षा) अधिक लवचिक असेल तर 'क्ष' वस्तूंची किंमत (क्ष ग्राहकासाठी असणारी किंमत) सीमांत खर्चाच्या जवळ निश्चित करावी व 'य' वस्तूची किंमत (किंवा य ग्राहकासाठी असणारी किंमत) सीमांत खर्चापासून लाभ निश्चित केली तरी चालते कारण 'य' वस्तूची मागणी ही अलवचिक असल्याने थोडीसी अधिक किंमत त्या वस्तूसाठी घेतली तरी चालते. रॅमसे किंमत निश्चितीचे तत्व पुढील आकृतीद्वारे अधिक स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्रमाक ८.२

आकृतीमध्ये (A) व (B) असे दोन भाग आहेत. 'a' आकृतीमध्ये क्ष (X) या वस्तुची मागणी दाखविणारा मागणी वक्र हा अधिक लवचिक दाखविला आहे. तर b भागामध्ये य (Y) वस्तूची मागणी दाखविणारा मागणी वक्र हा थोडासा अलवचिक असलेला दाखविला आहे. दोन्ही वस्तूच्या बाबतीत जो सीमांत खर्च येतो तो स्थिर आहे असे गृहीत धरले आहे. 'क्ष' वस्तूची मूळची उत्पादनसंख्या (नगसंख्या) OQ_X एवढी आहे कारण त्या उत्पादनपातळीला सीमांत खर्चाबोरबर त्या वस्तूची मूळची किंमत P_X आहे. त्याचपद्धतीने Y वस्तूचे देखील Q_Y ही उत्पादनाची पातळी दाखविते तर या उत्पादन पातळीला Q_Y ही किंमत आहे. रॅम्सेच्या किंमत निश्चिती तत्वानुसार 'क्ष' वस्तूची मागणी अधिक लवचिक असल्याने 'क्ष' वस्तूची किंमत सीमांत खर्चाजवळ निश्चित केली आहे. व 'य' वस्तूची मागणी अलवचिक असल्यामुळे 'य' वस्तूची किंमत सीमांत खर्च वक्रापासून थोडीशी लांब निश्चित झालेली आहे. आकृतीमध्ये 'क्ष' वस्तूचा व 'य' वस्तूचा येणारा संयुक्त खर्च रेखांकित करून (A) व (B) या आकृतीच्या दोन्ही भागामध्ये दाखविला आहे. अशाप्रकारे किंमत 'क्ष' व 'य' वस्तूची त्यांच्या असणाऱ्या लवचिकतेच्या विरुद्ध ठेवली असता साधनाच्या वाटपामध्ये कार्यक्षमता आणता येते. हे रॅम्से यांनी दाखवून दिले आहे.

८.३ पारिभाषिक शब्द

- १) मूल्यवर्धित कर - करारोपण फक्त वस्तूची विक्री करताना वाढलेल्या मूल्यावरती (किंमतीवरती) होत असते त्याला मूल्यवर्धित कर असे म्हणतात.
  - २) प्रशासकीय किंमती - सरकारी यंत्रणेमार्फत ज्या किंमती ठरविल्या जातात त्यांना प्रशासकीय किंमती असे म्हणतात.
  - ३) रॅम्से किंमततत्व - संयुक्त खर्चाची विभागणी मोठ्या व छोट्या ग्राहकामध्ये, दोन वस्तूच्या बाबतीत, दोन बाजारपेठेच्या बाबतीत करताना व त्या आधारे किंमत निश्चिती करताना मागणीच्या लवचिकतेच्या विरुद्ध पद्धतीने करावी लागते याला रॅम्से किंमततत्व असे म्हणतात.

८.४ प्रश्न

- १) मूल्यवर्धित कर म्हणजे काय ते सांगा.
- २) मूल्यवर्धित कराचे प्रकार सांगा.
- ३) सार्वजनिक क्षेत्रातील किंमतनिश्चती विषयी चर्चा करा.
- ४) सीमांत खर्च व सीमांत प्राप्तीचे किंमत निश्चतीचे तत्व स्पष्ट करा.
- ५) रॅम्से किंमत निश्चती विषयी चर्चा करा.
- ६) किंमत निश्चतीच्या प्रशासकीय किंमतीविषयी चर्चा करा.

प्रकरण ५

९

राजकोषीय धोरण - भाग - १

(FISCAL POLICY) (PART - 1)

घटक रचना :

- १.० उद्दिष्ट्ये
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ तुटीच्या अर्थभरण्याचे प्रकार
  - १.२.१ राजकोषीय तुटीचे स्थूल आर्थिक परिणाम
  - १.२.२ भाववाढ, पैसा आणि राजकोषीय तूट
  - १.२.३ तूट - भाववाढ आणि संकुचित पैसा विरोधाभास
- १.३ सारांश
- १.४ प्रश्न

१.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत प्रकरणाच्या अभ्यास केल्यानंतर आपणास पुढील बाबी लक्षात येतील.

- १) राजकोषीय धोरण म्हणजे काय ते कळून येईल.
- २) राजकोषीय तुट म्हणजे काय ते कळून येईल.
- ३) राजकोषीय तुटीचे स्थूल आर्थिक परिणाम कोणते होतात ते लक्षात येईल.
- ४) भाववाढ व राजकोषीय तुटीचा काय संबंध आहे ते कळून येईल.
- ५) सार्जट-वॉलेसचे चलनविषयक धोरण व राजकोषीय धोरणासंबंधीचे गृहीतक लक्षात येईल.

१.१ प्रस्तावना

राजकोषीय धोरण हे सरकारचे अत्यंत महत्त्वाचे धोरण असते. राजकोषीय धोरणामध्ये सरकार कर, खर्च, अंदाजपत्रक व कर्ज यासंबंधी धोरणात्मक बाबींचा समावेश केलेला असतो. राजकोष म्हणजे सरकारच्या वित्तव्यवहारासंबंधी अथवा टाकसाळीसंबंधी संबंधित असणाऱ्या सर्व बाबी होय. सरकार राजकोषीय धोरणाची व्यूहरचना विशिष्ट हेतूने अथवा ते हेतू साध्य

करण्यासाठी आखित असते. उदा. पूर्ण रोजगार प्रस्थापित करणे, भाववाढ रोखणे, व्यवहार मोल समतोल आणणे, तेजी व मंदीचे नियंत्रण करणे इ. सरकारच्या राजकोषीय धोरणाच्या अंमलबजावणीचा परिणाम स्थूल, आर्थिक चलावरती कोणता होतो. हा या प्रकरणाचा मुख्य अर्थाचा मुद्दा आहे. राजकोषीय धोरणामध्ये अंदाजपत्रक हा घटक खूप महत्त्वाचा असतो. सरकारच्या उत्पन्न व खर्चाच्या बाबींशी निगडीत तपशील त्यामध्ये दिलेला असतो. अंदाजपत्रकाचे समतोलीत अंदाजपत्रक, वाढ ज्याचे अंदाजपत्रक तुटीचे अंदाजपत्रक व शून्य आधारित अंदाजपत्रक असे ढोबळ मानाचे चार प्रकार पडतात. याशिवाय महसुली अंदाजपत्रक व भांडवली अंदाजपत्रक असेही प्रकार पाडता येतात.

ज्यावेळी सरकारी खर्च सरकारी उत्पन्नापेक्षा अधिक होतो. तेव्हा त्याला तुटीचे अंदाजपत्रक असे म्हणतात. ही तुट भरून काढण्यासाठी सरकार स्वतःच्या मागील बचतीचा वापर करू शकते अथवा कर्ज काढून ही तुट भरून काढू शकते वा रिझर्व बँकेला नवीन नोटा छापायला सांगून त्यातून भरून काढू शकते. या तुटीच्या अंदाजपत्रकासाठी ज्या ज्या मार्गानी वित्तपुरवठा वा अर्थपुरवठा होतो त्याला तुटीचा अर्थभरणा ‘Deficit financing’ असे म्हणतात.

१.२ तुटीच्या अर्थभरण्याचे प्रकार

तुटीच्या अर्थभरण्याचे प्रकार अथवा तुटीचे प्रकार पाहताना आपणाला तुटीचे विश्लेषण करावे लागेल. सार्वजनिक खर्च व सार्वजनिक महसुलाचे वर्गिकरण करताना सार्वजनिक महसुली खर्च व सार्वजनिक भांडवली खर्च तसेच सार्वजनिक महसुली उत्पन्न व सार्वजनिक भांडवली उत्पन्न असे करतात. महसुली खर्चामध्ये प्रशासकीय खर्च, वित्तीय सेवावरील खर्च संरक्षण खर्च, पेन्शन व अनुदाने इ. वरील खर्चाचा समावेश होतो. तर भांडवली खर्चामध्ये राज्यांना दिलेली कर्ज सार्वजनिक उद्योगातील गुंतवणूक, संरक्षणासाठी लागणारी, साधनसामग्री यांचा समावेश होतो म्हणजे ज्या खर्चामुळे मत्ता निर्माण होतात. किंवा उत्पन्न निर्मितीचा एक स्त्रोत निर्माण होतो, त्याला भांडवली खर्च असे म्हणतात. महसुली उत्पन्नामध्ये कर व करेतर महसुलापासून मिळणारे उत्पन्न दाखविले जाते. उदा. उत्पन्न कर महामंडळीय कर इ. पासून मिळणारे कर उत्पन्न व दंड, फी इ रुपाने मिळणारे करेतर उत्पन्न याचा समावेश होतो. तर भांडवली उत्पन्नामध्ये अंतर्गत कर्ज, बहिर्गत कर्ज, सार्वजनिक उद्योगांच्या निर्गुतवणुकीतून मिळणारी रक्कम समाविष्ट केली जाते.

१) महसुली तुट - महसुली उत्पन्नापेक्षा महसुली खर्च अधिक असेल तर त्याला महसुली तुट असे म्हणतात. उदा. सरकारच्या कर व करेतर मार्गापासून मिळणारे उत्पन्न ७० कोटी असेल तर सरकारचा प्रशासकीय व संरक्षणावरील खर्च रु. १०० कोटी असेल तर त्यावेळी ३० कोटी रुपयाची तुट येते. या तुटीला महसुली तुट असे म्हणतात.

२) भांडवली तुट - भांडवली जमेपेक्षा भांडवली खर्च अधिक असेल तर त्याला भांडवली तुट असे म्हणतात. उदा. सरकारचा भांडवली खर्च ५० कोटी असेल व सरकारचे भांडवली उत्पन्न ४० कोटी असेल तर १० कोटी अधिकचे खर्च करावे लागणार याला भांडवली तुट असे म्हणतात.

३) अर्थसंकल्पीय तुट - महसुली तुट व भांडवली तुट या दोन्ही तुटी एकत्रित केल्या असता अर्थसंकल्पीय तुट मिळते. म्हणजेच महसुली व भांडवली या दोन्ही उत्पन्नापेक्षा महसुली व भांडवली हा दोन्हीचा खर्च अधिक असेल तर अर्थसंकल्पीय तुट भेटते.

४) राजकोषीय तुट - राजकोषीय तुट ही अर्थसंकल्पीय तुट व त्यामध्ये कर्जाची रक्कम अधिक केली असता मिळते. राजकोषीय तुटीला कर्जे निर्माण करणारी जमा असे म्हणतात. राजकोषीय तुट दुसऱ्या प्रकारे ही मोजता येते. एकुण खर्चातून (महसुली खर्च + भांडवली खर्च) प्राप्ती + पुर्वप्राप्ती + सार्वजनिक मालमत्ता विक्रीतून मिळालेली रक्कम वजा केली असता राजकोषीय तुट (Fiscal deficit) मिळते.

५) प्राथमिक तुट - राजकोषीय तुटीतून सरकारने घेतलेल्या कर्जाचे व्याज वजा केले असता शिल्लक राहणारा तुटीचा आकडा म्हणजे प्राथमिक तुट होय.

१.२.१ राजकोषीय तुटीचे स्थूल आर्थिक परिणाम -

वर आपण राजकोषीय तुट म्हणजे काय ते पाहिले. सर्वच देशातील सरकारे सार्वजनिक खर्च भागविण्यासाठी कर्जाच्या रक्कमेचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करीत असतील तर त्याला तुटीचा अर्थभरणा असे म्हणतात. सरकारने राजकोषीय तुट भरून काढण्यासाठी अंतर्गत कर्ज किंवा बहिर्गत कर्ज घेतले किंवा रिझर्व बँकेमार्फत नविन नोटांची निर्मिती केली तर राजकोषीय तुट भरून निघते. परंतु या राजकोषीय तुटीचे स्थूल आर्थिक परिणाम होतील ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) पैशाचा पुरवठा वाढ - सरकारने राजकोषीय तुट भरून काढण्यासाठी रिझर्व बँकेमार्फत नविन नोटा छपाई केली तर उच्च शक्ती पैशात वाढ होईल. त्यामुळे पतपैशाचा आधार वाढून पतपैशातही वाढ होईल. उच्च शक्ती पैसा व पतपैसा एकाच वेळी वाढल्याने पैशाच्या एकूण पुरवठ्यात वाढ होईल.

२) सर्वसाधारण किंमत पातळी वाढ - सर्वसाधारण किंमतपातळी म्हणजेच भाववाढ होय. पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ झाल्यास सर्वसाधारण किंमतपातळीमध्ये आपोआप वाढ घडून येईल.

३) खरेदीशक्तीमध्ये वाढ - पैशाच्या पुरवठ्यामध्ये वाढ झाल्याने लोकांच्याकडे अधिक पैसा येईल. अधिक पैसा म्हणजेच अधिक खरेदीशक्ती, यास्तव राजवित्तीय तुटीमुळे असे म्हणता येईल की खरेदीशक्तीत वाढ होईल.

४) वितरणावरील परिणाम - राजकोषीय तुटीमुळे भाववाढ अधिक होईल त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वाटप समान पद्धतीने होणार नाही. श्रीमंत अधिक श्रीमंत बनेल व गरीब अधिक गरीब बनेल.

५) प्रतिगामी कररचनेचा परिणाम - राजकोषीय तुट भरून काढण्यासाठी अधिक कर्ज जसे घेतले जाईल त्याचवेळी नविन नोटा छापल्या जातील त्यामुळे सर्वांचे उत्पन्न वाढेल. परंतु सरकारची कर, आकारणी जर प्रतिगामी स्वरूपाची असेल तर गरीब व श्रीमंत व्यक्ती यांच्यामधील दरी वाढत जाईल.

६) कर्जाचा भार वाढेल - राजकोषीय तुट भरून काढण्यासाठी सरकार कर्जाचा वापर करीत असेल म्हणजे सरकारकडून अधिक अंतर्गत अथवा बहिर्गत कर्ज वाढले जात असेल तर देशातील लोकांच्या वरील कर्जाचा भार वाढेल. त्यामुळे लोकांच्या आर्थिक कल्याणात घट होईल.

७) आर्थिक वाढीची मंद गती - जर सरकारने कर्जांच्या रक्कमांचा वापर फक्त प्रशासकीय किंवा चालू खर्च भागविण्यासाठीच अधिक केला तर नविन निर्मितीसाठी अथवा गुंतवणूकीसाठी केला नाही तर आर्थिक वाढीच्या दरावरती परिणाम होईल. आर्थिक वाढीचा दर मंद होईल.

८) भांडवलाचे बाहेर पडणे (**Crowding out effect**) - सरकार ज्यावेळी सार्वजनिक राजकोषीय तुटीसाठी कर्जे उभारून वित्तपुरवठा करते तेव्हा सरकारला अंतर्गत कर्ज बाजारामध्ये अधिक व्याजदराने कर्जरोख्याची विक्री करावी लागते. अधिक व्याजदर म्हणजे खाजगी लोकांचा अथवा गुंतवणूकदारांचा तो संधी खर्च असतो. त्यामुळे खाजगी गुंतवणूकीवरती परिणाम होऊन ती कमी होते. थोडक्यात खाजगी भांडवलाची गुंतवणूक होत नाही. त्यातून खाजगी भांडवल बाहेर पडते. खाजगी भांडवल बाहेर पडल्यामुळे त्यांची गुंतवणूक न झाल्याने आर्थिक वाढीवरती पुन्हा त्यांचा परिणाम होतो. त्याचप्रमाणे लोकांच्याकडून जी काही बचत केली जाते ती सरकारी कर्जरोखे खरेदी करण्यासाठी वापरली जाते. त्यामुळे खाजगी भांडवल गुंतवणूक कमी राहते. खाजगी भांडवली गुंतवणूकीला कोणताच वाव मिळत नाही. याला आपण भांडवलाचे बाहेर पडणे (**Crowding out effect**) असे म्हणूया. यामुळे आर्थिक वाढीवरती त्याचा परिणाम होईल.

९) निर्यातीमध्ये वाढ झाल्यामुळे देशांतर्गत उपभोग कमी - राजकोषीय तुट भरून काढण्यासाठी सरकारने बहिर्गत कर्ज उभारले असेल तर त्या कर्जाची मुद्दल व त्याचे व्याज विदेशी गंगाजलीमध्ये (विदेशी चलनामध्ये) द्यावे लागेल. विदेशी विनियमयासाठी लागणारे चलन सरकारकडे उपलब्ध नसेल तर सरकारला नको असताना वस्तू व सेवांची निर्यात करावी लागले. त्यामुळे अशा वस्तुंची टंचाई आपल्या देशामध्ये निर्माण होऊन देशांतर्गत उपभोग कमी राहिल.

थोडक्यात, राजकोषीय तुटीचे वरीलप्रमाणे स्थूल आर्थिक परिणाम दिसून येतील.

९.२.२ भाववाढ, पैसा आणि राजकोषीय तूट - उच्च भाववाढीचा सापळा -

भाववाढ म्हणजे सर्वसाधारण किंमतपातळीत वाढ होणे होय. क्राऊंथर यांच्या मते, 'पैशाचे मूल्य घटत जाण्याची म्हणजे किंमतीत वाढ होण्याची स्थिती' म्हणजे भाववाढ होय. हॅट्रे यांच्या मते, 'चलनाचा अतिरिक्त झालेला पुरवठा म्हणजे, चलनवाढ किंवा भाववाढ' होय. पॉल राडिंग यांच्या मते, 'क्रयशक्तीचा विस्तार झाल्यामुळे वस्तुंच्या किंमतीत वाढ होते किंवा वस्तूच्या किंमतीत वाढ झाल्यामुळे क्रयशक्तीचा विस्तार होतो अशी असमतोलाची स्थिती म्हणजे चलनवाढ' होय. तर केन्सच्या मते, 'अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगार पातळीच्या अवस्थेत पोहोचल्यानंतर पैशाचा पुरवठा वाढल्याने प्रभावी मागणीत जी वाढ होते त्याला भाववाढ' असे म्हणतात.

थोडक्यात, पैशाचा परिणामात वाढ झाल्यामुळे किंमती वाढण्याची प्रवृत्ती निर्माण होते. देशातील विविध वस्तू व सेवांच्या उपलब्धतेपेक्षा पैशाचे परिमाण अधिक असेल तर त्यातून भाववाढ सुरु होते. यातून पैशाचा पुरवठा व चलनवाढ यांच्यात निकटचा संबंध असल्याचे स्पष्ट होते.

सनातनवादी दृष्टीकोनानुसार चलनवाढ ही मौद्रिक स्वरूपाची घटना आहे. सनातनवाद्यांनी पैशाच्या विनियमय माध्यमावर भर दिला. जेवढे उत्पन्न असते तेवढा खर्च केला जातो पैशाचा संग्रह केला जात नाही. त्यामुळे पैशाचा पुरवठा वाढला की त्याच प्रमाणात वस्तूच्या किंमती वाढतात. याबाबतीत आर्यर्विन फिशर यांनी $MV = PT$ ही समिकरणाची मांडणी करून चलन संख्यामान सिद्धांत मांडला. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञाच्या मते, वास्तव उत्पन्न पातळी कायम असताना पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ झाली असता वस्तूच्या किंमत पातळीमध्ये वाढ घडून येते. भाववाढीसंबंधी केन्सचा दृष्टीकोन असे सांगतो की, पूर्ण रोजगार पातळीनंतर पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ झाली असता एकूण प्रभावी मागणीमध्ये वाढ घडून येते त्याला भाववाढ असे म्हणतात.

राजकोषीय तुटीमुळे पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होते. राजकोषीय तुट भरून काढण्यासाठी पुढील तीन मार्गाचा सर्वसाधारणपणे वापर केला जातो.

- १) अंतर्गत कर्ज किंवा बहिर्गत कर्ज घेऊन
- २) सरकारची मार्गील काळातील शिल्लक असेल तर त्याचा वापर करून
- ३) चलन निर्मिती करून सरकारने जर बहिर्गत कर्जाचा किंवा चलन निर्मितीच्या मार्गाचा वापर केला तर अधिक मोठ्या प्रमाणावर पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होते व भाववाढ घडून येते त्याला उच्चभाववाढ असे म्हणतात. सर्वसाधारण भाववाढीपेक्षा राजकोषीय तुटीच्यामुळे नविन चलननिर्मिती अथवा अर्थव्यवस्थेत बहिर्गत कर्ज उभारणीमुळे नविन चलन आल्याने अधिक मोठ्या प्रमाणात भाववाढ निर्माण होते. जागतिक बाजारपेठेतील व्याज वाढल्यामुळे बहिर्गत कर्ज काढले असेल तर त्यांचे व्याज देण्यासाठी काही वेळा पुन्हा कर्ज काढावे लागते. त्यामुळे पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होऊन भाववाढ होते. अशाप्रकारे भाववाढ बोलिहीया या देशामध्ये १९८५ मध्ये झाली होती. उच्चभाववाढ ही १९२० च्या काळात युरोपमध्ये आली होती. उच्च भाववाढ ही युद्धजन्य परिस्थितीत ज्याप्रमाणात राजकोषीय तुट केली जाते म्हणजे युद्धांचा खर्च भागविण्यासाठी अधिक कर्ज किंवा अधिक चलननिर्मिती केली जाते त्यामुळे भाववाढ घडून येते.

राजकोषीय तुट व भाववाढ यांचा अन्योन्य संबंध आहे. राजकोषीय तुटीमुळे नविन चलन निर्मिती अथवा परकीय कर्जे काढावी लागतात. त्यामुळे भाववाढ घडून येते व भाववाढ झाली असता पुन्हा सरकारचे राजकोषीय तुट वाढते. भाववाढीचा परिणाम सरकारच्या राजकोषीय तुटीवर दोन प्रकारे होते. एक भाववाढीमुळे सरकारचे कर उत्पन्न कमी राहते कारण ज्यावेळी कर आकारणी केली जाते. त्यावेळचे दर व भाववाढ झाल्यानंतर करापासून मिळणारे उत्पन्न यामध्ये तफावत राहते. परिणामी राजकोषीय तुट वाढते. त्याचप्रमाणे भाववाढीचा काळात सर्वसाधारणपणे व्याजदर हे वाढलेले असतात. वाढत्या व्याजदराची व मुळ कर्जाची रक्कम भागविण्यासाठी पुन्हा सरकारला अधिक रक्कम द्वावी लागते. त्यामुळे सरकारी खर्चात वाढ होऊन राजकोषीय तुट वाढते. म्हणजे राजकोषीय तुटीमुळे भाववाढ व पुन्हा भाववाढीमुळे राजकोषीय तुट असा उच्च भाववाढीच्या सापळ्यात (High Inflation Trap) मध्ये अर्थव्यवस्था अडकते.

१.२.३ तूट - भाववाढ आणि संकुचित पैसा विरोधाभास - सार्जट वॉलेस गृहीतक -
राजकोषीय तुटीमुळे नविन चलननिर्मिती करावी लागते अथवा अधिक व्याजदर देऊन खुल्या बाजारातून कर्जरोखे विकून भांडवल उभारणी करावी लागते. सरकारने जर नविन चलननिर्मिती केली तर उच्चशक्ती पैशात किंवा पतपैशाचा आधार असणाऱ्या आधारभूत पैशात वाढ होते. परिणामी पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होते. पैशाचा पुरवठा वाढला असता सर्वसाधारण किंमत

पातळीमध्ये वाढ घडून येते. सर्वसाधारण किंमत पातळी वाढली असता भाववाढ होते. थोडक्यात सरकारच्या तुटीच्या अंदाजपत्रकामुळे प्रामुख्याने राजकोषीय, तुटीमुळे भाववाढ अधिक प्रमाणात होते.

या भाववाढीचे नियंत्रण करण्यासाठी सरकारला राजकोषीय धोरणाचा वापर करावा लागतो किंवा रिझर्व्ह बँकेला चलनविषयक धोरणाचा वापर करावा लागतो. सरकारच्या राजकोषीय धोरणामध्ये कर कमी करणेहेवजी श्रीमंतांच्या उपभोगावर नियंत्रण आणण्यासाठी ऐषआरामी वस्तूवर कर लादणे अथवा अप्रत्यक्ष कराचे दर कमी करून वस्तूच्या किंमतीत घट करणे, सरकारी खर्चात कपात करणे, अंतर्गत कर्ज काढणे व वाढाव्याचे अंदाजपत्रक जाहिर करणे इ. उपाययोजना समाविष्ट होतात.

त्याचबरोबर चलनविषयक धोरण हे रिझर्व्ह बँकेमार्फत (भारतामध्ये) वा कोणत्या देशाच्या मध्यवर्ती बँकेमार्फत राबविले जाते. चलनविषयक धोरणामध्ये संख्यात्मक व गुणात्मक अशा दोन्ही उपाययोजना अंमलात आणल्या जातात. संख्यात्मक उपाययोजना राबविताना रिझर्व्ह बँक अथवा मध्यवर्ती बँक बँकरेट वाढविणेहेवजी कमी करणे, रोख राखीव निधी व वैधानिक राखीव निधीचे प्रमाण कमी करणे, खुल्या बाजारात सरकारी कर्जरोख्याची विक्री करणे. रेपो दर, रिझर्व्ह रेपो दरामध्ये घट करणे इ. उपाययोजना केल्या जातात. तर गुणात्मक उपाययोजना, कर्ज व तारण यातील गाळा ठरविणे, भेदात्मक व्याजदराचे धोरण, नैतिक समजावणी व प्रसिद्धी इ. प्रकारच्या अंमलात आणल्या जातात.

थोडक्यात, मध्यवर्ती बँकेकडून जे धोरण अंमलात आणले जाते त्याला संकुचित पैशाचे धोरण (Tight Money Policy) असे म्हणतात. संकुचित पैशाचे धोरण भाववाढीचा काळात आमलात आणले जाते.

थॉमर्स जे. सार्जट व निल वॉलेस यांनी १९७५ मध्ये तसेच १९८१ मध्ये व १९८६ च्या लिखानामध्ये संकुचित पैशाच्या विरोधाभासाबद्दल यांनी आपले गृहीतक मांडले आहे. त्यांच्या मते, भाववाढ कमी करण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेमार्फत राबविले जाणारे संकुचित पैशाचे धोरण उपयोगी पडते. परंतु जर सरकार सातत्याने तुटीचे अंदाजपत्रक जाहिर करीत असेल तर सरकारच्या त्या राजवित्तीय तुटीसाठी मध्यवर्ती बँकचे काम फक्त कर्जव्यवस्थापनाचे असेल तर म्हणजे तुट भरून काढण्यासाठी इतर देशांकडून कर्ज उभारणीसाठी मदत करणे, कर्जाच्या रक्कमेसाठी नविन चलनाची निर्मिती करणे (Monetisation of debt) व त्यामुळे भाववाढ होत असेल तर एकीकडे भाववाढ रोखण्यासाठी चलन संकुचित करण्याचे चलनविषयक धोरण राबविणे व दुसरीकडे भाववाढीला पोषक असणाऱ्या राजकोषीय तुटीला सहाय्य करणे हा एक प्रकारे विरोधाभास आहे असेच म्हणावे लागेल. म्हणून सरकारच्या कर्जाचे व्यवस्थापन करताना चलनविषयक धोरण योग्य प्रकारे राबविताना राजकोषीय व चलनविषयक धोरण या दोन्ही धोरणाची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे व परस्परपुरक करणे आवश्यक आहे.

१.३ सारांश

सार्वजनिक अर्थकारणाचा अभ्यास करत असताना तुटीची अर्थभरणा ही संकल्पना विचारात घेणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. कारण शासनाच्या कार्याची व्याप्ती सातत्याने वाढत आहे. त्यावरील महसूली व भांडवली खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. त्यामानाने मात्र

सरकारच्या महसूलात वाढ होताना दिसत नाही. अशावेळी तुटीचा अर्थभरणा करणे क्रमप्राप्त होते. तसेच राजकोषीय तूट मोळ्या प्रमाणात वाढत असल्याने त्याचे अर्थव्यवस्थेवर अत्यंत प्रतिकूल परिणाम होतात. त्यातूनच अर्थव्यवस्थेमध्ये उच्च भाववाढीचा सापळा निर्माण होतो.

१.४ प्रश्न

- अ) टीपा लिहा.
  - १) राजकोषीय तूट
  - २) भाववाढ व राजकोषीय तूट

- ब) दीर्घोत्तरी प्रश्न
  - १) राजकोषीय तूटीचे स्थूल आर्थिक परिणाम स्पष्ट करा.
  - २) सार्जट - वॉलेसचे चलनविषयक धोरण स्पष्ट करा.

१०

राजकोषीय धोरण - भाग - २ (FISCAL POLICY) (PART - 2)

घटक रचना :

- १०.० उद्दिष्ट्ये
- १०.१ तुट, वास्तव व्याजदर व खाजगी भांडवल निर्गमन
  - १०.१.१ तुट, चालू खाते आणि विनिमय दर
  - १०.१.२ करारोपण, व्याजदरातील फरक आणि भांडवलप्रवाह दिशा
  - १०.१.३ द्वी-तुट दृष्टीकोन - आर्थिक वाढ व अंतर्गत भाववाढ
- १०.२ सारांश
- १०.३ पारिभाषिक शब्द
- १०.४ प्रश्न

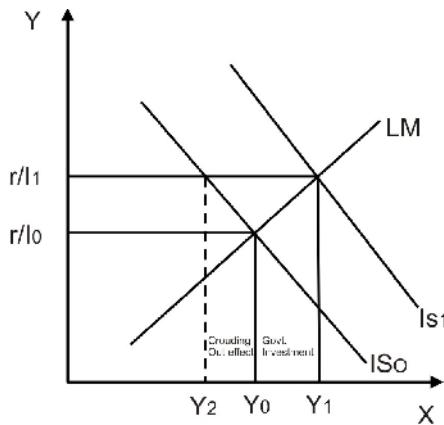
१०.० उद्दिष्ट्ये

- १) तूट, वास्तव व्याजदर व खाजगी भांडवल निर्गमन समजावून घेणे.
- २) करारोपण, व्याजदरातील फरक आणि भांडवलप्रवाह दिशेचा अभ्यास करणे.
- ३) द्वी-तुट दृष्टीकोन - आर्थिक वाढ व अंतर्गत भाववाढ समजावून घेणे.

१०.१ तुट, वास्तव व्याजदर व खाजगी भांडवल निर्गमन (DEFICITS REAL INTEREST RATE AND CROWDING OUT)

राजवित्तीय तुटीचा व्याजदरावरती व पर्यायाने खाजगी भांडवलाच्या निर्गमनावरती परिणाम होत असतो. राजवित्तीय तुट वाढली असता सरकार ही तुट भरून काढण्यासाठी अंतर्गत किंवा बहिर्गत कर्ज काढीत असते. अंतर्गत कर्ज काढण्यासाठी सरकार रक्कम बाजारात मध्यवर्ती बँकेमार्फत कर्जरोखे (Debentures) विक्रीस काढते. या कर्जरोख्यावरील व्याजाचा दर अधिक ठेवते. कारण लोकांनी या कर्जरोख्यामध्ये गुंतवणूक करावी व ती रक्कम सरकारला मिळावी अशी सरकारची अपेक्षा असते. लोकांच्या कडून अधिक प्रमाणात सरकारचे कर्जरोखे खरेदी केले जातात. त्याचवेळी खाजगी भांडवलदारांना कर्जरोखे किंवा इतर मार्गाने कमी होते म्हणजे खाजगी भांडवली गुंतवणूकीचे अर्थव्यवस्थेतून निर्गमन होते.

खाजगी भांडवल निर्गमन परिणाम (Crowding out effect) हा वेगळ्या प्रकारे ही मांडता येईल. सरकारच्या राजकोषीय तुटीमुळे सरकारी क्षेत्राकडून कर्जाला असलेली मागणी वाढेल त्यामुळे व्याजदर वाढेल. वाढता व्याजदर हा खाजगी क्षेत्रासाठी परवडणारा नसेल. कारण व्याजदर हा खाजगी क्षेत्राचा संधी खर्च असतो. त्यामुळे खाजगी भांडवली गुंतवणूक कमी होईल. याला क्राऊडिंग आऊट परिणाम असे म्हणतात येईल. पुढील आकृतीद्वारे हा परिणाम अधिक स्पष्ट केला आहे.

आकृती क्र. १०.१

आकृतीमध्ये अय अक्षावरती व्याजदर मोजला आहे तर अक्ष अक्षावरती राष्ट्रीय उत्पादन (उत्पन्न) मोजले IS_1 आहे. LM हा रोखता व पैशाचा पुरवठा वक्र आहे.

तर IS हा गुंतवणूक बचतीचा वक्र आहे. सरकारच्या राजकोषीय तुटीमुळे सरकारच्या कर्जाची वाढ होईल. सरकारी कर्ज हे अधिक घेऊन जर सरकारी गुंतवणूकीमध्ये वाढ होत असेल तर IS_0 ह्या वक्रावरून IS_1 हा वक्र उजव्या बाजूला येईल. त्यामुळे व्याजदरात वाढ होऊन ती r/I_0 वरून r/I_1 वर जाईल. वाढलेले व्याजदर हे खाजगी क्षेत्राची भांडवली गुंतवणूक कमी होईल. ती Y_0 पासून Y_1 वर येईल यालाच (Crowding out) खाजगी भांडवली गुंतवणूकीचे निर्गमन असे म्हणता येईल.

१०.१.१ तुट, चालू खाते आणि विनिमय दर :

राजकोषीय तुट, चालू खाते आणि विनिमय दर यांचाही परस्पर संबंध आहे. राजकोषीय तुटीमुळे सरकारचा महसुली खर्च व भांडवली खर्च हा महसुली व भांडवली उत्पन्नापेक्षा जास्त होतो. अशा वेळी सरकार कर्जाच्या रक्कमा अथवा निधी उभा करून राजकोषीय तुट भरून काढते. सरकारने राजकोषीय तुट भरून काढण्यासाठी बहिर्गत कर्ज उभारणी केली असता देशातील चलनाच्या पुरवठा वाढतो. त्यामुळे लोकांचे उत्पन्न वाढते. उत्पन्न वाढल्यामुळे चालू खात्यावर लोकांची विदेशी वस्तूची मागणी वाढते. त्याचा परिणाम विनिमय दरावरती हातो. विदेशी वस्तूची मागणी वाढल्यामुळे विनिमयासाठी लागणारे विदेशी चलनाची मागणी वाढते. स्वदेशी चलन अधिक देऊन विदेशी चलन घेतले जात असल्याने आपल्या अथवा देशी चलनाचा विनिमय दर घसरतो. सरकारने केलेल्या राजकोषीय तुटीचे जर रिझर्व बँकेमार्फत अथवा कोणत्याही देशातील मध्यवर्ती बँकेमार्फत नवीन चलननिर्मितीकडून निराकरण केले जात असेल तर लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होत असते. उदा. जर पैशाचा पुरवठा वाढला तर

त्याचा परिणाम व्याजदरावरती होईल. व्याजदर कमी होईल. कमी व्याजदरामुळे गुंतवणूक वाढेल गुंतवणूक वाढल्यामुळे लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होईल. त्यामुळे लोक विदेशी वस्तूंची मागणी करु लागतील. विदेशी वस्तूंची मागणी वाढल्यामुळे आयात वाढेल. परंतु विदेशी वस्तूंची मागणी (आयात) वाढल्यामुळे विदेशी विनिमय दरात घसरण होईल कारण विदेशी चलनाची मागणी वाढल्यामुळे विनिमय दर देशांच्या चलनाच्या तुलनेने घसरेल.

राजवित्तीय तुटीमुळे देशांत सर्वसाधारण किंमत पातळीमध्ये वाढ होईल. परिणामी सर्व वस्तूंच्या किंमत विदेशाच्या तुलनेने वाढतील. विदेशी लोकांच्या देशी वस्तूना असणारी मागणी कमी होऊन विदेशी चलनाचा पुरवठा कमी होईल. याउलट देशी लोकांसाठी सापेक्षतेने विदेशी वस्तू स्वस्त असल्याने त्याची मागणी वाढून आयात वाढेल. त्यामुळे देशी चलनाचा पुरवठा अधिक होईल. तुलनेने विदेशी चलनाचा पुरवठा कमी असल्याने विनिमय दरात घसरण होईल.

१०.१.२ करारोपण, व्याजदरातील फरक आणि भांडवलप्रवाह दिशा -

सार्वजनिक राजकोषीय धोरण राबविताना कट, खर्च, अंदाजपत्रक व कर्ज ही चार मूलभूत अंगे राजकोषीय धोरणाची असतात. त्यापैकी राजकोषीय धोरणात. कर हे एक मूलभूत अंग आहे. सरकारने सरकारचा सार्वजनिक खर्च भागविण्यासाठी लोकांनी सरकारला सक्तीचे देणे म्हणजे कर होय. कर ही सरकारच्या सेवेचा फारसा विचार न करता लोकांनी अथवा समाजाने सरकारला जे सक्तीने देणे लागते त्याला कट असे म्हणतात. कराचे वेगवेगळे प्रकार पडतात. करारोपनामुळे अथवा करसवलतीमुळे बचत व गुंतवणूकीला चालना मिळत असते. उदा. भांडवली लाभ कर, महामंडळीय कर इ. कर हे अधिक आकारले गेले तर गुंतवणूकीवर त्याचा विपरीत परिणाम होत असतो. याउलट या करांचे प्रमाण वाजवी असेल तर भांडवली गुंतवणूकीला चालना मिळते.

अधिक कर आकारल्याने भांडवली गुंतवणूक आपल्या देशात न होत विदेशात केली जाते. कारण आपल्या देशातील काही गुंतवणूकदार कर वाचविण्यासाठी विदेशामध्ये भांडवल गुंतवणूक करतात त्यामुळे भांडवल प्रवाह विदेशाकडे अधिक जातो. जर आपण अशा कराच्या बाबतीत वाजवी सवलती दिल्या तर या ठिकाणी होणारी भांडवली गुंतवणूक या ठिकाणी होत असते.

त्याचबरोबर व्याजदरातील फरकाचा देखील भांडवलाच्या प्रवाहावर अधिक परिणाम होतो. व्याजदर देशामध्ये अधिक असेल तर मुक्त भांडवलाच्या गतीशीलतेमुळे विदेशातील भांडवल आपल्या देशामध्ये येते. विदेशाकडून विदेशातील संस्थाकडून बँकाकडून देशातील व्याजदराचा फायदा घेण्यासाठी भांडवलाचा ओघ विदेशातून देशाकडे अधिक होतो. याउलट आपल्या देशातील व्याजदर जर कमी असतील तर आपल्या देशातील संस्था खाजगी बँका व्यवसाय विदेशामध्ये गुंतवणूक करतात व तेथील तुलनेने अधिक मिळणाऱ्या व्याजदराचा फायदा घेतात. अशावेळी भांडवलाचा प्रवाह आपल्या देशाकडून बाहेरच्या देशाकडे असतो.

१०.१.३ द्वि-तुट दृष्टीकोन - आर्थिक वाढ व अंतर्गत भाववाढ :

द्वि-तुट दृष्टीकोन हा अधिक खुला असणारा अर्थव्यवस्थांशी संबंधित आहे. आपणाला हे माहित आहे कि सरकार राजकोषीय तुट का करते. सरकारच्या राजकोषीय तुटीचा हाच अर्थ होतो की सरकारचा महसुली व भांडवली खर्च हा महसुली व भांडवली उत्पन्नपेक्षा जास्त आहे.

असा खर्च अधिक करण्याचे कारण म्हणजे सरकारला राजवित्तीय धोरणाच्या आधारे आर्थिक विकास पूर्ण रोजगार इ. उद्दिष्टचे साध्य करावयाची असतात. आर्थिक विकास करावयाचा असेल तर अधिक भांडवली खर्च अपेक्षित आहे. अशा भांडवली खर्चामुळे रस्ते, वीज केंद्रे धरणे इ. मला निर्माण होतात. त्यामुळे लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होते. आर्थिक वाढ करावयाची असेल तर अधिक खर्च असणे आवश्यक आहे व अधिक खर्च करावयाचा असेल तर अधिक कर्ज व चलननिर्मिती करून हा खर्च भरून काढता येईल. म्हणजेच अधिक केलेल्या खर्चाची तुट ही अंतर्गत अथवा बहिर्गत कर्ज घेऊन अथवा चलननिर्मिती करून अथवा रिझर्व बँकेकडून अथवा मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेऊन भरून काढता येईल. आता तूट निर्माण होणे म्हणजेच तुटीचे अंदाजपत्रक होय. परंतु ही तुट भाववाढीवर निश्चित परिणामकारक कधी असेल तर. जर ही तुट भरून काढण्यासाठी बहिर्गत कर्ज मोठ्या प्रमाणावर काढले असेल अथवा रिझर्व बँकेकडून नविन नोटांची छपाई केली जात असेल तर त्यामुळे पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होऊन भाववाढ पोषक वातावरण तयार होईल. ज्या देशांच्या अर्थव्यवस्था अधिक खुल्या आहेत अशा देशांच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये राजकोषीय तुटीमुळे त्या देशाच्या अंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या चालू खात्यावरतीही तूट येते. अंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे चालू खाते व भांडवली खाते असे दोन खाती असतात हे आपल्याला माहिती आहे. मुंडेल फ्लेंगिंग याच्या प्रतिमानाचा आधार घेतला असता. जर अधिक मोठ्या प्रमाणावर सरकारच्या अंदाजपत्रकामध्ये तुट असेल त्या तुटीचा परिणाम चालू खात्याच्या तुटीवरती देखील होतो. एकाच वेळी दोन तुटी निर्माण होतात. सरकारच्या वाढत्या खर्चामुळे राजकोषीय तुट निर्माण होत असते. परंतु सरकारच्या वाढत्या खर्चाचा परिणाम लोकांचे उत्पन्न वाढण्यात होतो. लोकांचे उत्पन्न वाढले असता लोक आपल्या मायदेशातील वस्तूच्या पेक्षा विदेशी वस्तूंची अधिक मागणी करीत असतात. त्यामुळे लोकांचा खर्च वाढतो. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार-व्यवहाराच्या चालू खात्यावरती तूट येते. यातच अधिक भर पडते ती म्हणजे आयात वाढल्यामुळे विनिमय दरात घसरण होते. आणि जो काही निव्वळ निर्यातीचा परिणाम असतो तो कमी होतो. यालाच द्वि-तुट दृष्टीकोन असे म्हणतात.

द्वि-तुट दृष्टिकोन अनेक मार्गानी व्यक्त करता येतो. व्होल्केर १९८७ मध्ये आपले विचार मांडताना असे म्हणतो की अंदाजपत्रकीय तुटीमुळे व्यापारतुटीला प्रोत्साहन मिळते. फिलेके यांनी १९४७ मध्ये अंदाजपत्रकीय तुटीचे व व्यापार तुटीचे विश्लेषण करून सैद्धांतिक मांडणी केली. त्यांच्या मते, सरकारच्या कर्जमागणीमुळे देशातील व्याजदर अधिक होतात. त्यामुळे वाढलेले व्याजदर विदेशी गुंतवणूकीला आकर्षित करतात. त्यामुळे देशी चलनाला विदेशी विनिमय बाजारामध्ये अधिक किंमत मिळते. या चलनाच्या वाढलेल्या किंमतीमुळे काही विदेशी लोक आपले चलन खरेदी करणे परवडत नसल्यामुळे आपल्या देशांतून वस्तूंची मागणी करीत नाहीत. त्यामुळे निर्यात कमी राहते. त्या तुलनेने आयात मात्र जास्त असते. म्हणजे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या चालू खात्यावरती तूट होते. हे एकाच वेळी घडते म्हणजे अंदाजपत्रकीय तूट व अंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या चालू खात्यातील तूट हे एकाच वेळी निर्माण होते. याला द्वि-तुट दृष्टिकोन असे म्हणतात.

१०.२ सारांश

राजकोषीय धोरणाचा अवलंब करीत असताना सार्वजनिक सेवेने त्या धोरणाशी कितपत कार्यक्षमता आहे. त्या धोरणाचे स्थूल आर्थिक घटकावर कोणते परिणाम होतील. यांची काळजी घेऊन योग्य असे राजकोषीय धोरण राबविले पाहिजे.

१०.३ पारिभाषिक शब्द

- १) राजकोषीय धोरण - सरकारच्या खर्च व उत्पन्नाशी संबंधित असणारे धोरण होय. येथे राजकोष म्हणजे सरकारचे अर्थव्यवहार ज्या ठिकाणी होतात ते ठिकाण. सरकारच्या अर्थव्यवहारासंबंधी असणाऱ्या धोरणाला राजकोषीय धोरण असे म्हणतात.
- २) महसूली तुट - महसूली उत्पन्न (कर व करेतर उत्पन्न) हे महसूल खर्च (संरक्षण खर्च, प्रशासकीय खर्च इ.) पेक्षा कमी पडून तूट निर्माण होणे.
- ३) भांडवली तुट - भांडवली उत्पन्न (कर्ज, सार्वजनिक उद्योगांच्या निगुर्तवणूकीतून मिळाणारे उत्पन्न) पेक्षा भांडवली खर्च (सार्वजनिक उद्योगांतील गुंतवणूक, राज्यांना दिलेली कर्जे इ.) अधिक होत असेल तर अशा वेळी आलेली तुट होय.
- ४) अर्थसंकल्पीय तुट - महसूली तुट व भांडवली तुट या एकत्र केल्या असता अर्थसंकल्पीय तुट भेटते.
- ५) राजकोषीय तुट - अर्थसंकल्पीय तुटीमध्ये कर्जाची रक्कम मिळवली असता राजकोषीय तुट मिळते.
- ६) खाजगी भांडवल निर्गमन (Crowding Out Effect) - सरकार तुटीमुळे व्याजदर अधिक होऊन खाजगी भांडवली गुंतवणूक कमी राहणे म्हणजे खाजगी भांडवल निर्गमन असे म्हणता येईल.
- ७) उच्च भाववाढ (Hyper Inflation) - अंदाजपत्रकीय किंवा राजकोषीय तुटीमुळे भाववाढ होणे. पैशाचा पुरवठा वाढल्यामुळे होणाऱ्या भाववाढीपेक्षा ती अधिक असते. कारण मध्यवर्ती बँक सरकारची तुट भरून काढण्यासाठी नविन नोटांची निर्मिती करते अथवा कर्जाचे व्यवस्थापन करते.
- ८) द्वि-तुट दृष्टिकोन (Twin Deficits Approach) - सरकारच्या अंदाजपत्रकीय तुटीमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील चालू खात्यावरती तुट निर्माण होते. याला द्वि-तुट दृष्टिकोन असे म्हणतात.

१०.४ प्रश्न

- १) राजकोषीय तुटीचे प्रकार स्पष्ट करा.
- २) राजकोषीय तुटीचे स्थूल आर्थिक परिणाम स्पष्ट करा.
- ३) उच्च भाववाढ सापल्याविषयी चर्चा करा.
- ४) सार्जेट - वॉलेस यांचे चलनविषयक व राजकोषीय धोरणाचे विरोधाभासाचे गृहीतक स्पष्ट करा.
- ५) खाजगी भांडवल निर्गमन म्हणजे काय ते स्पष्ट करा.
- ६) राजकोषीय तुट, चालू खाते व विनिमय दराचा संबंध स्पष्ट करा.
- ७) व्याजदर, करारोपण व भांडवल प्रवाह याविषयी चर्चा करा.
- ८) द्वि-तुट दृष्टिकोन स्पष्ट करा.

प्रकरण ६

११

वित्तीय संघव्यवस्था (FISCAL FEDERALISM)

घटक रचना :

- ११.० उद्दिष्ट्ये
- ११.१ प्रस्तावना
- ११.२ वित्तीय संघव्यवस्था
  - ११.२.१ वित्तीय विकेंद्रीकरण
  - ११.२.२ सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार व स्त्रोत
  - ११.२.३ राज्य सरकारची उत्पन्नाची साधने
  - ११.२.४ विकेंद्रीकरण प्रमेय
  - ११.२.५ कर निश्चितीच्या समस्या
- ११.३ सारांश
- ११.४ पारिभाषिक शब्द
- ११.५ प्रश्न

११.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तूत प्रकरणाचा अभ्यासानंतर आपणास पुढील गोष्टींचे आकलन होईल.

- १) वित्तीय संघव्यवस्था समजेल.
- २) वित्तीय विकेंद्रीकरण समजेल.
- ३) सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार व स्त्रोत यांची माहिती होईल.
- ४) राज्य सरकारची उत्पन्नाची साधने समजतील.
- ५) विकेंद्रीकरण प्रमेय लक्षात येईल.
- ६) कर निश्चितीच्या समस्या समजतील.

११.१ प्रस्तावना

भारताच्या विस्तीर्ण भूप्रदेश विचारात घेता प्रभावी शासन व्यवस्थेच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्रसरकार तर राज्याराज्यांमध्ये राज्य सरकारची स्थापना करण्यात आली. भारतीय राज्यघटनेतील तरतूदींना अनुसरून संघराज्य व्यवस्था स्विकारण्यात आली आहे. भारतीय राज्य घटनेच्या १२ व्या भागात कलम २६४ ते ३०० मध्ये संघराज्य वित्तव्यवस्थेबाबतचा तरतूदीचा समावेश करण्यात आलेला आहे. संघराज्य पद्धतीमध्ये एकूण कार्याचे विभाजन केंद्र व राज्यसरकार यांच्यामध्ये करण्यात आलेले आहे. त्याबरोबरच भारतीय राज्यघटनेमध्ये केंद्र व राज्यांमधील वित्तीय विकेंद्रीकरणाबाबत विश्लेषण करण्यात आले आहे. सरकारला उत्पन्नापेक्षा जास्त खर्च करावा लागत असेलतर सरकार सार्वजनिक कर्ज घेते आणि त्यातून वाढीव खर्च भागविते. सार्वजनिक कर्ज अंतर्गत आणि बहिर्गत मार्गाने घेतले जाते. वित्तीय संघवादाबाबतच्या परंपरागत विचारांमध्ये मसग्रेव्ह, टिबू, ओरस याच्या विचारांचा समावेश होतो. वित्तीय संघवादाच्या या परंपरागत विचारांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रामधील अधिकार निश्चितीच्या समस्येवर उपाय सुचविलेले आहेत. भारतामध्ये कर निश्चित करत असताना काढी समस्या निर्माण होतात त्यामध्ये कर आकारणी कोणी करावी, कोणत्या दराने कर आकारणी करावी, करारोपणाची कोणती पद्धती स्विकारावी, करारोपणाला ऐतिहासिक आधार असावा काय आणि करसवलती कोणास द्यावात ह्या आहेत.

११.२ वित्तीय संघव्यवस्था (FISCAL FEDERALISM) :

भारताचा विस्तीर्ण भूप्रदेश विचारात घेता प्रभावी शासन व्यवस्थेच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्रस्थानी केंद्रसरकार तर राज्याराज्यांमध्ये राज्यसरकारांची स्थापना करण्यात आली. भारतीय राज्यघटनेमधील तरतूदींना अनुसरून संघराज्य व्यवस्था स्विकारण्यात आलेली आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या १२ व्या भागात कलम २६४ ते ३०० मध्ये संघराज्य वित्तव्यवस्थेबाबतच्या तरतूदींचा समावेश करण्यात आलेला आहे व या कलमांवर आधारीत भारतामधील केंद्र व राज्य सरकारांमधील वित्तीय संबंध निश्चित करण्यात आलेले आहेत. तसेच केंद्र व राज्य सरकारे यांच्यामधील कार्याच्या विभाजनाबाबत देखील तरतूदी करण्यात आलेल्या आहेत.

भारतामधील सर्व राज्यांना केंद्राच्या नियंत्रणाखाली एकसंघ ठेवण्याच्यादृष्टीने भारतीय संघराज्य वित्तव्यवस्थेमध्ये केंद्र सरकारकडे अधिक उत्पन्नाची साधने तसेच अधिकार देण्यात आलेले आहेत तर राज्यांकडे अधिक जबाबदाऱ्या व कार्ये सोपविण्यात आलेली आहेत.

११.२.१ वित्तीय विकेंद्रीकरण (Fiscal decentralization) :

संघराज्य पद्धतीमध्ये एकूण कार्याचे विभाजन केंद्र व राज्यसरकार यांच्यामध्ये करण्यात आलेले आहे त्याबरोबरच भारतीय राज्यघटनेमध्ये केंद्र व राज्यांमधील वित्तीय विकेंद्रीकरणाबाबत विश्लेषण देण्यात आलेले आहे. संघराज्य वित्तव्यवस्थेमध्ये केंद्र सरकारकडे अधिक उत्पन्नाची साधने तर राज्यांकडे अधिक जबाबदाऱ्या कार्ये देण्यात आलेली आहेत. परिणामी राज्यांना निधीसाठी केंद्रसरकारवर अवलंबून रहावे लागते. केंद्राकडून निधी मागावा लागत असल्याने केंद्राची बंधने तसेच अटीच्या अधिन राहूनच राज्यांना कार्य करावे लागते. यादृष्टीने भारतामध्ये राज्यघटनेमधील तरतूदींना अनुसरून स्विकारलेली संघराज्य वित्तव्यवस्था अत्यंत महत्वाची आहे.

केंद्र व राज्य यांच्यामधील वित्तीय विकेंद्रिकरण :

भारतात केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांच्यामध्ये वित्तीय विकेंद्रिकरण करण्यात आलेले आहे. संघीय वित्तव्यवस्थेमध्ये उत्पन्नाच्या साधनांचे केंद्र सरकारची उत्पन्नाची साधने व राज्य सरकारची उत्पन्नाची साधने अशा दोन भागामध्ये विभाजन करण्यात आलेले आहे.

केंद्र सरकारची महसूलाची साधने (Revenue Resources of Central Government) :

केंद्रीय कर महसूल, केंद्रीय करेतर मसहूल, केंद्र सरकारचे कर्ज व अधिभार यास्वरूपात केंद्र सरकारच्या उत्पन्नाच्या साधनांचे विभाजन केले आहे.

अ) केंद्रीय कर महसूल (Tax Revenue of Central Government) :

केंद्र सरकारला विविध करांच्या माध्यमातून जे उत्पन्न प्राप्त होते त्यास केंद्रीय कर महसूल असे म्हणतात. केंद्रीय कर महसूलामध्ये पूढील करांचा समावेश होतो.

- १) प्राप्ती कर : शेती उत्पन्नाव्यतिरिक्त अन्य उत्पन्नावरील कर
- २) केंद्रीय उत्पादन कर : मादक पेये, अफू, मादक पदार्थाव्यतिरिक्त उत्पादनावरील कर
- ३) जकात कर
- ४) महामंडळ कर
- ५) शेतजमिनी व्यतिरिक्त अन्य मालमत्तेवरील वारसा कर
- ६) रेल्वे कर
- ७) शेअर बाजार व वायदे बाजारात आकारलेले कर
- ८) चेक, हुंडी, विमापत्र देवाण-घेवाण व्यवहारातील कर
- ९) रेल्वे प्रवासी व मालावरील टर्मिनल कर

ब) केंद्रीय करेतर महसूल (Non-Tax Revenue of Central Government):

“महसुली उत्पन्नाचा जो भाग करांच्याशिवाय अन्य मार्गानी जमा केला जातो त्यास करेतर उत्पन्न असे म्हणतात.”

- १) व्याज स्वरूपातील उत्पन्न
- २) लाभांश
- ३) सार्वजनिक उपक्रमांचा नफा
- ४) बाह्य आर्थिक साहाय्य
- ५) चलनी नोटा व नाण्यांपासून प्राप्त नफा
- ६) केंद्रशासित प्रदेशातील उत्पन्न
- ७) दंड, स्टॅप फी इ. प्राप्त रक्कम
- ८) इतर करेतर उत्पन्न

क) केंद्र सरकारचे कर्ज (Loan of Central Government) :

सरकार अंदाजपत्रकातील तूट भरून काढण्यासाठी तसेच उत्पन्न प्राप्तीचे साधन म्हणून सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करते. देशातील लोक, संस्था, वित्तीय संस्था, बँका इत्यादीकडून

सरकार कर्ज घेते, तसेच ते परकीय देशातील सरकार, लोक, संस्था, वित्तीय संस्था वगैरे कडून कर्जाची उभारणी करते. १९ व्या शतकापूर्वी सार्वजनिक कर्जाला फारसे महत्त्व नव्हते. परंतु अलिकडच्या काळात आर्थिक विकासासाठी सार्वजनिक कर्जाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

११.२.२ सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार व स्रोत (Kinds and Sources Public Debt) :

अंतर्गत कर्ज (Internal Debt) : सरकार देशाच्या सीमेच्या आत उपलब्ध असणाऱ्या ज्या मार्गाच्या साहाय्याने सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करते त्यास सार्वजनिक कर्ज उभारणीचे अंतर्गत कर्ज असे म्हणतात.

अंतर्गत कर्जाचे स्रोत (Sources of Internal Debt) :

- I) नागरिक (Citizens) :
- II) मध्यवर्ती बँक (Central Bank) :
- III) व्यापारी बँक (Commercial Bank) :
- IV) सहकारी बँक (Co-operative Bank) :
- V) बँकेत्तर वित्तीय संस्था (Non-banking Financial Institute) :

बहिर्गत किंवा बाह्य कर्ज (External Debt) :

‘एखादा देश जेव्हा परकीय देशातील लोक, संस्था व सरकार यांच्याकडून सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करतो तेव्हा त्यास बहिर्गत किंवा बाह्य सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.’

बहिर्गत किंवा बाह्य कर्जाचे स्रोत (Sources of External Debt) :

- १) विदेशी सरकार (Foreign Government) :
- २) आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था (International Financial Institutions) :
  - आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी (International Monetary Fund) :
  - जागतिक बँक (World Bank) :
  - आंतरराष्ट्रीय विकास संघटन (International Development Association) :

ड) अधिभार (Surcharge) : ‘जे कर राज्य सरकारला उत्पन्न प्राप्त करुन देतात किंवा ज्या करांचे विभाजन राज्यांमध्ये केले जाते त्यावर केंद्र सरकार जी अधिकची रक्कम आकारते त्यास अधिभार असे म्हटले जाते. हे एक केंद्र सरकारच्या उत्पन्नाचे महत्त्वाचे साधन आहे.’

११.२.३ राज्य सरकारची उत्पन्नाची साधने (Financial Resources of State Government) :

भारतीय राज्यघटनेचे राज्य सरकारांना उत्पन्नाची साधने म्हणून पुढील पर्याय उपलब्ध करुन दिलेले आहेत.

अ) राज्य सरकारचा कर महसूल (Tax Revenue of State Government):
भारतीय राज्यघटनेचे राज्य सरकारांच्या कर उत्पन्नाचे विभाजन राज्यांचा स्वतःचा कर महसूल आणि केंद्रीय करामधील वाटा अशा दोन भागांमध्ये केले आहे.

अ) १) राज्यांचा स्वतःचा कर महसूल (Own Tax Revenue of State Government) : भारतीय राज्यघटनेने राज्य सरकारांच्या उत्पन्नाचे साधन म्हणून काही कर राखून ठेवलेले आहेत. त्यामध्ये पुढील करांचा समावेश होतो.

- १) जमीन महसूल
- २) शेती उत्पन्न कर
- ३) शेतजमिनी वारसा कर
- ४) उत्पादन कर : मादक पेये, अफू, मादक पदार्थ इ. उत्पादनावरील कर
- ५) वीजेच्या वापरावरील तसेच विक्रीवरील कर
- ६) मनोरंजन कर
- ७) रस्तेमार्गाने होणाऱ्या प्रवासी व माल वाहतुकीवरील कर
- ८) जलमार्गाने होणाऱ्या प्रवासी व माल वाहतुकीवरील कर
- ९) स्थानिक कर
- १०) मोटार गाड्यांवरील कर
- ११) यात्रा कर

अ) २) केंद्रीय करामधील वाटा (Share in Central Tax Revenue) : भारतीय राज्यघटनेने केंद्रसरकारकडे अधिक उत्पन्नाची साधने तर राज्य सरकारांना खर्चाच्या अधिक बाबी दिल्या असल्याने केंद्रीय करामधील काही वाटा राज्य सरकारांना दिला जातो त्यामध्ये पुढील करांचा समावेश होतो.

- १) उत्पन्न करातील वाटा
- २) शेतीशिवाय अन्य मालमत्तेवरील करामधील वाटा
- ३) शेतजमिनीशिवाय अन्य संपत्तीवरील वारसा कर

ब) राज्य सरकारचे कर्ज (Loan of State Government) : राज्य सरकार आपल्या उत्पन्न खर्चामधील तफावत दूर करण्यासाठी कर्जाची उभारणी करू शकते. राज्यांना केंद्र सरकारच्या परवानगीने अंतर्गत कर्जाची उभारणी करता येते. तसेच राज्य सरकार आपली वित्तीय तूट भरून काढण्यासाठी केंद्रसरकार कडून देखील कर्जाची उभारणी करू शकते.

क) राज्याच्या उपक्रमांचा नफा (Profit of State Government's Industries): राज्य सरकार एस.टी. महामंडळ, विद्युत महामंडळ यासारख्या अनेक उपक्रमांची सुरुवात करू शकते. अशा राज्य सरकारच्या उपक्रमांना जो नफा प्राप्त होतो त्याचा समावेश त्या राज्याच्या उत्पन्नामध्ये करण्यात येतो. सरकारी उपक्रमांचा नफा हा राज्य सरकारच्या करेत्तर उत्पन्नाचा भाग असतो.

ड) अनुदान (Subsidies) : सरकारी उपक्रमांच्या नफ्याबोबरच राज्य सरकारांना प्राप्त होणारी अनुदाने देखील राज्य सरकारच्या करेत्तर उत्पन्नाचा भाग असतात. केंद्र सरकार देशातील प्रादेशिक विषमता कमी व्हावी या उद्देशाने मागासलेल्या राज्यांना अधिक तर प्रगत राज्यांना कमी अनुदान देत असते.

आपली प्रगती तपासा :

- अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.
- १) भारतीय राज्यघटनेच्या ..... व्या भागात संघराज्य वित्तव्यवस्थेबाबतच्या तरतुदींचा समावेश करण्यात आलेला आहे.
  - २) भारतीय राज्यघटनेची कलम ..... ते ३०० पर्यंत संघराज्य वित्तव्यवस्थेबाबतच्या तरतुदींचा समावेश करण्यात आलेला आहे.
  - ३) प्राप्ती कर आकारण्याचा अधिकार ..... सरकारला आहे.
  - ४) केंद्रीय उत्पादन कर, शेतजमीनी व्यतिरिक्त अन्य मालमत्तेवरील वारसा कर याची आकारणी ..... सरकार करते.
  - ५) केंद्र सरकारच्या व्याज स्वरूपातील उत्पन्नाचा समावेश ..... मध्ये केला जातो.
  - ६) केंद्र सरकारच्या सार्वजनिक कर्जाचे ..... व ..... असे दोन प्रकार पडतात.
  - ७) जे कर राज्य सरकारला उत्पन्न प्राप्त करून देतात त्यावर केंद्र सरकार जी अधिकची रक्कम आकारते त्यास ..... असे म्हटले आहे.
  - ८) जमीन महसूलाची आकारणी ..... सरकार कडून केली जाते.
-
-
-
-
-

११.२.४ विकेंद्रीकरण प्रमेय (Decentralization theorem) :

वित्तीय संघवादाबाबतच्या परंपरागत विचारांमध्ये मसग्रेव्ह (Musgrave), टिबू (Tiebout), ओट्स (Oates), यांच्या विचारांचा समावेश होतो. वित्तीय संघवादाच्या या परंपरागत विचारांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रामधील अदिकार निश्चितीच्या समस्येवर उपाय सुचविलेले आहेत. विकेंद्रीकरण प्रमेयाच्या सहाय्याने अर्थव्यवस्थेमध्ये केंद्र सरकार, राज्य सरकारे आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था दरम्यान उत्पन्नाची साधने, अधिकार यांचे वाटप कशा स्वरूपात केले जाते याबाबत स्पष्टीकरण देण्यात आले आहे.

संघराज्य पद्धतीमध्ये एकूण कार्याचे तसेच अधिकारांचे विभाजन केंद्र व राज्यसरकार तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्यामध्ये करण्यात आलेले आहे. संघराज्य वित्तव्यवस्थेमध्ये केंद्र सरकारकडे कमी जबाबदाऱ्या व कार्ये देण्यात यावीत आणि अधिक उत्पन्न देणारी तसेच लवचिक उत्पन्नाची साधने देण्यात यावीत. तर राज्यांकडे अधिक जबाबदाऱ्या, कार्ये व कमी उत्पन्न देणारी तसेच अलवचिक उत्पन्नाची साधने देण्यात यावीत. परिणामी राज्यांना निधीसाठी केंद्रसरकारवर अवलंबून रहावे लागते. केंद्राकडून निधी मागावा लागत असल्याने केंद्राची बंधने तसेच अटींच्या अधीन राहूनच राज्यांना कार्य करावे लागते. अशा स्वरूपाचे वित्तीय विकेंद्रीकरणाबाबत धोरण स्विकारल्यास अर्थव्यवस्था एकसंघ राहण्यास मदत होते. यादृष्टीने भारतामध्ये राज्यघटनेमधील तरतुदींना अनुसरून स्विकारलेली संघराज्य वित्तव्यवस्था अत्यंत महत्त्वाची आहे.

आपली प्रगती तपासा :

- अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.
- १) वित्तीय संघवादाबाबतच्या परंपरागत विचारांमध्ये ..... यांच्या विचारांचा समावेश होतो.
  - २) वित्तीय संघवादाच्या ..... विचारांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रामधील अधिकार निश्चितीच्या समस्येवर उपाय सुचिविलेले आहेत.
  - ३) वित्तीय विकेंद्रीकरणाच्या प्रमेयानुसार ..... सरकारकडे अधिक उत्पन्न देणारी तसेच लवचिक उत्पन्नाची साधने देण्यात यावीत.
  - ४) वित्तीय विकेंद्रीकरणाच्या प्रमेयानुसार ..... सरकारकडे अधिक जबाबदाच्या व कार्ये देण्यात यावीत.
-
-
-
-

११.२.५ कर निश्चितीच्या समस्या (Tax Assignment Problem) :

कर हे सरकारच्या उत्पन्नाचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण साधन आहे. सरकारला विविध बाबींवर खर्च करता यावा यासाठी कर हे उत्पन्न प्राप्त करून देत असतात. कोणत्याही व्यक्तिगत लाभाचा विचार न करता समाजहितासाठी सरकारला खर्च करता यावा या साठी व्यक्तींनी आपल्या उत्पन्नातून दिलेले सक्तीचे देणे म्हणजे कर होय. अशा स्वरूपाची कराची व्याख्या सेलिंगमन यांनी केली आहे.

कर उत्पन्न अत्यंत महत्त्वाचे असले तरी कर निश्चितीच्या पद्धतीमध्ये अनेक समस्या आहेत असे म्हटले जाते. करारोपनामध्ये सरकारने कोणत्या दराने कर आकारणी करावी, करारोपनाची कोणती पद्धती स्थिकारावी तसेच कर आकारणी कशी करावी याबाबत ज्या समस्या निर्माण होत असतात त्यांना कर निश्चितीच्या समस्या असे म्हणतात. कर निश्चितीच्या समस्यांमध्ये पुढील महत्त्वाच्या समस्यांचा समावेश केला जातो.

अ) कर आकारणी कोणी करावी : अर्थव्यवस्थेमध्ये वेगवेगळ्या स्वरूपाचे अनेक कर आकारले जातात. कोणता कर कोणी आकारावा म्हणजेच केंद्र सरकारने कोणकोणते कर आकारावेत, राज्य सरकारने कोणते तसेच स्थानिक सरकारांनी कोणते कर आकारावेत याच्या निश्चितीची समस्या निर्माण होत असते.

ब) कोणत्या दराने कर आकारणी करावी : कर आकारणी कोणी करावी याबरोबरच कर आकारणीचा दर काय असावा याच्या निश्चितीमध्ये देखील समस्या निर्माण होत असतात. कराचे दर अधिक असतील तर कर चुकवेगिरी वाढते या उलट कराचे दर अल्प असतील तर सरकार पूरेसा निधी निर्माण करण्यामध्ये यशस्वी होत नाही. म्हणूनच सरकारला पर्याप्त दराने कर आकारणी करणे आवश्यक ठरते. परंतु पर्याप्त कर निश्चितीमध्ये समस्या निर्माण होत असतात.

क) करारोपनाची कोणती पद्धती स्विकारावी : करारोपनाचा अनेक पद्धती आहेत त्यामध्ये प्रगतशील कर, प्रमाणशील कर, प्रतीगामी कर व न्हासमान पूरोगामी कर यापैकी कोणती पद्धती योग्य आहे याची निश्चिती करण्याची समस्या निर्माण होत असते. कारण देशादेशानुसार उत्पादनाची साधने, विकासाचा वेग तसेच विकासाची उद्दिष्टे यामध्ये फरक असल्याने सर्व देशांना एकच कर पद्धती योग्य ठरु शकत नाही.

ड) करारोपनाला ऐतिहासिक आधार असावा काय : वरील समस्यांबरोबरच व्यक्ती व संस्थांच्यावर कर आकारणी करत असताना त्यासाठी कोणत्या ऐतिहासिक आधार असावा की नसावा याबाबत देखील समस्या निर्माण होत असतात.

इ) करसवलती कोणास द्याव्यात : कर आकारणी करताना सरकार काही लोकांना कर सवलती देत असते. अशा कर सवलती नेमक्या कोणास द्याव्यात, कोणास देऊ नयेत हे निश्चित करावे लागते. तसेच कर सवलती किती प्रमाणात द्याव्यात याच्या निश्चितीमध्ये देखील समस्या निर्माण होत असतात.

कर निश्चितीमध्ये वरील स्वरूपाच्या विविध समस्या निर्माण होत असतात.

आपली प्रगती तपासा :

अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

- १) कोणत्याही व्यक्तीगत लाभाचा विचार न करता समाजहितासाठी सरकारला खर्च करता यावा यासाठी व्यक्तींनी आपल्या उत्पन्नातून दिलेले सक्तीचे देणे म्हणजे ..... होय.
  - २) करारोपनामध्ये सरकारने कोणत्या दराने कर आकारणी करावी, करारोपनाची कोणती पद्धती स्विकारावी तसेच कर आकारणी कशी करावी याबाबत ज्या समस्या निर्माण होत असतात त्यांना ..... असे म्हणतात.
  - ३) करारोपनाच्या अनेक पद्धतींमध्ये प्रगतशील कर, प्रमाणशील कर, ... व ..... कर या महत्त्वाच्या पद्धती आहेत.
  - ४) वित्तीय विकेंद्रीकरणाच्या प्रमेयानुसार ..... सरकारकडे अधिक जबाबदाच्या व कार्ये देण्यात यावीत.
-
-
-
-

११.३ सारांश

भारतातील सर्व राज्यांना केंद्राच्या नियंत्रणाखाली एकसंघ ठेवण्याच्या दृष्टीने भारतीय संघराज्य वित्तव्यवस्थेमध्ये केंद्र सरकारकडे अधिक उत्पन्नाची साधने तसेच अधिकार देण्यात आलेले आहेत तर राज्यांकडे अधिक जबाबदाऱ्या व कार्ये सोपविण्यात आलेली आहेत. संघराज्य पद्धतीमध्ये एकूण कार्याचे विभाजन केंद्र व राज्यसरकार यांच्यामध्ये करण्यात आलेले आहे. त्याबरोबरच भारतीय राज्यघटनेमध्ये केंद्र व राज्यांमधील वित्तीय विकेंद्रिकरणाबाबत विश्लेषण देण्यात आलेले आहे. सरकारला आपल्या उत्पन्नापेक्षा जास्त खर्च करण्यासाठी सार्वजनिक कर्ज काढावे लागते. वित्तीय संघवादाबाबतच्या परंपरागत विचारांमध्ये मसग्रेह, टायबोट, ओट्स यांचा विचारांचा समावेश होतो. वित्तीय संघवादाच्या या परंपरागत विचारांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रामधील अधिकार निश्चितीच्या समस्येवर उपाय सुचिविलेले आहेत. भारतामध्ये कर निश्चित करण्यामध्ये काही समस्या आहेत.

११.४ पारिभाषिक शब्द

- १) केंद्रीय कर महसूल - केंद्र सरकारला विविध करांच्या माध्यमातून जे उत्पन्न प्राप्त होते, त्यास केंद्रीय कर महसूल असे म्हणतात.
- २) केंद्रीय करेतर महसूल - महसुली उत्पन्नाचा जो भाग करांच्याशिवाय अन्य मार्गानी जमा केला जातो त्यास करेतर उत्पन्न असे म्हणतात.

११.५ प्रश्न

- १) वित्तीय संघव्यवस्था व वित्तीय विकेंद्रीकरण स्पष्ट करा.
- २) सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार व स्त्रोत सांगा.
- ३) राज्य सरकारची उत्पन्नाची साधने स्पष्ट करा.
- ४) विकेंद्रीकरण प्रमेय स्पष्ट करा.
- ५) कर निश्चितीच्या समस्या स्पष्ट करा.

१२

वित्तीय विभाजन (REVENUE SHARING)

घटक रचना :

- १२.० उद्दिष्ट्ये
- १२.१ सरकारांतर्गत अनुदान व महसूल विभाजन
- १२.२ द फ्लायपेपर परिणाम
- १२.३ सार्वजनिक निवड व संघराज्य वित्तव्यवस्था
- १२.४ संघीय समस्या सोडविणारा मुख्य एजंट
- १२.५ प्रश्न

१२.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर पुढील गोष्टींचे आकलन होईल.

- १) सरकार अंतर्गत अनुदान व महसूल विभाजनाचा अर्थ.
- २) द फ्लायपेपर परिणाम
- ३) सार्वजनिक निवड व संघराज्य वित्तव्यवस्था.
- ४) संघीय समस्या सोडविणारा मुख्य एजंट

१२.१ सरकारांतर्गत अनुदान व महसूल विभाजन (INTER GOVERNMENTAL GRANTS AND REVENUE SHARING) :

केंद्र सरकारकडे अधिक तसेच लवचिक उत्पन्नाची साधने दिलेली आहेत तर स्थानिक सरकारांना खर्चाच्या अधिक बाबी व अल्प उत्पन्नाची तसेच अलवचिक खर्चाची साधने दिलेली आहेत. परिणामी स्थानिक सरकारांचा खर्च अधिक व उत्पन्न कमी अशी अवस्था निर्माण झाल्याने त्यांना केंद्राच्या मदतीवर अवलंबून रहावे लागते. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २८० नुसार भारताचे राष्ट्रपती दर पाच वर्षांनी वित्त आयोगाची नेमणूक करतात. वित्त आयोग घटनेच्या कलम २७५ नुसार राज्यांना केंद्रिय करामधील वाटा तसेच अनुदान वाटपाबाबत शिफारसी करत असतो.

केंद्र सरकार राज्यांना कर्ज, करांमधील वाटा तसेच अनुदान यास्वरूपामध्ये आर्थिक मदत करत असते. या मदतीच्या आधारे राज्य सरकारच्या उत्पन्न व खर्चामध्ये समतोल साध्य होण्यास मदत होत असते.

अ) सरकारांतर्गत अनुदानाचे विभाजन : करांच्या विभाजनाबरोबरच केंद्रसरकारकडून प्राप्त होणारे अनुदान हे देखील वित्तीय हस्तांतरणाचे महत्त्वाचे साधन आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २७५ नुसार भारताचा वित्त आयोग राज्यांना वैधानिक अनुदानाचे विभाजन करण्याबाबत शिफारसी करतो. तर कलम २८२ नुसार राज्यांना योजना तसेच बिगर योजना खर्चाच्या पुर्ततेसाठी केंद्र सरकार अनुदानाचे वाटप करत असते. राज्य सरकारांना पुढील विविध स्वरूपामध्ये अनुदानाचे वाटप केले जाते.

- १) राज्यांच्या योजनांसाठी दिलेले अनुदान (Grants under State Plan Schemes):
- २) केंद्रिय योजनांसाठी राज्यांना दिलेले अनुदान (Grants under Central Plan Schemes) :
- ३) केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी राज्यांना दिलेले अनुदान (Grants under Centrally Sponsored Schemes) :
- ४) विशेष योजनाखर्चासाठी राज्यांना दिलेले अनुदान (Grants under Special Plan Schemes) :
- ५) बिगर योजना खर्चासाठी राज्यांना दिलेले अनुदान (Grants under Non-Plan Plan Schemes):

वरील प्रकारांबरोबरच विशिष्ट उद्देश अनुदाने (Specific Purpose Grant) तसेच सर्वसाधारण अनुदाने (General Grant) या स्वरूपात देखील अनुदानाचे वाटप करण्यात येते. देशातील घटक राज्यांना आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी अनेक विकासात्मक तसेच कल्याणकारी कार्य करावी लागतात. अशा कार्यसाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो तो करण्याइतपत निधी राज्यांकडे नसल्याने राज्यांना अनुदान स्वरूपात मदत करण्याचे कार्य केंद्र सरकार करत असते.

ब) केंद्रिय करांचे विभाजन : केंद्र सरकार राज्य सरकारांना आयकर तसेच उत्पादन शुल्क या पासून प्राप्त झालेल्या एकूण उत्पन्ना पैकी काही टक्के रक्कमेचे वितरण राज्यांमध्ये करत असते. सन १९८५ पर्यंत मालमत्ता करापासून प्राप्त झालेल्या उत्पन्नाचे देखील राज्यांमध्ये वाटप केले जात होते. परंतु भारतामध्ये १९५३ मध्ये आकारण्यास सुरुवात केलेल्या मालमत्ता करापासून प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा वसूलीचा खर्च अधिक होत असल्या कारणाने १९८५ मध्ये रद्द करण्यात आल्याने तेव्हापासून फक्त आयकर तसेच उत्पादन शुल्क यांचेच विभाजन राज्यांमध्ये करण्यात येते.

१) आयकरांचे विभाजन : भारतातील केंद्र सरकार शेती उत्पन्नाव्यतिरिक्त अन्य उत्पन्नावर कर आकारणी करत असते. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २७० नुसार केंद्रीय उत्पन्न करांपैकी काही रक्कमेचे राज्य सरकारांमध्ये वाटप करत असते. सन १९९०-९१ मध्ये केंद्र सरकारने राज्यांना उत्पन्न करातील वाटचाच्या स्वरूपात ३,९८९ कोटी रुपये एवढी रक्कम दिलेली होती त्यामध्ये सन १९९१-२००० मध्ये १८२९८.९ कोटी रुपयांपर्यंत वाढ झालेली होती.

२) केंद्रिय उत्पादन शुल्काचे विभाजन : भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २७२ नुसार केंद्रिय उत्पादन शुल्कापैकी काही रक्कमेचे विभाजन राज्यांमध्ये केले जाते. सन १९९०-९१ मध्ये केंद्र सरकारने राज्यांना उत्पादन शुल्कापैकी वाट्याच्या स्वरूपात १०२५२.३ कोटी रुपये एवढी रक्कम दिलेली होती त्यामध्ये सन १९९९-२००० मध्ये २५९०२.३ कोटी रुपयांपर्यंत वाढ झालेली होती.

सन १९९९-२००० नंतर वित्त आयोगाने वाटा उत्पन्नावर कर व केंद्रीय उत्पादन शुल्क असे वेगवेगळे न करता एकूण वाटप योग्य कर रकमेपैकी एक विशिष्ट रक्कम या स्वरूपामध्ये करण्यास सुरुवात केली. अकराव्या वित्त आयोगाने एकूण वाटप योग्य कर रकमेपैकी २९ टक्के रकमेचे विभाजन करण्याची शिफारस केली. बाराव्या वित्त आयोगाने हे प्रमाण २९ टक्क्यांवरून ३०.५ असा वाढविण्याची शिफारस केली. तेराव्या वित्त आयोगाने हे प्रमाण ३२ टक्क्यांपर्यंत तर चौदाव्या वित्त आयोगाने यामध्ये १० टक्के वाढ करून तो ४२ टक्के केला आहे.

आपली प्रगती तपासा :

- अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.
  - १) भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ..... नुसार भारताचे राष्ट्रपती दर पाच वर्षांनी वित्त आयोगाची नेमणूक करतात.
  - २) वित्त आयोग घटनेच्या कलम ..... नुसार राज्यांना केंद्रिय करामधील वाटा तसेच अनुदान वाटपाबाबत शिफारसी करत असतो.
  - ३) कलम २८२ नुसार राज्यांना योजना तसेच बिगर योजना खर्चाच्या पुर्ततेसाठी केंद्र सरकार ..... वाटप करत असते.
  - ४) विशिष्ट उद्देश अनुदाने तसेच ..... अनुदाने असे अनुदानाचे दोन मुख्य प्रकार पडतात.
  - ५) भारतात सन ..... पर्यंत मालमत्ता करापासून प्राप्त झालेल्या उत्पन्नाचे देखील राज्यांमध्ये वाटप केले जात होते.
  - ६) मालमत्ता करापासून प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा वसूलीचा खर्च अधिक होत असल्या कारणाने ..... मध्ये रद्द करण्यात आला.
  - ७) भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ..... नुसार केंद्रीय उत्पन्न करापैकी काही रकमेचे राज्यसरकारांमध्ये वाटप करत असते.
  - ८) भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २७२ नुसार ..... काही रकमेचे विभाजन राज्यांमध्ये केले जाते.
  - ९) चौदाव्या वित्त आयोगाने एकूण वाटप योग्य कर रकमेपैकी ..... टक्के रकमेचे विभाजन करण्याची शिफारस केली.
-
-
-
-

१२.२ द फ्लायपेपर परिणाम (THE FLYPAPER EFFECT) :

एडवर्ड ग्राम्लीच व जेम्स हेन्डरसन यांनी १९६० च्या कालखंडानंतर स्थानिक सरकारच्या कर व खर्च पद्धती धोरणाच्या दिशेमध्ये मोठा बदल केला. १९६० पूर्वीच्या सर्व अभ्यासामध्ये लोकसंख्या व आर्थिक बाबी, सरकारी अंदाजपत्रकामधील सहसंबंध स्पष्ट केलेला हे. एडवर्ड ग्राम्लीच यांनी १९७९ मध्ये सरकारांतर्गत अनुदानाचे उत्तेजनात्मक परिणाम (The Sumulative Effects of Intergovernmental Grants) ही संकल्पना मांडली. या संकल्पनेवर आधारित फ्लायपेपर परिणाम ही संकल्पना सर्वप्रथम ऑर्थर ओकुन यांनी मांडली. एडवर्ड ग्राम्लीच यांनी कोरनट आणि रबीनफेल्ड यांच्या सहाय्याने सरकारांतर्गत अनुदानाचे उत्तेजनात्मक परिणाम या संकल्पनेची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सरकारने दिलेले अनुदान, प्रती डॉलर दिलेल्या अनुदानाच्या तुलनेत स्थानिक खर्चाला अधिक स्वरूपात उत्तेजन देते व त्यामधून नागरीकांचे उत्पन्न अधिक गतीने वाढले असे मत त्यांनी उत्तेजनात्मक परिणामांचे स्पष्टीकरण देताना व्यक्त केले आहे.

ऑर्थर ओकुन यांनी एडवर्ड ग्राम्लीच यांच्या संशोधनाच्या आधारावर फ्लायपेपर परिणाम या संकल्पनेची लाक्षणीक स्वरूपात मांडणी केली आहे. द फ्लायपेपर परिणाम ही सावजनिक वित्त व्यवस्थेशी निगडीत असणारी संकल्पना आहे. केंद्र व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्यामधील वित्तीय संबंधामध्ये केंद्र सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थांना केलेल्या मदतीचा स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या एकूण खर्चावर कक्षा स्वरूपाचा परिणाम होतो याचे स्पष्टीकरण फ्लायपेपर परिणामाच्या सहाय्याने देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

एडवर्ड ग्राम्लीच व जेम्स हेन्डरसन यांनी लोकसंख्या, आर्थिक बाबी आणि सरकारी अंदाजपत्रकामधील सहसंबंध स्पष्ट करत असताना असे मत व्यक्त केले की देशातील नागरिक त्यांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीकडून विविध सेवांची मागणी करत असतात. तर निवडून दिलेले प्रतिनिधी हे सरकारकडे उपलब्ध असलेल्या निधीनुसार नागरीकांना सेवा सुविधा उपलब्ध करून देत असतात.

स्थानिक सरकारच्या उत्पन्नाचे मार्ग : एडवर्ड ग्राम्लीच व जेम्स हेन्डरसन यांच्या मते स्थानिक सरकारच्या उत्पन्नाचे दोन महत्त्वाचे मार्ग असतात ते म्हणजे

१) **नागरिकांच्या उत्पन्नामधून :** स्थानिक सरकार विविध स्वरूपाचे कर आकारून नागरिकांच्या उत्पन्नामधून काही भाग काढून घेत असते.

२) **केंद्र सरकारकडून मिळणारे अनुदान :** केंद्र सरकार स्थानिक सरकारांना अनुदान स्वरूपामध्ये जो वाटा देत सते त्याचाही समावेश स्थानिक सरकारच्या उत्पन्नामध्ये होत असतो.

केंद्र सरकार स्थानिक सरकारांना जे अनुदान देते त्यामधून स्थानिक सार्वजनिक खर्चामध्ये वाढ होते व त्यामधून नागरीकांचे तसेच स्थानिक सरकारांचे उत्पन्न देखील त्याच गतीने वाढत जाते अशा स्वरूपाचा जो विचार मांडला त्यालाच फ्लायपेपर परिणाम असे संबोधले जाते.

आपली प्रगती तपासा :

- अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.
- १) एडवर्ड ग्राम्लीच व जेम्स हेन्डरसन यांनी ..... च्या कालखंडानंतर स्थानिक सरकारच्या कर व खर्च पद्धती धोरणाच्या दिशेमध्ये मोठा बदल केला.
  - २) ..... यांनी १९७९ मध्ये सरकारांतर्गत अनुदानाचे उत्तेजनात्मक परिणाम ही संकल्पना मांडली.
  - ३) फ्लायेपर परिणाम ही संकल्पना सर्वप्रथम ..... यांनी मांडली.
  - ४) एडवर्ड ग्राम्लीच व जेम्स हेन्डरसन यांनी स्थानिक सरकारच्या उत्पन्नाचे ..... मार्ग असतात असे मत व्यक्त केले.
-
-
-
-
-

१२.३ सार्वजनिक निवड व संघराज्य वित्तव्यवस्था (PUBLIC CHOICE AND FISCAL FEDERALISM) :

सार्वजनिक निवड व संघराज्य वित्तव्यवस्था या दोहोंमध्ये अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशा स्वरूपाचा संबंध असल्याचे दिसून येते. रॉडरीक हिल्स यांच्या मते अर्थतज्ज्ञ, राजनिती तज्ज्ञ तसेच वकिल यांचे सार्वजनिक निवड व संघराज्य वित्तव्यवस्था यामधील संबंध विकासामध्ये अत्यंत महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. चार्ल्स टाबॉट यांनी लिहिलेल्या अ प्यूअर थेअरी ऑफ लोकल पब्लिक एक्सपेंडीचर (A Pure Theory of Local Public Expenditure) या लेखामध्ये सार्वजनिक निवड व संघराज्य वित्तव्यवस्था यामधील संबंधाबाबत स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संघराज्य व्यवस्था ही सार्वजनिक निवडीमधील समस्यावर उपाय उपलब्ध करून देत असते. म्हणूनच संघराज्य व्यवस्थेचा विकास होणे अत्यंत आवश्यक मानले जाते. संघराज्य व्यवस्थेच्या विकासासाठी कायदेशीर तरतूदी करणे आवश्यक आहे तसेच त्यांचे काटेकोर रीत्या पालन होणे देखील गरजेचे आहे.

आपली प्रगती तपासा :

- अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.
- १) अर्थतज्ज्ञा, राजनिती तज्ज्ञ तसेच वकिल यांचे सार्वजनिक निवड व संघराज्य वित्तव्यवस्था यामधील संबंध विकासामध्ये अत्यंत महत्त्वपूर्ण योगदान आहे असे मत ..... यांनी व्यक्त केले.
  - २) ..... यांनी लिहिलेल्या अ प्यूअर थेअरी ऑफ लोकल पब्लिक एक्सपैंडीचर हा लेख लिहला.
  - ३) सार्वजनिक निवड व संघराज्य वित्तव्यवस्था यामधील संबंधाबाबत स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न ..... यांनी केला आहे.
-
-
-
-
-

१२.४ संघीय समस्या सोडविणारा मुख्य एजंट (FEDERALISM AS A PRINCIPAL AGENT PROBLEM) :

कोणत्याही स्वरूपाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये संघीय व्यवस्था अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. संघीय व्यवस्थेची अर्थव्यवस्थेतील भूमिका विचारात घेऊनच संघीय व्यवस्था ही समस्या सोडविणारा मुख्य एजंट आहे अशा स्वरूपाचे मत व्यक्त करण्यात आले आहे. संघीय व्यवस्थेबाबत अनेक तज्ज्ञांनी वेगवेगळी मते व्यक्त केली आहेत. सन १९८० मध्ये ब्रेवेन आणि बूचानन यांनी सर्वप्रथम संघीय व्यवस्थाच्या या कार्यावर प्रकाश टाकलेला आहे. त्यांच्यानंतर सन १९९६ मध्ये फ्रेय आणि इचेनबर्जर यांनी याबाबतचे लिखाण केल्याचे आढळते, तर सन १९९७ मध्ये इनमन आणि रुबिनफेल्ड यांनी संघीय व्यवस्था ही समस्या सोडविणारा मुख्य एजंट अशा स्वरूपामध्ये कार्य करतो असे मत व्यक्त केले.

वरील सर्व तज्ज्ञांनी असे मत व्यक्त केले की देशातील सरकार हे देशातील नागरिकांच्या समस्या सोडविणारा मुख्य एजंट असतो. लोकशाही स्वरूपाच्या राष्ट्रांमध्ये नागरिकांच्या सरकारकडून अनेक अपेक्षा तसेच मागण्या असतात आणि त्यापैकी अधिकाधिक समस्या सोडविणाच्या सरकारला लोकांची अधिक पंसती असते. अशा अवस्थेमध्ये संघीय व्यवस्था ही नागरिकांच्या समस्या सोडविणारी मुख्य एजंट म्हणून कार्य करत असते. म्हणूनच संघीय व्यवस्था ही लोकशाही राष्ट्रांमध्ये अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते.

आपली प्रगती तपासा :

- अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.
- १) ..... व्यवस्था ही समस्या सोडविणारा मुख्य एजंट आहे असे मत व्यक्त केले जाते.
  - २) सन १९८० मध्ये ..... यांनी सर्वप्रथम संघीय व्यवस्थेच्या कार्यावर प्रकाश टाकला आहे.
  - ३) सन १९९६ मध्ये ..... यांनी संघीय व्यवस्थेच्या कार्याबाबत लिखाण केले आहे.
  - ४) सन ..... मध्ये इनमन आणि रुबिनफेल्ड यांनी संघीय व्यवस्था ही समस्या सोडविणारा मुख्य एजंट अशा स्वरूपामध्ये कार्य करतो असे मत व्यक्त केले.
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-
-

१२.५ प्रश्न

टीपा लिहा :

- १) सरकारांतर्गत अनुदानाचे विभाजन
- २) केंद्रिय करांचे विभाजन
- ३) बहिर्गत किंवा बाह्य कर्जाचे स्त्रोत
- ४) केंद्रीय करामधील वाटा
- ५) राज्य सरकारचे कर्ज
- ६) अनुदान

दीर्घोत्तरी प्रश्न :

- १) कर निश्चितीच्या समस्यांचा सविस्तर आढावा घ्या.
- २) सरकारांतर्गत अनुदान व महसूलाचे विभाजन स्पष्ट करा.
- ३) द फ्लायपेपर परिणामाचा सविस्तर आढावा घ्या.
- ४) सार्वजनिक निवड व संघराज्य वित्तव्यवस्था यामधील संबंध स्पष्ट करा.

प्रकरण ७

१३

भारतातील कररचना

(TAX STRUCTURE IN INDIA)

घटक रचना :

- १३.१ उद्दिष्ट्ये
- १३.२ प्रस्तावना
- १३.२.१ केंद्र सरकारकडून आकारले जाणारे कर
- १३.२.२ राज्य सरकारकडून आकारले जाणारे कर
- १३.३ सारांश
- १३.४ पारिभाषिक शब्द
- १३.५ प्रश्न

१३.१ उद्दिष्ट्ये -

प्रस्तुत प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर पुढील गोष्टीचे आकलन होईल.

- १) केंद्र सरकारकडून आकारले जाणारे कर समजतील.
- २) राज्य सरकारकडून आकारले जाणारे कर समजतील.

१३.२ प्रस्तावना

स्वांतंत्र्योत्तर काळात सरकारच्या कर उत्पन्नामध्ये वाढ होत आहे. यात वाढ होण्याची दोन कारणे आहेत एक म्हणजे भाववाढ आणि दुसरे करांच्या दरात आणि व्याप्तीत झालेली वाढ होय सन १९५०-५१ मध्ये सरकारचे एकूण कर उत्पन्न ६२७ कोटी रुपये होते. त्यानंतर २० वर्षांनी सन १९७०-७१ ला ४७५२ कोटी रुपये झाले. १९९०-९१ ला ८७७२२ कोटी रुपये झाले. सन २०००-०१ ला ३०५३२२ कोटी रुपये, २०१०-११ ला १२७१६६५ कोटी रुपये झाले आहे. तर सन २०१५-१६ च्या अंदाजपत्रकात (अंदाजीत) १४४९४९० कोटी रुपये आहे. सन १९५०-५१ ते २०१२-१३ या ६३ वर्षांत कर उत्पन्न २७३७ पटीने वाढले आहे. सन १९५०-५१ मध्ये कर उत्पन्न हे सरकारच्या एकूण महसुलाच्या ८८% होते त्यात सन २०१५-१६ मध्ये ८०.५७ % एवढे झाले. (अंदाजपत्रक) तर खरे तर उत्पन्न १२ % वरुन वाढून १९.४२ % एवढे झाले.

१३.२.१ केंद्र सरकार कडून आकारले जाणारे कर (Taxes Levied by Central Governments) :-

केंद्र सरकारला करांच्या माध्यमातून मिळणाऱ्या महसुलामध्ये पुढील करांचा समावेश होतो.

१) उत्पन्न कर (Income Tax) :

वैयक्तिक उत्पन्न कर हा केंद्र सरकारकडून आकारला जातो आणि त्याचे वाटप / वितरण केंद्र आणि राज्यामध्ये केले जाते. उत्पन्न कर हा व्यक्तीच्या उत्पन्नाच्या प्रमाणात आकारला जातो. त्यासाठी कर आकारणीच्या “क्षमता तत्वाचा” (Ability to pay) आधार घेतला जातो. ज्या व्यक्तीचे वार्षिक उत्पन्न २,५०,००० रुपये किंवा त्यापेक्षा कमी आहे त्यांना कर माफ केला जातो. त्यानंतर ज्याचे उत्पन्न २,५०,००१ ते ५,००,००० रुपये आहे. त्यांना १० % कर आकारल जातो. ज्याचे उत्पन्न ५,००,००१ ते ९०,००,००० रुपये आहे त्यांना २० % कर आकारला जातो. आणि ज्यांचे उत्पन्न ९०,००,००० रुपये पेक्षा जास्त आहे त्यांना ३०% कर आकारला जातो. ही उत्पन्न कर आकारणी पद्धती प्रगतशील कर आकारणी पद्धती प्रगतीशील कर आकारणी पद्धती आहे.

भारतात वेगाने होणाऱ्या औद्योगिकीकरण आणि त्यामुळे दरडोई उत्पन्नात होत असलेली वाढ यामुळे सरकारच्या कर उत्पन्नामध्ये वेगाने वाढ होत आहे. सन १९५०-५१ मध्ये उत्पन्न करापासून १४० कोटी कर महसुल जमा झाला होता. सन १९७०-७१ नंतर मात्र आयतकरात वेगाने वाढ झाली. कारण त्यावेळी करांचे दर कमी केलेत त्यामुळे जास्त लोक कराखाली आहे. सन १९८०-८१ मध्ये या करापासून मिळालेले उत्पन्न १५१० कोटी रुपये होते. सन १९९०-९१ मध्ये १२५६ कोटी सन २०००-०१ मध्ये २३७६६ कोटी २०९३-९४ मध्ये २४०९२२ कोटी रुपये आणि २०१५ -१६ च्या अंदाजपत्रकात ३२७३६७ कोटी रुपये अंदाजित आहे.

उत्पन्नकर भारत सरकारकडून आकारला आणि वसूल केला जातो आणि त्यातून राज्य सरकार वाटून दिले जाते. पण वाटणी वित्त आयोगाच्या शिफारसीनुसार केली जाते. भारतात उत्पन्नकर आरोही कर म्हणून ओळखला जातो. जगातील विकसित देशांच्या तुलनेत भारतातील उत्पन्नकर जास्त आरोहित आहे. भारतात उत्पन्न कराचा दर उंच असल्यामुळे कर बुडविण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. तसेच अनावश्यक खर्चास प्रोत्साहन मिळते. सन १९५३ च्या कर चौकशी आयोगाने भारतात ३० ते ४० करोड रुपयांपर्यंत उत्पन्न कर बुडिवला जातो असा अंदाज वर्तविला घेता. प्रा. काल्डोरच्या मते ही रक्कम २०० ते ३०० करोड रुपयांपर्यंत असावी असा अंदाज आहे. सन १९७२ च्या प्रत्यक्ष कर चौकशी समितीने आपल्या अहवालात अर्थव्यवस्थेत काळापैसा कॅन्सरसारखा फैलावत आहे. काळा पैसा लपविलेल्या उत्पन्न आणि संपत्तीच्या स्वरूपात आहे. भारतातील कर बुडविण्याची प्रवृत्ती कमी व्हावी म्हणून अनेक समिती आयोगाने उपाय सुचविले आहे.

२) निगम कर (Corporation Tax):-

कंपन्यांच्या उत्पन्नावर आकारल्या जाणाऱ्या कराला निगम कर असे म्हणतात. केंद्र सरकार लहान आणि मोठया उद्योगांच्या नफ्यावर निगम कर आकारते. सन १९९८ -९९ मध्ये देशातील उद्योगाच्या निव्वळ नफ्यावर ३५ % तर परकीय कंपन्यांच्या निव्वळ नफ्यावर ४८%

दराने हा कर आकारला जात होता. सन २००२ - ०३ मध्येसुद्धा याच दराने कर आकारला जात होता. सन २०१५ - १६ मध्ये तो ३०% आकारला जात आहे. पुढील चार वर्षात तो २५% पर्यंत कमी करण्याचे ठरविले आहे.

सन १९९० - ९१ मध्ये भारत सरकारने स्वीकारलेले नविन आर्थिक धोरणामुळे निगम करात घट करण्यात येत आहे. त्यांचा परिणाम विकासावर अनुकूल झाला आहे. त्याचबरोबर औद्योगिक क्षेत्रावर त्यांचा गुण परिणाम चांगला झाला आहे. त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्रात नविन गुंतवणूक वाढली आहे.

आर्थिक नियोजन आणि जलद औद्योगिकीरणामुळे निगम करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात वेगाने वाढ होत आहे. सन १९५० - ५१ मध्ये निगम करापासून मिळणारे उत्पन्न ४० कोटी रुपये होते. सन १९८० - ८१ मध्ये निगम करापासून मिळणारे उत्पन्न १३१० कोटी रुपये होते ते १९९०-९१ ला ५३३५ कोटी रुपये सन २०००-०१ ला २५१७८ कोटी रुपये सन २०१० - ११ ला २९८६८८ कोटी रुपये होते. तर सन २०१५-१६ च्या अंदाजपत्रकात निगम करापासूने उत्पन्न ४७०६२८ कोटी रुपये प्रस्तावित होते.

३) व्याजावरील कर (Interest Tax):-

सन १९७४ च्या व्याज कर कायद्यानुसार व्यापारी बँकांनी दिलेली कर्जे व अग्रिमापासून मिळणाऱ्या एकूण व्याज रकमेवर हा कर आकारला जातो. या करापासून सन १९७४ - ७५ मध्ये सरकारला ११ कोटी रुपये महसूल मिळाला होता. त्यामध्ये १९७७-७८ पर्यंत ११५ कोटी रुपयांपर्यंत वाढ झाली. सन १९८५ मध्ये सरकारने व्याजकर रद्द केला. परत भाववाढ कमी करण्यासाठी त्याचा वापर केला व्यापारी बँका, सार्वजनिक वित्तीय संस्था आणि वित्तपुरवठा करणाऱ्या कंपन्या यांच्या व्याज उत्पन्नावर हा कर आकारला जातो. सन १९९९ २००० या वर्षी व्याज करापासून १००० कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले सन २०१२ - १३ ला ६ कोटी परंतु २०१३ - २०१४, २०१४-१५ ला ० कोटी रुपये उत्पन्न होते.

४) भांडवली लाभ कर (Capital Gains Tax)

दुसऱ्या महुयुद्धामध्ये अनेक व्यक्तींनी भांडवलावर लाभ मिळाले. परिणामतः सन १९४७ - ४८ मध्ये पहिल्यांदा भांडवली लाभावर कर बसविला. मात्र दोन वर्षानंतर भांडवली लाभ कर बंद करण्यात आला. विकास कार्यक्रमात जर वाढत्या किंमतीमुळे भांडवली लाभाचे प्रमाण वाढू लागले तर भांडवली लाभ कर हा उत्पन्नाचा महत्वाचा मार्ग आहे. सन १९५६ मध्ये प्रा. कालडोर ह्यांनी ज्या कर सुधारणांची शिफारस केली त्यात भांडवली लाभ कराचे समर्थन केले. व त्यावर्षी तो पुन्हा सुरु केला.

भांडवली संपत्तीच्या विक्रीमुळे किंवा स्थानांतरणामुळे होणाऱ्या लाभावर हा कर आकारला जातो. ५००० रुपया पर्यंतच्या भांडवली लाभ कर आकारला जात नाही. भांडवली लाभ कर हा करपद्धतीचा अविभाज्य घटक आहे. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेनंतर किंमती वेगाने वाढत गेल्या तसेच आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत किंमती वाढत गेल्याने भांडवली लाभ झाला तर त्यावर आकारणे योग्य ठरते.

५) खर्च कर (Expenditure Tax):-

सन १९५८ मध्ये प्रा. काल्डोर यांच्या शिफारशीवरुन प्रथम भारतात खर्च कर बसविण्यात आला. प्रा. काल्डोर यांनी खर्च कराचे समर्थन करताना उत्पन्नापेक्षा खर्च हा व्यक्तीच्या कर देय क्षमतेचा चांगला आधार आहे असे म्हटले होते. तसेच खर्च कराचा बचतीवर प्रतिकूल परिणाम होत नाही. ज्या व्यक्तीचा वार्षिक कौटूबिक खर्च ३६,००० रुपये पेक्षा जास्त आहे. त्यावर हा खर्च कर आकारला जातो. सन १९६२ -६३ मध्ये तो रद्द करण्यात आला पुन्हा १९६४-६५ मध्ये सुरु केला. १९६५-६६ मध्ये पुन्हा बंद केला सन १९७०-७१ च्या अंदाजपत्रकात तो पुन्हा सुरु करण्यात आला पुन्हा काही कालावधीनंतर बंद करण्यात आला. सन १९८७ च्या खर्च कर कायद्यानुसार या कराची अंमलबजावणी करण्यात आली.

६) संपत्ती कर (Wealth Tax):-

प्रा. काल्डोर यांनी संपत्ती कर आकारण्याची शिफारस केली. न्याय, प्रशासकीय कुशलता आणि आर्थिक प्रभावाच्या दृष्टीने या कराचा पुरस्कार केला. प्रा. काल्डोरच्या मते उत्पन्न व संपत्ती कर एकत्रित लागू केल्यास व्यक्तीच्या कर देण्याच्या सामर्थ्याचा अनुरूप विचार केला जाऊ शकतो. तसेच संपत्ती कर आणि उत्पन्न कर एकत्रित आकारल्यास त्यांचे व्यवस्थापन योग्य पद्धतीने करता येते त्यांचा परिणाम करबुडवेपणा कमी करता येईल एन १९५७ मध्ये संपत्ती कर सुरु करण्यात आला. सुरुवातीला हा कर व्यक्ती, हिंदू अविभाजित कुंटुब आणि प्रमंडळाच्या वार्षिक शुद्ध संपत्तीवर लावण्यात आला. मात्र १९६० पासून प्रमंडळाच्या शुद्ध संपत्तीवरील कर उठविण्यात आला. प्रति व्यक्तीच्या शुद्धसंपत्तीवर तसेच हिंदू अविभाजित कुंटुबाच्या शुद्ध संपत्तीवर कर लावण्यात येतो.

सन १९६० -६१ मध्ये संपत्ती करापासून ८.१५ कोटी रुपये होते. १९७०-७१ मध्ये या कराचे उत्पन्न १५ कोटी होते सन १९९०-९१ ला २३१ कोटी रुपये २०००-०१ ला ९१ कोटी रुपये २०१०-११ ला ६८७ कोटी रुपये आणि सन २०१४-१५ मध्ये ९५० कोटी रुपये होते तर सन २०१५-१६ च्या अंदाजपत्रकात संपत्ती कर रद्द केला आहे.

मालमत्ता कर (Estate Tax):- मालमत्तेच्या हस्तांतराच्या व्यवहारावर मालमत्ता कर आकारला जातो. शेती योग्य जमीन वगळून अन्य मालमत्तेच्या हस्तांतरावर हा कर आकारला जातो परंतु या करापासून मिळाले सर्व उत्पन्न राज्य सरकारला दिले जाते. सर्वप्रथम मालमत्ता कर १९५३ मध्ये लागू केला होता मालमत्ता कर आकारताना अनेक सवलती दिल्या जातात. मालमत्ता कराचा दर शीला पद्धतीप्रमाणे आहे.

मालमत्ता कराचा मालमत्ता संग्रहीत करण्याच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. काही वेळा वरच्या शीलेवरील मालमत्ता कर इतका जास्त असतो की तो कर भरण्यासाठी मालमत्तेचा काही भाग विकावा लागतो भारतात वारसदारासंबंधीत अनेक कायदे आहेत त्यामुळे वेगवेगळ्या व्यक्तीवर असमान भार पडतो. मालमत्ता कराचा प्रभाव उच्च वर्गावरच पडतो. मालमत्तेच्या बाबतीतील विषमता कमी करण्यासाठी मालमत्ता कर उपयोगी मार्च १९८५ मध्ये श्री. व्ही. पी. सिंग वित्तमंत्री असताना मालमत्ता कराच्या उत्पन्न पेक्षा मालमत्ता कर आकारण्यासाठी प्रशासकीय खर्च जास्त येतो म्हणून रद्द केला होता. सन १९९४ पासूनच्या अंदाजपत्रकात मालमत्ता करामध्ये फक्त जमिनीपासून मिळाला महसूल, मद्रांक आणि नोंदणी फी या घटकाचा समावेश केला कन १९५५-५६ मध्ये मालमत्ता करापासून १.८१ कोटी

रुपयांचे उत्पन्न मिळाले सन १९८०-८१ मध्ये १४ कोटी रुपये , सन १९९० -९१ ला ३ कोटी २००६-०७ ला २ कोटी आणि २०१२-१३ ला १ कोटी उत्पन्न मिळाले होते.

७) देणगी कर (Gift Tax):-

सन १९५८ मध्ये प्रो. काल्डोर यांच्या शिफारशीवरुन आकारण्यात आला देणगी कर मालमत्ताकर आणि संपत्तीकरास पूरक आहे. खर्च कर , संपत्ती कर आणि मालमत्ता कर बुडविण्याची शक्यता नष्ट करण्यासाठी देणगी कर लावणे गरजेचे आहे. देणगी कर देणगी देणाऱ्या व्यक्तीवर आकारला जातो. देणगी कर प्रगतशील कर आहे. देणगीच्या मूल्यानुसार तो वाढत जातो. सन १९९०-९१ च्या अंदाज पत्रकामध्ये देणगी कर देणगी देणाऱ्यावर आकारण्या ऐवजी देणगी स्विकारणाऱ्या व्यक्ती वर आकारण्याचा बदल केला सन १९६०-६१ मध्ये देणगी करापासून मिळणारे उत्पन्न ८८ लाख होते सन १९७३ -७४ मध्ये ३ कोटी ५० लाख रुपये झाले. १९९०-९१ ला ३ कोटी तर २०१२-१३ ला १ कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले होते.

८) केंद्रीय उत्पादन कर (Central Excise Duty):-

भारतीय संविधानानुसार दारु, गांजा तसेच अंमली पदार्थ सोडून भारतात उत्पादित होणाऱ्या सर्व वस्तूंवर उत्पादन कर लावण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला आहे. उत्पादन करापासून मिळणारे उत्पन्न वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार मध्ये वाटले जाते. केंद्र सरकार विशिष्ट वस्तूंवर विशेष उत्पादन कर देखील लावू शकते. ज्या वस्तू आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या दृष्टीने महत्वाच्या असतात त्यांच्यावर विक्री करा ऐवजी केंद्र सरकार अतिरिक्त उत्पादन कर लावते. मात्र या अतिरिक्त उत्पादन करापासून मिळणारे उत्पन्न राज्यांमध्ये वाटले जाते. सन १९३० पर्यंत उत्पादन कर केंद्र सरकारच्या उत्पादनाचा प्रमुख स्त्रोत नव्हता. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात उत्पादन कराच्या क्षेत्रात व दरात वाढ झाली. मातीचे तेल, साखर टायर व टयुब, सुती वस्त्र, सीमेंट, चहा, कॉफी, पादत्राणे , पंखे, कागद, औद्योगिक क्षेत्रासाठी लागणारे इंधनतेल वातानुकूलित यंत्रे , लोखंडी व पोलादाच्या वस्तू, स्टील फर्निचर मोटार, खत, वार्निश , वीजवाहक तार इ. भिन्न प्रकारच्या वस्तूवर उत्पादन कर आकारला जातो. सन १९५७ पासून साखर, तंबाखू आणि सुती कापडावरील विक्रीकर रद्द करून अतिरिक्त उत्पादन कर लावला. परंतु मिळणारे सर्व उत्पन्न राज्य सरकारला वाटले जाते.

ज्या वस्तूचे उत्पादन मागणीच्या मानाने कमी असते अशा वस्तूंवर उत्पादन कर लावला जातो त्यामुळे त्या वस्तूच्या मागणी पुरवण्यात समानता निर्माण होण्यास मदत होते तसेच वाढत्या किंमती नियंत्रित केले जाते त्यासाठी उत्पादन कराचा पुरस्कार केला जातो. लघु व कुटीर उद्योगातील उत्पादन वर जादा उत्पादन कर आकारून नुकसान भरून काढले. उत्पादन कराचा सामान्य नागरिकावर जास्त भार पडतो. केंद्र सरकारच्या कर उत्पन्नात उत्पादन कराचा हिस्सा महत्वाचा आहे. आर्थिक विकासासाठी लागणारी साधने उत्पादन करामुळे आपणाला मिळवता आली.

केंद्रीय उत्पादन कर केंद्र सरकारच्या उत्पन्नाचा महत्वाचा मार्ग आहे सन १९५०-५१ मध्ये केंद्र सरकारला उत्पादन करापासून ६७ कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले होते. कर उत्पन्नाच्या १९ % हिस्सा होता. सन १९७०-७१ मध्ये १७६० कोटी रुपये, सन १९८०-८१ मध्ये ६५०० कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले होते. सन १९९०-९१ मध्ये केंद्रीय उत्पादन करापासून १४१००

कोटी रुपये २०००-०९ मध्ये ४९७५८ कोटी रुपये २०१०-११ मध्ये १३७७०९ कोटी रुपये मिळाले होते. सन २०१५-१६ च्या अंदाजपत्रकात केंद्रीय उत्पादन करापासून २२९८०८ कोटी रुपये उत्पन्नाचा अंदाज (अपेक्षित) होते.

१०) सीमा कर / आयात निर्यात कर (Customs Duties):-

देशातून परदेशात निर्यात होणाऱ्या आणि परदेशातून देशात आयात होणाऱ्या वस्तूंवर आयात - निर्यात कर बसाविला जातो. सीमा कर हा मूल्यानुसार आणि मात्रात्मक आकारला जातो. नियोजकत्ता सुरुवात झाल्यापासून सीमा कराचे महत्त्व कमी झाले आहे. देशी उद्योगांना संरक्षण देण्याच्या दृष्टीने आणि निर्यात वाढविण्याच्या धोरणामुळे आयात आणि निर्यात कर कमी केले गेले आहेत. भारतात निर्यात करांच्या तुलनेते आयात करापासून जास्त उत्पन्न मिळते. ज्या वस्तू विलासी स्वरूपाच्या आहेत तसेच ज्या वस्तुंचे देशात पर्याप्त उत्पादन हाते अशा वस्तुंचा आयातीवर मोठ्या प्रमाणात आयाता कर आकारला जातो. भारतात परदेशात येणाऱ्या तंबाख। दारू, रेशमी वस्त्र, मोटारी इ. वस्तुंच्या आयातीवर ७५ ते २०० टक्के आयात कर आकारला जातो. आयात पर्यायी धोरणाला उत्तेजन देण्यासाठी आयातकर मोठ्या प्रमाणात वाढविला जातो उदा. मोटारगाडीचे सुटे भाग, रसायने प्लॉस्टिकचे सामान इ. स्तुती वस्त्र, ज्युटचा वस्तू, मँगनीज इ. वस्तुंची आंतरराष्ट्रीय बाजारात सहजासहजी विक्री होते त्यामुळे त्या वस्तूवर निर्यात कर लावला जातो. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेचा अभ्यास करून निर्यात करात वाढ किंवा घट केली जाते.

सन १९७० -७१ मध्ये सीमाकरापासून उत्पन्न ५२० कोटी रुपये होते. सन १९८० - ८१ मध्ये ३४९० कोटी रुपये होते. सन १९९०- ९१ मध्ये सीमा करापासून उत्पन्न २०६४४ कोटी रुपये होते. २०००-०९ मध्ये ३४९६३ कोटी रुपये २०१०-११ ला १३५८९३ कोटी रुपये होते सन २०१५-१६ च्या अंदाजपत्रकात २०८३३६ कोटी रुपये सीमा करापासून उत्पन्न अपेक्षित होते.

११) सेवा कर (Service Tax):-

डॉ. राजा चेलिया यांच्या कर सुधारणा समितीच्या शिफारशीनुसार भारतात १९९४-९५ मध्ये सेवा कर लागू करण्यात आला. १ जुलै १९९४ ते १३ मे २००३ या कालावधीत सेवा कराचा दर ५ % होता. १३ मे २००३ ते १० सप्टेंबर २००४ या कालावधीत सेवा कराचा दर ८% करण्यात आला आणि २% शिक्षण उपकर आकारण्यात आला. २००६ च्या वित्तीय कायद्यानुसार सेवा कराचा दर १२% करण्यात आला २००७ च्या वित्तीय कायद्यानुसार माध्यमिक शिक्षणानुसार माध्यमिक शिक्षणासाठी १% शिक्षण उपकर वाढविला त्यामुळे एकूण शिक्षण उपकर ३% झाला. १ जून २०१५ पासून सेवा कराचा दर १% करण्यात आला.

अलीकडील काळात सेवा करापासून केंद्र सरकारला मोठ्या प्रमाणात महसूल मिळतो. सन १९९४-९५ मध्ये वस्तूवर सेवा कर आकारला जात होता. त्यावर्षी सेवाकरदात्यांची संख्या ३९४३ होती व त्या करापासूनचे उत्पन्न ४०७ कोटी रुपये होते. सन २०००-०९ मध्ये २६ वस्तूवर सेवा कर आकारला जात होता. त्यावर्षी सेवा करदात्यांची संख्या १२२३२६ होती व त्या करापासूनचे उत्पन्न २६१३ कोटी रुपये होते. सन २०१०-११ मध्ये ११७ वस्तूवर सेवा करदात्यांची संख्या १३७२२७४ होती व त्या करापासूनचे उत्पन्न ७१०१६ कोटी रुपये होतो. सन २०१५-१६ च्या अंदाजपत्रकात सेवा करापासूनचे उत्पन्न २०९७७४ कोटी रुपये होते.

केंद्र सरकारच्या कार्यामध्ये वाढ होत असल्यामुळे ती पूर्ण करण्यासाठी सरकारला जास्त उत्पन्नाची गरज निर्माण होते. केंद्र सरकारच्या कर उत्पन्नात वाढ होत आहे. अप्रत्यक्ष करांचा उत्पन्नात जास्त हिस्सा आहे.

१३.२.२ राज्य सरकार कडून आकारले जाणारे कर (Taxes Levied by State Governments):-

१) शेतसारा / जमीन महसूल (Land revenue):-

शेतसारा हा कर अंत्यत जुना आहे. शेतसारा ठरविण्याचा आधार वेगवेगळ्या राज्यात वेगवेगला आहे. दुष्काळ किंवा इतर कारणांमुळे पीक नष्ट झाले तर शेतसाऱ्यात सुट दिली जाते. शेतसारा पूर्वी राज्यांच्या उत्पान्नाचा महत्त्वपूर्ण स्त्रोत होता. परंतु सध्या शेतसारा कराचे महत्त्व कमी झाले आहे. शेतमालाच्या किंमतीत वाढ होऊन ही शेतसाऱ्यापासूनच्या उत्पन्नात वाढ झाली नाही. शेतसाऱ्याची व्याजी मोठी असल्यामुळे शेतसाऱ्यात लगेच बदल करता येत नाहीत. कर चौकशी समितीने शेतसाऱ्याचे दर दहा वर्षांनी नव्याने निर्धारण करावे अशी शिफारस केली होती. शेतसाऱ्याचा परिणाम मोठया शेतकऱ्यापेक्षा लहान शेतकऱ्यावर जास्त होतो. शेतसारा गोळा करण्यासाठी सोपा असतो. सन १९५१ -५२ मध्ये सर्व राज्यांचे शेतसाऱ्यापासूनचे उत्पन्न ४८ कोटी रुपये होते. सन १९७२-७३ मध्ये १०६ कोटी रुपये झाले. सन १९९० -९१ मध्ये ६०३ कोटी रुपये तर सन २०००-०१ मध्ये १३७० कोटी रुपये, २०१०-११ मध्ये ७५३७ कोटी रुपये तर २०१४-१५ च्या अंदाजपत्रकात शेतसाऱ्यापासूनचे ११५८६ कोटी रुपये उत्पन्न अपेक्षित होते.

२) कृषी उत्पन्न कर (Agricultural Income Tax):-

कृषी क्षेत्रातील निव्वळ उत्पन्नावर कृषी उत्पन्न कर आकारला जातो. हा कर आकारताना शेतसारा, पाणीपुरवठा खर्च या वजावटी करून कर आकारला जातो. शेती उत्पन्न कर बिहार राज्यात प्रथम सुरु करण्यात आला. परंतु भारतातील सर्व राज्यात हा कर आकारला जात नाही.

कर चौकशी आयोगाने शेतसारा व्यवस्था अधिक न्यायपूर्ण करण्यासाठी आणि राज्यांचे उत्पन्न कराची शिफारस केली होती. कृषी उत्पन्न कराची शिफारस केली होती. कृषी उत्पन्न कर आणि संपत्ती कराचा अभ्यास करण्यासाठी डॉ. के. एन. राज. यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती गठीत केली होती. या समितीने आपला अहवाल १९७२ मध्ये सादर केला. या समितीच्या मते कृषी उत्पन्न कराची समस्या भू सुधारणा कर आकारून सोडविता येते. देशातल्या सर्व राज्यांनी कृषी उत्पन्न कर आकारला पाहिजे. करमुक्त उत्पन्नांची मर्यादा आणि कराचा दर यात बदल केला तर या करामुळे राज्यांना पूर्वीपेक्षा अधिक उत्पन्न प्राप्त होऊ शकते.

सन १९५०-५१ मध्ये कृषी उत्पन्न करापासून ४.३ कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले होते. १९७२-७३ मध्ये १३.४ कोटी रुपये १९९०-९१ ला १६९ कोटी रुपये २०००-०१ मध्ये ७६ कोटी रुपये, २०१०-११ मध्ये १७३ कोटी रुपये आणि २०१४ -१५ मध्ये १८० कोटी रुपये कृषी उत्पन्न करापासून उत्पन्न मिळाले होते.

३) उत्पादन कर (Excise Duty):-

राज्य सरकारांना दारु व गांजा व इतर मादक पदार्थावर उत्पादन कर लावण्याचा अधिकार आहे. ज्या वस्तुंचे उत्पादन राज्यामध्ये होते त्यावर राज्य सरकार उत्पादन कर आकारते. काही राज्यात दारुवर बंदी घातली आहे. त्यामुळे त्या राज्यातील दारु पासून मिळणारे उत्पादन कराचे मिळणारे उत्पन्न कमी होते. राज्य उत्पादन कराचे दर वेगवेगळ्या राज्यात वेगवेगळ्या राज्यात वेगवेगळे असतात.

सन १९५१-५२ मध्ये राज्यांना उत्पादन करापासून ४९.४ कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले होते सन १९७१-७२ मध्ये हे उत्पन्न २०८ कोटी रुपये होते. सन १९९०-९१ मध्ये राज्य उत्पादन करापासून ४७९८ कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले होते. सन २०००-०१ ला १५८२६ कोटी रुपये व २०१०-११ मध्ये ६१४०८ रुपये होते सन २०१४-१५ मध्ये ९००९९७ कोटी रुपये उत्पन्न प्राप्त झाले होते.

४) विक्रीकर (Sales Tax):-

वर्तमानपत्र सोडून इतर वस्तुच्या खरेदी विक्रीवर कर आकारण्याचा अधिकार राज्यांना प्राप्त झाला आहे. आंतरराज्यीय व्यापारातील वस्तुच्या खरेदी विक्रीवर कर आकारण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला आहे. परंतु मिळालेले सर्व उत्पन्न राज्यांना वाटले जाते. राज्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी राज्यांकडून विक्रीवर लावण्यात येतो. राज्यांना उत्पन्नाचे महत्त्वाचे साधन विक्रीकर आहे. राज्यांना विक्रीकरापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात वेगाने वाढ होत आहे. सन १९५६-५७ मध्ये सर्व राज्यांना विक्री करापासून ७०.९ कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले होते. सन १९७२-७३ मध्ये ६७० कोटी मिळाले. सन १९९०-९१ ला १६४७६ कोटी रुपये २०००-०१ ला ६८३८६ कोटी रुपये, सन २०१०-११ ला २९०६८३ कोटी रुपये आणि सन २०१४-१५ ला ५४०४२४ कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले होते.

५) मनोरंजन कर (Entertainment Tax):-

राज्य सरकारे आपल्या राज्यातील सर्कस, नाटक, जादुचे प्रयोग, रेस, क्लब, तमाशा, संगीताचे कार्यक्रम, खेळ, प्रदर्शन, टी, व्ही वरील कार्यक्रम, सिनेमा या विविध करमणूक कार्यक्रमावर राज्य सरकार करमणूक कर आकारते काही राज्ये कलेला प्रोत्साहान देण्यासाठी त्यावर करमणूक कर आकारत नाही. मनोरंजक सेवा प्रदान करणाऱ्यावर सेवा प्रीत्यर्थ आकारलेल्या किंमतीच्या आधारावर लावण्यात येतो. मनोरंजक सेवा प्रदान करणारे सेवा घेणाऱ्यांवर हा कर पूर्णतः ढकलतात. मनोरंजन कराच्या बाबतीत काही सुट देण्यात येते. सन १९९०-९१ मध्ये मनोरंजन करापासून ४२२ कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले होते त्या वाढ होऊन २०१४-१५ मध्ये २२९४ कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले आहे.

६) वीज कर :-

विजेचा वापरावर सर्वप्रथम मुंबई प्रांताने १९३२ मध्ये कर आकारला. त्यानंतर मुंबई प्रांताचे अनुकरण इतर राज्यांनी केले. विज कर विजेचा पुरवठा करणाऱ्या संस्थेकडून राज्य सरकार वसूल करते आणि विजेचा पुरवठा करणाऱ्या संस्था विज वापरणाऱ्या व्यक्तीकडून वीजकर आकारते. काही राज्यांमध्ये औद्योगिक उत्पादनात होणारा विजेचा वापर करमुक्त केला आहे. वेगवेगळ्या कारणांसाठी वेगवेगळा दर आकारला जातो. सध्या भारतात शहरात व खेड्यात, घरात, दुकानात, उद्योगधंदयात, शेतीत विजेचा वापर मोठया प्रमाणावर होत असून

विजेचा वापर सतत वाढत आहे. त्यामुळे अलिकडे राज्य सरकारचे वीज कराचे उत्पन्न वाढत आहे. सन १९९०-९१ मध्ये वीज करापासून ११८७ कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले होते त्या वाढ होऊन २०१४-१५ मध्ये २४९२७ कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले होते.

७) व्यवसाय कर :

भारतातील राज्यात नोकरी, स्वयंरोजगार, व्यापार, उद्योग करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीवर व्यवसाय कर बसविला जातो. सन १९७१ मध्ये बांगलादेशातून १ कोटी निर्वासित भारताच्या आश्रयाला आले त्यावेळी सर्वप्रथम व्यवसाय कर आकारला. त्यानंतर दुष्काळ निवारण, रोजगार हमी इ. कामासाठी तसाच चालू ठेवला आहे. भारतातील काही राज्ये सोडून बहुतेक सर्व राज्यांनी व्यवसाय कर बसविला आहे. सन १९७१-७२ मध्ये व्यवसाय करापासून राज्यांना फक्त २ कोटी रुपये मिळाले तर १९९५-९६ मध्ये या करापासून राज्यांना ७२० कोटी रुपये मिळतील असा अंदाज करण्यात आला होता.

८) स्टॅप व नोंदणी फी (Stamps & Registration fees):-

विविध करापत्रे, खरेदी - विक्रीचे दस्तऐवज, हक्क सोडपत्र, भागीदारीपत्र. दत्तक पत्र, कोर्टात दावे करण्यासाठीची कागदपत्रे, हुंडया, कर्जरोखे पावत्या इ. स्टॅप लावावा लागतो किंवा पावती तिकीट लावावे लागते. विविध कामाच्या स्वरूपानुसार लावायच्या स्टॅपची रकम बदलत असते. स्टॅप लावल्यानंतरच दस्तऐवज कायदेशीर होतो. तर काही दस्तऐवजांजी कायदेशीर नोंदणी करावी लागते. त्यामुळे भारतातील राज्य सरकारांना स्टॅप रेहेन्यू तिकिटे आणि विविध दस्तऐवजाच्या नोंदणीपासून मोठया प्रमाणावर उत्पन्न मिळते सन १९९०-९१ मध्ये स्टॅप व नोंदणी फी च्या माध्यमातून २०८९ कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले होते त्यात वाढ होऊन २०१४-१५ मध्ये ९०८४ कोटी रुपये उत्पन्न मिळाले.

९) वाहनावरील कर (Vehicles Tax):-

आपल्या राज्यात चालणाऱ्या स्कूटर्स, मोपेड्स, रिक्षा, मोटारी, टेंपो, ट्रक्स अशा सर्व वाहनांवर राज्य सरकारचा वाहन कर बसविण्यांचा अधिकार आहे. राज्यात विविध वाहनांची संख्या वाढत असल्यामुळे वाहन करापासूनचे उत्पन्न वाढत आहे.

भारतात वरीलप्रमाणे राज्य सरकारकडून कर आकारले जातात.

१३.३ सारांश

भारतामध्ये काही कर केंद्र सरकारकडून आकारले जातात. तर काही कर राज्य सरकारकडून आकारले जातात. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारच्या कर उत्पन्नामध्ये वाढ होत आहे. सन १९५०-५१ मध्ये सरकारचे एकूण कर उत्पन्न ६२७ कोटी रुपये होते त्यात वाढ होऊन २०१०-११ ला १२७१६६५ कोटी रुपये झाले. तर सन २०१५-१६ च्या अंदाजपत्रकात १४४१४९० कोटी रुपये अंदाजीत होते. सन १९५०-५१ ते २०१२-१३ या ६३ वर्षात कर उत्पन्न २७३७ पटीने वाढले. केंद्र सरकारकडून उत्पन्न कर, निगम कर, व्याज कर, भांडवली लाभ कर, खर्च कर, संपत्ती कर, मालमत्ता कर, देणगी कर, केंद्रीय उत्पादन कर, आयात-निर्यात कर आणि सेवा कर आकारला कर, उत्पादन कर आकारला जातो. तर

राज्य सरकारकडून शेतसारा कृषी उत्पन्न कर, उत्पादन कर, विक्रीकर मनोरंजन कर, वीज कर, व्यवसाय कर, स्टॅप व नोंदणी फी आणि वाहनावरील कर आकारले जातात.

१३.४ पारिभाषिक शब्द :

- १) निगम कर - कंपन्यांच्या उत्पन्नावर आकारला जाणाऱ्या कराला निगम कर असे म्हणतात.
- २) आयात - निर्यात कर- देशातून परदेशात निर्यात होणाऱ्या आणि परदेशातून देशात आयात होणाऱ्या वस्तुंवर आकारल्या जाणाऱ्या कराला आयात कर असे म्हणतात.
- ३) कृषी उत्पन्न कर - कृषी क्षेत्रातील निवळ उत्पान्नावर आकारल्या जाणाऱ्या कराला कृषी उत्पन्न कर असे म्हणतात.

१३.५ प्रश्न

- १) केंद्र सरकार कडून आकारले जाणारे कर स्पष्ट करा.
- २) राज्य सरकार कडून आकारले जाणारे कर स्पष्ट करा.

१४

भारतातील सार्वजनिक खर्चाची रचना (PUBLIC EXPENDITURE STRUCTURE IN INDIA)

घटक रचना :

- १४.० उद्दिष्टे
- १४.१ प्रस्तावना
  - १४.१.१ सार्वजनिक खर्चाची संकल्पना
  - १४.१.२ भारतातील सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप
  - महसूली खर्च
  - भांडवली खर्च
  - १४.१.३ भारतातील सार्वजनिक खर्च वाढीची कारणे
- १४.२ सारांश
- १४.३ पारिभाषिक शब्द
- १४.४ प्रश्न

१४.० उद्दिष्टे

प्रस्तुत प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर पुढील गोष्टीचे आकलन होईल.

- १) सार्वजनिक खर्चाची संकल्पना स्पष्ट होईल,
- २) भारतातील सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप समजेल.
- ३) भारतातील सार्वजनिक खर्च वाढीची कारणे लक्षात येतील.

१४.१ प्रस्तावना

अलिकडच्या काळात विकसित विकसनशील आणि अविकसित देशात सार्वजनिक खर्च वाढीची प्रवृत्ती दिसून येते. देशातील सरकारने केलेल्या खर्चास सार्वजनिक खर्च असे म्हणतात. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारताच्या सार्वजनिक खर्चात मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक खर्च वाढल्यामुळे त्याचे अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम झाले आहेत. लोकांचे कल्याण करण्याच्या दृष्टीने सार्वजनिक खर्च महत्वाची भूमिका बजावतो. लोकांना आर्थिक सामाजिक कल्याण साधण्यासाठी वेगवेगळ्या सरकारकडून योजना आखल्या जातात आणि त्यावर मोठ्या

प्रमाणात सार्वजनिक खर्च केला जातो. सार्वजनिक खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्यास त्यांचे अर्थव्यवस्थेवर अनिष्ट परिणाम होतात. बेरोजगारी, आर्थिक विषमता, किंमत वाढ, सार्वजनिक कर्जात वाढ यांसारखे प्रश्न निर्माण होतात.

१४.१.१ सार्वजनिक खर्चाची संकल्पना (Concept of Public Expenditure):-

सार्वजनिक खर्च म्हणजे सरकारी खर्च किंवा सार्वजनिक सत्तेने केलेला खर्च होय. केंद्र सरकार, राज्य सरकार, महानगरपालिका, नगरपालिका, जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत या सार्वजनिक सत्तांनी केलेला खर्च होय. नागरिकांचे संरक्षण, न्याय व्यवस्था आरोग्य, सामाजिक कल्याण, रस्ते, सामाजिक सुरक्षितता यांसारख्या गोष्टीवर सार्वजनिक खर्च करतात.

सार्वजनिक आय-व्ययाच्या व्यवस्थेत उत्पन्नाबरोबर खर्चाला स्थान आहे. एकोणिसाब्या शतकाच्या शेवटापर्यंत सरकारी खर्चाच्या महत्वाविषयी अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये उदासिनता होती. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चासंबंधी उदासिनता असल्यामुळे सार्वजनिक खर्चाच्या स्वरूपाविषयी, सिधांताविषयी फारच थोडे लिहिले आहे. परंतु अलिकडे सार्वजनिक खर्चाचे महत्व अलिकडे समजले आहे.

१४.१.२ भारतातील सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप :-

भारतातील सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप लक्षात घेतले असता सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण विचारात घ्यावे लागले. सार्वजनिक खर्चाचा महसूली खर्च व भांडवली खर्च आणि विकास खर्च व विकासेत्तर खर्च असे वर्गीकरण केले जाते.

भारत सरकारचा सार्वजनिक खर्च

भारत सरकारचा महसूली खर्च (Revenue Expenditure of the India) :-

ज्याप्रमाणे अंदाजपत्रकाचे महसूली अंदाजपत्रक आणि भांडवली अंदाजपत्रक असे दोन भाग पडले जातात तसेच सार्वजनिक खर्चाचे पण महसूली खर्च आणि भांडवली खर्च असे दोन भाग पाडले जातात. केंद्र सरकारच्या महसूली खर्चाची पूर्तता चालू उत्पन्नातून केली जाते आणि भांडवली खर्चाची पूर्तता चालू उत्पन्नातून केली जाते आणि भांडवली खर्चाची पूर्तता भांडवली उत्पन्नातून केली जाते. केंद्र सरकारच्या महसूली खर्चात विकासेत्तर खर्च आणि विकास खर्च असे दोन महत्वाचे भाग असतात.

विकासेत्तर खर्चात घेतलेल्या कर्जावरील व्याजाचा खर्च संरक्षण सेवेवर केला जाणारा खर्च राजकोषीय सेवावर केला जाणारा खर्च, व्यवस्थापकीय सेवावरील खर्च, पेन्शन आणि इतर निवडत्ती संबंधित फायदे देण्यासाठी केलेला खर्च, इतर देशांना तंत्रज्ञान आणि आर्थिक सहकार्य करण्यासाठी केलेला खर्च, भारतीय अन्न महामंडळाला अनुदान देण्यासाठी केलेला खर्च तसेच केंद्रशासित प्रदेशाना अनुदान देण्यासाठी केलेला खर्च, सामाजिक सुरक्षितता आणि कल्याण देण्यासाठी केलेला खर्च या खर्चाचा समावेश होतो.

विकास खर्चामध्ये सामाजिक आणि जमाती सेवावर केलेला खर्च सामान्य आर्थिक सेवेवर केलेला खर्च कृती आणि संबंधित सेवावर केलेला खर्च साम्राज्य आर्थिक सेवेवर केलेला खर्च, खत अनुदानावर केलेला खर्च उर्जा, जलसिंचन आणि पूर नियंत्रणावर केलेला खर्च, वाहतूक आणि संदेशवहनावर केलेला खर्च, सार्वजनिक कामावर केलेला खर्च आणि राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश यांना अनुदान देण्यासाठी केला जाणारा खर्च यांचा समावेश होतो.

पुढील कोष्टकात सन १९९०-९१ ते २०१३-१४ या कालावधीतील भारत सरकारच्या महसूली खर्चातील प्रवृत्ती दर्शविली आहे.

१४.१ केंद्र सरकारचा महसूली खर्च (Revenue Expenditure of the Centre):

अ.नं.	तपशील	1990-91	2000-01	2010-11	2011-12	2012-13(Re)	2013-14(BE)
अ	विकासेतर खर्च	43614.83	185667.35	540370.21	581669.83	651804.24	750320.05
१	ब्याज	21498.25	99314.21	234022.07	2731.88	316674.16	370684.49
२	संरक्षण सेवा	10874.12	37237.99	92060.73	103010.91	10892.89	116931.41
३	Organs of State	376.08	1603.10	3587.77	4302.07	4339.61	4989.20
४	राजकोरीय सेवा	1161.41	3029.84	6632.92	7251.49	7977.86	8958.15
५	व्यवस्थापकीय सेवा	2868.21	13401.40	41468.55	47828.14	53954.01	60760.31
६	पेन्शन आणि इतर निवृत्ती फायदे	2138.23	14219.88	57405.45	61165.98	63836.41	70726.00
७	इतर देशांत तंत्रज्ञान आणि आर्थिक साहकार्य	139.54	695.32	2569.81	2468.76	3698.87	5550.29
८	भारतीय अंतर्राष्ट्रीय महामंडळाना अनुदान	2450.00	12060.00	63843.79	72822.07	85000.00	90000.00
९	केंद्रशासित प्रदेश यांना अनुदान	76.57	274.93	495.55	568.00	517.50	515.00
१०	सामाजिक सुरक्षेतता आणि कल्याण	197.38	398.52	18588.47	1528.06	1436.98	1271.87
११	इतर	1835.04	3432.16	19695.10	7574.47	5443.95	19933.33
ब	विकास खर्च	26542.55	80729.29	464176.76	520312.95	552555.37	678980.15
१	सामाजिक आणि जमाती सेवा	5941.09	23800.73	122408.62	132567.90	132395.62	166478.82
२	जनरल आर्थिक सेवा	2977.51	1095.98	7309.90	7032.76	25481.60	32128.99
३	कृषी आणि संवर्धित सेवा	3172.83	8444.77	78543.30	68834.68	70176.42	86055.51
४	उद्योग आणि खनिजे	1488.25	3319.51	53990.35	82254.23	111094.54	80428.16
५	खत अनुदान	4400.00	13811.00	62301.21	70791.61	65974.13	65971.53
६	ऊजाज जलसंचयन आणि पूर नियंत्रण	375.79	1856.09	9318.88	14146.44	9820.87	16068.81
७	वाहतूक आणि संदेशवाहन	931.76	10414.16	48157.83	45175.41	34284.55	44950.34
८	सार्वजनिक कामे	155.28	417.76	1278.60	1470.33	1461.26	1626.64
९	राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश यांना अनुदान	7100.04	17569.29	80868.07	98039.59	101866.38	125271.35
क.	SELF BALANCING ITEM	5.45	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
ड.	राज्यांना वैधानिक अनुदान	3393.95	11578.85	31514.20	43972.68	55031.80	82134.40
	एकूण खर्च (अ + ब + क + ड)	73556.78	27797.49	1036061.17	1145955.46	1259391.41	1431434.60

वरील कोष्टक क्र. १४.१ मध्ये भारत सरकारच्या महसूली खर्चातील प्रवृत्ती दर्शविली आहे ती पुढीलप्रमाणे आहे.

- १) केंद्र सरकारचा महसूली खर्च १९९०-९१ ला ७३५५६.७८ कोटी रुपये होता. त्यात २०१३-१४ च्या अंदाजपत्रकात १४३१४३४.६० कोटी रुपये अपेक्षित होत.
- २) केंद्र सरकारच्या महसूली खर्चात विकास खचपिसा विकासेतर खर्च जास्त आहे.
- ३) विकासोत्तर खर्चात सर्वाधिक सार्वजनिक कर्जावरील व्याज देण्यासाठी खर्च केला जातो. १९९०-९१ ला २१४१८.२५ कोटी रुपये होतो त्यात वाढ होऊन २०१३-१४ च्या अंदाजपत्रकात ३७०६८४.४९ कोटी रुपये खर्च अपेक्षित होता. १९९०-९१ ला विकासेतर खर्चपैकी ४९.२९ % खर्च व्याजावर केला होता तर २०१३-१४ मध्ये तो हिस्सा ४९.४०% होता. एकूण सार्वजनिक रक्कम व्याजावरील खर्च १९९०-९१ मध्ये २९.२२ % होता तर २०१३-१४ मध्ये २५.८९ % होता.
- ४) विकासेतर खर्चात दुसरा महत्वाचा खर्च म्हणजे संरक्षण खर्च होय. सन १९९०-९१ ला १०८७४.९२ कोटी रुपये होता त्यात वाढ होऊन २०१३-१४ मध्ये ११६१३१.४१ कोटी

रुपये अंदाजपत्रकात अपेक्षित होता. सन १९९०-९१ मध्ये विकासेत्तर खर्चात संरक्षणावरील खर्चाचा हिस्सा २४.९३ % होता तर २०१३-१४ मध्ये १५.८८% अपेक्षित होता. एकूण खर्चात १९९०-९१ ला १४.७८ % होता तर २०१३ -१४ मध्ये १६ % अपेक्षित होता.

- ५) विकासेत्तर खर्चात व्याज आणि व्याजावरील खर्चानंतर व्यवस्थापकीय खर्च, पेन्शन आणि इतर निवृत्तीचे लाभ, आणि भारतीय अन्न महामंडळाला दिलेले जाणारे अनुदान हे महत्वाचे खर्च आहेत.
- ६) सन १९९०-९१ मध्ये विकास खर्चात राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांना दिले जाणारे अनुदानावरील खर्च सर्वाधिक होता. विकास खर्चातील २६.७५ % हिस्सा होता तर एकूण सार्वजनिक खर्चात ९.६५ % हिस्सा होता.
- ७) सन २०१३-१४ मध्ये विकास खर्चात सामाजिक आणि जमाती सेवा यावर केला जाणारा खर्च सर्वाधिक होता. विकास खर्चातील २६.८९ % हिस्सा खर्च अपेक्षित होता तर एकूण सार्वजनिक खर्चात ११.६३ % हिस्सा होता.
- ८) विकास खर्चात कृषी आणि संबंधित सेवा, उद्योग आणि खनिजे, खत अनुदान आणि वाहतूक व संदेशवहन यावरील खर्च मोठ्या प्रमाणात आहे.
- ९) एकूण सार्वजनिक महसूल खर्चापैकी विकासेत्तर खर्च १९९०-९१ ला ५९.२९ % होता त्यात घट होऊन २०१३-१४ ला ५२.४१ % झाला.
- १०) एकूण सार्वजनिक महसूली खर्चापैकी विकास खर्च १९९०-९१ ला ३६ % होता त्यात वाढ होऊन ४३.२४ % २०१३-१४ ला झाला.
- ११) विकासेत्तर खर्चात घटीची प्रवृत्ती दिसते आणि विकास खर्चाचा हिस्सा वाढीची प्रवृत्ती दिसते.

१४.२ केंद्र सरकारचा भांडवली खर्च :-

केंद्र सरकारच्या भांडवली अंदाजपत्रकात भांडवली खर्चाची पदे असतात. केंद्र सरकार भांडवली खर्च कर्जे व इतर उत्पन्नाच्या साह्याने करते. भांडवली खर्चाच्या अंतर्गत विकास आणि विकासेत्तर खर्च असे दोन भाग पडतात.

विकासेत्तर खर्चामध्ये संरक्षण सेवेवरील खर्च, सीमेवरील सेवांवरील खर्च आणि राजकोषीय सेवांवरील खर्च या खर्चाचा भांडवली विकासेत्तर खर्चामध्ये समावेश होतो. आणि विकास खर्चामध्ये रेल्वेवरील खर्च पोस्ट आणि टेलिकम्युनिकेशन वरील खर्च, सामाजिक आणि जमाती सेवेवरील खर्च, सर्वसाधारण आर्थिक सेवेवरील खर्च, कृषी आणि संबंधित सेवेवरील खर्च, उद्योग आणि खनिजावरील खर्च, उर्जा, जलसिंचन आणि पूरनियंत्रणावरील खर्च, वाहतूक आणि संदेशवहनावरील खर्च आणि सार्वजनिक कामावरील खर्च यांचा समावेश होतो.

१४.२ केंद्र सरकारच्या भांडवली खर्च

अ.नं.	तपशील	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३(RE)	२०१३-१४(BE)
अ	विकासेतर खर्च	५३६४.०८	१४२१८.८०	७९८२८.९४	७८८८०.९५	८३८३९.६१	१४१८७५.३८
१	संरक्षण सेवा	४५५२.३५	१२३८४.०५	६२०५६.००	६७९०२.३८	६९५७८.६३	८६७४०.७१
२	सीमेवरील सेवा	६५.०७	२१४.२८	२४२१.३६	२२०६.२२	२१७२.५९	२६६३.९२
३	राजकोषीय सेवा	७२५.१०	१११६.५३	१०३५९.६०	३२४८.८४	५८४९.७२	४४०६४.९१
४	इतर	२१.५६	५०३.९४	४९९१.९८	५५२३.५१	६२३८.६७	८४०५.८४
ब	विकास खर्च	८०२३.२४	११५४.८३	६०८४२.११	६०५८४.२३	६६७२५.४९	१०९३३.४८
१	रेल्वे	१६३१.८६	३२६८.७९	१८३८४.७९	२००१३.४३	२४२६५.००	२६०००.००
२	पोस्ट आणि टेलीकम्युनिकेशन	४०९.२३	७६८.८९	२७३.७३	२३४.२३	१८६.९६	५३७.९६
३	सामाजिक आणि जमाती सेवा	४९०.५३	१३४२.०२	६४९७.००	६८३६.०८	७८८५.७४	१०६६६.०९
४	जनरल आर्थिक सेवा	१०६७.०२	८६.६६	२०७५७.१८	१६६७३.९४	१७४८९.५२	४३३४७.२३
५	कृषी आणि संवर्धित सेवा	५४.६०	५७.८५	३२५.४२	१५७९.५९	१६६३.१९	९२६.६२
६	उद्योग आणि खानेजे	७६८.९६	५९६.२२	२१४३.१८	२५९८.७४	२३३६.५८	३५८७.७२
७	ऊर्जा जलसिंचन आणि पूर्णियंत्रण	२७४७.७१	२१४२.०६	६७४.५१	२७९९.२४	१०८७.०४	१०६१.३२
८	वाहतूक आणि संदेशवाहन	६३०.२७	२६०६.२६	९२१८.५३	८७३२.५४	१०५०५.१८	२१२०९.१७
९	सार्वजनिक कामे	२२३.०६	२८६.०८	२५७६.७७	१११६.४४	१३०६.२८	१९९७.३७
क.	कर्जे आणि अप्रिमे	१३९३९.८०	९६६२.०९	१११६५.५४	१५७६.८१	६९४६.२७	९४१४.९०
१	राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश	९८६९.०८	८७९८.४७	९७१.२७	-६६६.६९	६००३.८९	२५३२.०७
२	इतर	४०७०.७२	८६३.६२	१०१९४.२७	२२४३.५०	९६०.३८	६८८२.८३
३	एकूण खर्च(net)	१३९३९.८०	९६६२.०९	१११६५.५४	४५७६.८१	६९६४.२७	९४१४.९०
	एकूण खर्च(अ + ब + क)	२७३२७.१२	३५०३५.७२	१५१८३६.५९	१४१०४१.९९	१५७५२९.३७	२६०६२३.७६

वरील कोष्टक क्र. १४.२ मध्ये भारत सरकारच्या भांडवली खर्चातील प्रवृत्ती दर्शविली आहे ती पुढीलप्रमाणे आहे.

- १) केंद्र सरकारच्या भांडवली खर्च १९९०-९१ ला २७३२७.९२ कोटी रुपये होता. त्यात २०१३-१४ च्या अंदाजपत्रकात २६०६२३.७६ कोटी रुपये अपेक्षित होता.
- २) १९९०-९१ ला केंद्र सरकारच्या भांडवली खर्चात विकासेतर खर्चापेक्षा विकास खर्च जास्त होता परंतु २०१३-१४ च्या अंदाजपत्रकात विकास खर्चापेक्षा विकासेतर खर्च जास्त होता.
- ३) विकासेतर खर्चात सर्वाधिक हिस्सा संरक्षणसेवेवरील खर्चाचा आहे १९९०-९१ मध्ये ४४.६६ % हिस्सा होता तर २०१३-१४ च्या अंदाजपत्रकात ६१.१३७ हिस्सा अपेक्षित होता.
- ४) विकासेतर खर्चात दुसरा महत्वाचा खर्च राजकोषीय सेवावर केला जातो.
- ५) सन १९०-९१ मध्ये विकास खर्चात ऊर्जा, जलसिंचन आणि पूर्णियंत्रण यावर केला जाणारा खर्च सर्वाधिक होतो. त्यांचा हिस्सा ३४२४ % होता.
- ६) विकास खर्चात दुसरा महत्वाचा खर्च रेल्वे सेवेवर केला आहे. सन १९०-९१ मध्ये रेल्वे सेवेवरील खर्चाचा हिस्सा २०.३२ % होता त २०१३ – १४ च्या अंदाजपत्रकात २३.७८ % अपेक्षित होता.
- ७) केंद्र सरकारच्या भांडवली खर्चातील विकास खर्चामध्ये रेल्वे सामाजिक आणि जमाती सेवा, सर्वसाधारण आर्थिक सेवा, ऊर्जा, जलसिंचन आणि पूर्णियंत्रण आणि वाहतूक आणि संदेशवाहन यावर मोठ्या प्रमाणात खर्च केला आहे.
- ८) एकूण सार्वजनिक भांडवली खर्चापैकी विकासेतर खर्च १९०-९१ ला २९.३५ हिस्सा होता. त्यात वाढ होऊन २०१३-१४ च्या अंदाजपत्रकात ५४.४५ % हिस्सा अपेक्षित होता.
- ९) एकूण सार्वजनिक भांडवली खर्चापैकी विकास खर्च १९९०-९१ ला २९.३५ % हिस्सा होता त्यात वाढ होऊन २०१३-१४ च्या अंदाजपत्रकात ४१.९५ % हिस्सा अपेक्षित होता.

- १०) एकूण सार्वजनिक भांडवली खर्चामध्ये कर्जे आणि अग्रिमे यावरील १९९०-९१ ला खर्च ५१ % होता. त्यात घट होऊन २०१३-१४ च्या अंदाजपत्रकात ३.६% हिस्सा अपेक्षित होता.
- ११) सन १९९०-९१ ला एकूण सार्वजनिक खर्च १००८८३ कोटी रुपये केला होता. त्यातील महसूली खर्च २७.०८ % होता तर भांडवली खर्च ७२.९१ % होता. सन २०१३-१४ च्या अंदाजपत्रकात १६९२०५७ कोटी रुपये अपेक्षित होता. त्यातील महसूली खर्च ८४.५९ % होता तर भांडवली खर्च १५.४० % होता यावरुन केंद्र सरकारचा भांडवली खर्चात घट होत आहे आणि महसूली खर्चात वाढ होत आहे.

१४.३ राज्य सरकारचा महसूली खर्च :

अ.नं.		१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४(RE)	२०१४-१५(BE)
A.	विकासेतर खर्च	26421	129011	411376	482332	513428	620151	706422
1	व्याज	8681	50348	127619	140125	153786	175432	196995
2		550	1516	3874	11813	12761	12757	14642
3		712	2658	10574	12270	12540	17047	20976
4	राजकोषीय सेवा	1562	4869	14036	16122	19004	21672	25427
5	प्रशासकीय सेवा	6559	22601	72831	84313	93820	115086	136231
6	नैसर्गिक संकटावशेष मदत	867	3699	7431	13760	10933	17207	10899
7	पेश्वान आणि सेवानिवृत्ती कायदे	3046	24599	108553	128099	145124	164252	187405
8	स्थानिक उदास्यांना कामासाठी मदत	784	4710	25688	32035	36562	49213	54106
9	अन्वरुद्धवा	42	493	3783	4098	5915	9867	11084
10	कल्याण आणि सामाजिक सुरक्षिताता	2251	7983	23314	25538	9398	20602	26608
11	इतर	1367	5538	13674	14159	13583	17016	22049
B.	विकास खर्च	40360	138416	493772	576715	708082	867716	1079611
1	सामाजिक व समाजसेवा	24550	87928	343659	398663	478118	583892	694386
2	सार्वजनिकार्थिक सेवा	1282	2111	6292	7499	8522	12391	14912
3	कृषी आणि संवर्धित सेवा	8592	20108	69496	78712	96069	127318	208063
4	उद्योग आणि खनिजे	1005	2248	8510	10397	10092	11344	14800
5	ऊर्जा जलसिचन आणि प्रू नियंत्रण	2327	17321	36795	45460	72210	81043	91782
6	दलगांवळण आणि संदेशवाहन	1855	6034	22306	28163	34541	41076	44028
7	सावंतवारीत रक्कम	749	2667	6713	7820	8531	10652	11640
C.	हस्तांतरीत रक्कम	1079	4540	10783	-	-	-	-
	एकूण	67860	271966	915930	1059046	1221510	1487867	1786034

वरील कोष्टक क्र. १४.३ मध्ये राज्य सरकारच्या महसूली खर्चातील प्रवत्ती दर्शविली आहे. ती पुढीलप्रमाणे आहे.

- १) सन १९९०-९१ ला राज्य सरकारचा महसूली खर्च ६७८६० कोटी रुपये होता त्यात वाढ होऊन २०१४-१५ मध्ये १७८६०३४ कोटी रुपये झाला.
- २) राज्य सरकारच्या महसूली खर्चात विकासेतर खर्चपेक्षा विकास खर्च जास्त आहे.
- ३) सन १९९०-९१ ला राज्य सरकारच्या महसूली खर्चात विकासेतर खर्च २६४२१ कोटी रुपये होता त्यात वाढ होऊन २०१४-१५ ला ७,०६,४२२ कोटी रुपये झाला.
- ४) सन १९९०-९१ ला राज्य सरकारच्या महसूली खर्चात विकास खर्च ४०,३६० कोटी रुपये होता त्यात वाढ होऊन २०१४-१५ मध्ये १०,७९,६११ कोटी रुपये आला.
- ५) राज्य सरकारच्या महसूली खर्चातील विकास खर्चामध्ये सामाजिक व समाजसेवा यावर सर्वात जास्त खर्च केला जातो.
- ६) राज्यसरकारच्या महसूली खर्चातील विकासेतर खर्चामध्ये व्याज खर्च सर्वात जास्त खर्च केला आहे.

- ७) राज्य सरकारच्या महसूली खर्चामधील विकासेत्तर खर्चात कर्जावरील व्याज, कर्जाचे हप्ते, राजकोषीय सेवा, प्रशासकीय सेवा, नैसर्गिक संकटाच्या वेळी मदत, अन्नसुरक्षा, कल्याण आणि सामाजिक सुरक्षितता यावर खर्च केला जातो.
- ८) राज्य सरकारच्या महसूली खर्चामधील विकास खर्चात सामाजिक व समाजसेवा, सार्वजनिक व आर्थिक सेवा, कृषी व संबंधित सेवा, उद्योग आणि खनिजे, ऊर्जा जलसिंचन व पूरनियंत्रण, दळणवळण व संदेशवहन आणि सार्वजनिक कामे यावर खर्च केला जातो.

१४.४ राज्य सरकारचा भांडवली खर्च :

		1990-91	2000-01	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14(Re)	2014-15(BE)
A.	विकासेतर खर्च	14	253	2659	3174	3491	11026	13207
B.	विकास संघर्ष	9186	29986	152820	172451	194182	259814	327812
1	सामाजिक व समाजसेवा	1398	5640	32564	36302	46021	69654	96019
2	सार्वजनिकांची सेवा	372	1067	5672	6504	6532	10600	11264
3	कृषी आणि संबंधित सेवा	613	3654	12281	15762	17985	20416	37565
4	उद्योग आणि खनिजे	606	603	1527	2085	1920	3858	3134
5	ऊर्जा जलसिंचन आणि पूरनियंत्रण	4660	12485	58699	67259	68923	84755	96302
6	दळणवळण आणि संदेशवहन	1293	5900	37233	40051	47328	60508	70769
7	सार्वजनिक कामे	244	636	4844	4489	5654	10024	12759
C.	कर्जे आणि उचल	4251	4485	19256	24777	25820	23678	15655
1	एकूण कर्जे व उचल	5759	11209	25068	42314	33813	36690	22480
a)	विकासात्मक	5547	10103	24630	41453	33319	36000	21673
b)	विकासेतर	212	1105	438	861	494	690	807
2	परतफेड	1509	6724	5812	17537	7993	13012	6826
	एकूण	13451	34723	174735	200401	223493	294518	356674

वरील कोट्टक क्र. १४.४ मध्ये राज्य सरकारच्या भांडवली खर्चातील प्रवृत्ती दर्शविली आहे. ती पुढीलप्रमाणे आहे.

- १) सन १९९०-९१ ला राज्य सरकारचा भांडवली खर्च १३४५१ कोटी रुपये होता त्यात वाढ होऊन २०१४-१५ मध्ये ३५६६७४ कोटी रुपये झाला.
- २) राज्य सरकारच्या भांडवली खर्चात विकासेत्तर खर्चापेक्षा विकास खर्च जास्त आहे.
- ३) राज्य सरकारच्या भांडवली खर्चात विकास खर्चापेक्षा विकासेत्तर खर्च वाढीची प्रवृत्ती जास्त आहे.
- ४) राज्य सरकारच्या भांडवली खर्चामधील विकास खर्चात सामाजिक आणि समाजसेवा, सार्वजनिक व आर्थिक सेवा, कृषी व संबंधित सेवा, उद्योग व खनिजे, ऊर्जा, जलसिंचन व पूरनियंत्रण, दळणवळण व संदेशवहन व सार्वजनिक कामे यावर खर्च केला जातो.
- ५) सन १९९०-९१ मध्ये कर्जे आणि उचल ४२५१ कोटी रुपये होती त्यात वाढ होऊन २०१४-१५ मध्ये १५६५५ कोटी रुपये झाली.
- ६) एकूण कर्जे व उचलीमध्ये विकासात्मक कामासाठी घेतलेले कर्जे व उचल विकासेत्तर कामासाठी घेतलेल्या कर्जे व उचलीपेक्षा जास्त आहे.

१४.१.३ भारतातील सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीची कारणे :-

- १) वाढती लोकसंख्या
- २) संरक्षणावरील खर्चात वाढ
- ३) वाढते शहरीकरण
- ४) आर्थिक नियोजन
- ५) कल्याणकारी राज्य
- ६) लोकशाही पद्धतीचा स्वीकार

- ७) सार्वजनिक देशातील कार्यात वाढ
- ८) अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था
- ९) वाढता प्रशासकीय खर्च
- १०) सार्वजनिक कर्जाची फेड व व्याज
- ११) अनुदानावर मोठा खर्च
- १२) ग्रामीण विकासावर व दारिद्र्य निर्मूलनावर विविध योजनावर खर्च
- १३) रोजगार योजनावर खर्च

१४.२ सारांश

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारताच्या सार्वजनिक खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक खर्च वाढल्यामुळे त्याचे अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम झाले आहेत. केंद्र सरकारचा महसूली खर्च १९९०-९१ ला ७३५५६.७८ कोटी रुपये होता त्यात वाढ होऊन २०१३-१४ च्या अंदाजपत्रकात १४३१४३४.६० कोटी रुपये अपेक्षित होता. केंद्र सरकारचा भांडवली खर्च १९९०-९१ ला २७३२७.१२ कोटी रुपये होता त्यात वाढ होऊन २०१३-१४ च्या अंदाजपत्रकात २६०६२३.७६ कोटी रुपये अपेक्षित होता. सन १९९०-९१ ला राज्य सरकारचा महसूली खर्च ६७८६० कोटी रुपये होता त्यात वाढ होऊन २०१४-१५ मध्ये १७८६०३४ कोटी रुपये झाला. तर सन १९९०-९१ ला राज्य सरकारचा भांडवली खर्च १३४५१ कोटी रुपये होता त्यात वाढ होऊन २०१४-१५ मध्ये ३५६६७४ कोटी रुपये झाला.

१४.३ पारिभाषिक शब्द

- १) सार्वजनिक खर्च - केंद्र सरकार, राज्य सरकार, महानगरपालिका, नगरपालिका, जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत या सार्वजनिक सत्तांनी केलेला खर्च होय.
- २) विकास खर्च - सरकारने सार्वजनिक विकास कामावर केलेला खर्च म्हणजे विकास खर्च होय.

१४.४ प्रश्न

- १) सार्वजनिक खर्चाची संकल्पना स्पष्ट करून सार्वजनिक खर्च वाढीची कारणे स्पष्ट करा.
- २) भारतातील सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप स्पष्ट करा.

१५

भारतातील कर व खर्च सुधारणा (TAX AND EXPENDITURE REFORMS IN INDIA)

घटक रचना :

१५.० उद्दिष्ट्ये

१५.१ प्रस्तावना

१५.१.१ भारतातील कर आणि खर्च सुधारणा

राजा चेलिया समिती

केळकर समिती

१५.१.२ राजकोषीय जबाबदारी व अंदाजपत्रक व्यवस्थापन विधेयक

१५.१.३ वस्तू - सेवा कर

१५.१.४ कर प्रशासन सुधारणा आयोग २०१३

१५.१.५ तुटीचा अर्थभरणा

१५.२ सारांश

१५.३ पारिभाषिक शब्द

१५.४ प्रश्न

१५.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तूत प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर पुढील गोष्टीचे आकलन होईल.

- १) भारतातील कर आणि खर्च सुधारणा समजतील.
- २) राजकोषीय जबाबदारी व अंदाजपत्रक व्यवस्थापन विधेयक लक्षात येईल.
- ३) वस्तू सेवा कर संकल्पना लक्षात येईल.
- ४) कर प्रशासन सुधारणा आयोग २०१३ लक्षात येईल.
- ५) तुटीचा अर्थभरणा संकल्पना लक्षात येईल.

१५.१ प्रस्तावना

१५.१.१ भारतातील कर आणि खर्च सुधारणा- (Tax and Expenditure reforms in India):-

केंद्रीय आणि राज्य वित्त व्यवस्थेचे मुल्यमापन केले असता असे दिसून की अर्थव्यवस्थेतील राजकोषीय संतुलनात घट होत आहे. सन १९८० च्या दशकात राजकोषीय

संतुलनाची स्थिती आणखी बिघडली. अंदाजपत्रकात कायम तूटीची समस्या निर्माण होत आहे. १९७५-७६ ला असलेली राजकोषीय तुट २.५ % वरून १९९०-९१ ला ३.६ % झाली. त्याचा परिणाम सार्वजनिक कर्जामध्ये मोठया प्रमाणात वाढ झाली. राजकोषीय तूटीच्या स्थितीत भांडवली उत्पन्नाच्या एका भागाचा उपयोग राजकोषीय खर्च करण्यासाठी होऊ लागला. याचा परिणाम सार्वजनिक कर्जामध्ये वाढ होत गेली आणि सार्वजनिक कर्जाच्या व्याजाचा भार वाढत गेला. आज सार्वजनिक कर्जाच्या व्याजाचे हप्ते हे भारतातील सार्वजनिक खर्चाचा महत्वाचा आणि मोठा भाग आहे तसेच त्यात वारंवार वाढ होत आहे. यामुळे वाढती तूट, वाढते कर्ज वाढता व्याज खर्च आणि पुन्हा वाढती तूट ही साखळी तयार झाली आहे.

१९८० च्या दशकामध्ये भारतातील राजकोषीय स्थिती दबावात होती. १९९१-९२ मध्ये व्यवहार तोलाची समस्या निर्माण झाली. परकीय चलनाच्या टंचाईमुळे १९९०-९१ ला आयात कमी करावी लागली. यांचा परिणाम औद्योगिक उत्पादनावर प्रतिकूल झाला. चलनवाढ मोठया प्रमाणात झाली. ऑगस्ट १९९१ मध्ये १६.७% एवढा चलनवाढीचा दर होता. १९९१ ला भारत विदेशी कर्ज फेडण्याच्या स्थितीत नव्हता त्यामुळे भारताच्या कर्जफेडीच्या क्षमतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले होते.

१९९१ मध्ये भारत सरकारने भारतीय रिझर्व्ह बँकेजवळील ४७ टन सोने बँक ऑफ इंग्लंडला पाठविण्याची परवानगी दिली त्यामुळे ६०० मिलियन डॉलर एवढे चलन मिळाले.

१) राजा चेलैया समिती-

२९ ऑगस्ट १९९१ ला भारत सरकारने कर क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी राजा चेलैया यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. या समितीने आपला अहवाल ऑगस्ट १९९२ ला सादर केला. या समितीने आयकर, निगम कर, उत्पादन कर आणि कर प्रशासनात सुधारणा सुचविल्या.

अ) अप्रत्यक्ष कर सुधारणा -

भारतीय अप्रत्यक्ष कर प्रणालीतील गुंतागुंत कमी करण्यासाठी आणि त्यात सुटीसुटीतपणा आणण्यासाठी सुधारणा करणे अप्रत्यक्ष कर प्रणाली मध्ये वेगवेगळे प्रकार, वेगवेगळे दर, जास्त संख्या, दर जास्त, एका वस्तूवर अनेक प्रकारचे कर आकारले जाते तसेच बच्याच घटकाला करातून सूट दिली जाते. या करातही गुंतागुंत असल्यामुळे प्रशासकीय पातळीवर समस्या निर्माण होतात. अंतिमत: अप्रत्यक्ष कर प्रणालित सुधारणा करण्याचा उद्देश अप्रत्यक्ष कर रचना सुटसुटीत बनविणे, कराच्या दरात घट करणे. औद्योगिकीकरणाला चालना देणे आणि निर्यात वाढ करण्यासाठी सीमा शुल्कात घट करणे.

ब) प्रत्यक्ष कर सुधारणा-

कर उत्पन्नामध्ये वाढ आणि राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये प्रत्यक्ष कर उत्पन्नाचा हिस्सा वाढविणे हा कर प्रणालीत सुधारणा करण्याचा प्रमुख उद्देश आहे. या उद्देशामुळे कराच्या पाया विस्तृत केला आणि कराच्या दरामध्ये घट केली उत्पन्न करामध्ये करपट्टीची संख्या कमी केली. प्रत्यक्ष करात सुधारणा करण्याचे आणखी उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत. भारतात थेट विदेशी गुंतवणूक वाढविणे, भारतीय भांडवल बाजारात पोर्टफोलियो गुंतवणूकीसाठी विदेशातील व्यक्तीना प्रोत्साहित करणे. निर्यातदारांना निर्यात वृद्धीसाठी प्रोत्साहित करणे उदारीकरणाला मदत करणे खाजगी क्षेत्राच्या वाढत्या भूमिकेला प्रोत्साहन देणे.

क) राजकोषीय सुदृढीकरण-

वाढत्या राजकोषीय तुटीचे नियंत्रण करण्यासाठी मे १९९१ मध्ये राजकोषीय तूट कमी करण्याच्या धोरणात राजकोषीय शुद्धीकरण आणि राजकोषीय सुदृढीकरण या उपायाचा वापर केला.

२) केळकर समिती (कर संरचना सुधारणा समिती)

अ) प्रत्यक्ष करासंबंधित शिफारशी.

- १) आयकर मुक्त उत्पन्न ५०,००० वरुन १ लाख करणे.
- २) त्रीस्तरीय कर रचनेच्या ऐवजी द्विस्तरीय कर रचना निर्माण करणे.
रुपये १ लाख - कर नाही.
रुपये १ ते ४ लाख - २०%
रुपये ४ लाखापेक्षा जास्त - ३०%
- ३) जेष्ठ नागरिक आणि विधवा स्त्रिया यांचे आयकर मुक्त उत्पन्न १,५०,००० रुपये करणे.
- ४) आयकर कायद्यानुसार उपलब्ध कर सूट समाप्ती करणे.
- ५) आयकर कायद्यानुसार उपलब्ध कर सूट समाप्ती करणे.
- ६) बिगर शेतकऱ्यांचे शेती उत्पन्न आयकरामध्ये आणण्याची सूचना, अंतिमता हा विषय राज्य सरकारकडे सोडण्याची सूचना.
- ७) संपत्ती कर समाप्त करण्याची सूचना.
- ८) निगम कराची दर ३६.५% वरुन ३०% करण्याची सूचना.
- ९) गृह कर्जाच्या व्याजाची आयकरातील सूट १.५० लाख रुपयावरुन ५०,००० रुपये करण्याची सूचना . रुपये ५ लाख पर्यंतच्या गृह कर्ज वर २% वैकल्पिक व्याज सूटीची सूचना
- १०) लाभांश कर आणि सूचीबद्द शेअरवरील दीर्घकालीन भांडवली लाभाची समाप्ती.
- ११) न्युनतम वैकल्पिक कराची (MAT) समाप्ती करण्याची सूचना केली,
- १२) कर प्रशासनात सुधारणा आणण्यासाठी टैक्स इन्फोर्मेशन नेटवर्क (TIN) ची सूचना केली.

ब) अप्रत्यक्ष कराच्या संबंधित शिफारसी-

- १) सन २००४-०५ पर्यंत कच्चा माल, आदाने मध्यवर्ती वस्तूसाठी सीमा शुल्क कमी करून १०% आणि उपभोग्य टिकाऊ वस्तू वर २०% करण्यासाठी सूचना केली.
- २) सन २००६ -०७ पर्यंत कच्चे लोखंड आणि अन्य कच्च्या मालावर सीमा शुल्क करून ५% आणि भांडवली वस्तू आधाराभूत रसायने यावर ८% करण्याची सूचना केली.
- ३) सन २००३-०४ पर्यंत कच्चा तेलावर सीमा शुल्क ८%, पेट्रोलियम पदार्थावर १५% करण्याची सूचना केली. पुन्हा २००४-०५ पर्यंत क्रमशः ५% आणि १०% करण्याची सूचना केली.
- ४) उत्पादन शुल्क रचनेमध्ये व्यापक बदलाची सूचना केली.
- ५) सेनवैट (Cenvat) ची दर १६% वरुन कमी १४% करण्याची सूचना केली.
- ६) सेवाकराचा व्यापक विस्तार करण्याची सूचना केली.

१५.१.२ राजकोषीय जबाबदारी आणि अंदाजपत्रक व्यवस्थापन विधेयक-

केंद्र आणि राज्य सरकारे यांचे वित्तीय अनुशासन करण्याच्या उद्देशाने राजकोषीय जबाबदारी आणि अंदाजपत्रक व्यवस्थापन विधेयक लोकसभेमध्ये ७ मे २००३ ला पास केले ५ जुलै २००४ ला कायद्यात रुपांतर करण्यात आले. या विधेयकात राजस्व तूट आणि राजकोषीय तूट मध्ये टप्पाटप्प्याने कमी करण्याची तरतूद केली होती. २००७-०८ पर्यंत राजस्व तूट शून्य करण्याचे ठरविले होते. यानंतर या खात्यामध्ये अधिक्य प्राप्त करण्याचे प्रयत्न केले जाऊ शकतात.

हे विधेयक सुरुवातीला २००० मध्ये संसद मध्ये प्रस्तुत केले होते. मूळ विधेयक मध्ये राजस्व तूटीत प्रतिवर्ष ०.५ % घटकरण्याची ठरविले होते. ज्यानुसार राजस्व तूट २००५-०६ पर्यंत शून्य करणे. तो पर्यंत राजकोषीय तूट एकूण देशांतर्गत उत्पादनाच्या २% पर्यंत कमी करणे. संसदीय समितीने काही सुधारणा करण्यासाठी सूचना केल्यानंतर राजस्व तूट २००६-०९ पर्यंत शून्य करण्याचे लक्ष्य ठरविले. राजस्व तूटीत किती कमी करण्याची तरतूद नाही.

FRBM Act २००३ आणि FRBM Act २००४ च्या अंतर्गत सरकारच्या जबाबदारी / दायित्व पुढीलप्रमाणे होते.

- १) राजकोषीय तूटीमध्ये GDP च्या ०.३% कमी करणे त्यामुळे २००७-०८ पर्यंत घट होऊन GDP च्या ३ % होईल.
- २) कोणत्याही एक वित्तीय वर्षामध्ये सरकारी गारष्टी GDP च्या ०.५ % पर्यंत सीमित ठेवणे.
- ३) अतिरिक्त देणी (विदेशी कर्जासहित) २००४-०५ मध्ये GDP च्या ९% २००५-०६ मध्ये ८%, २००६-०७ मध्ये ७ % तसेच २००७-०८ मध्ये ६ % पर्यंत कमी करण्याचे ठरविले.
- ४) १ एप्रिल २००६ नंतर रिझर्व बँक ऑफ इंडिया कङ्गून सरकारने प्रत्यक्ष कर्ज घ्यायचे नाही.
- ५) संसदेमध्ये आर्थिक अंदाजपत्रकाबरोबर मैक्रो इकोनोमिक फ्रेमवर्क स्टेटमेन्ट फिसकल पॉलिसी स्ट्रेटेजी स्टेटमेन्ट तसेच मीडियम टर्म फिसकल पॉलिसी स्टेटमेन्ट वर चर्चा करणे.
- ६) २००६-०७ च्या आधी राजकोषीय पारदर्शकता देणे.

१५.१.३ वस्तू सेवा कर (GST):-

वस्तू सेवा कर (Goods and Service Tax - GST) संपुर्ण देशात लागू करण्यासाठी १९ डिसेंबर २०१४ मध्ये वित्तमंत्री अरुण जेटलीनी १२२ वे संविधान संशोधन विधेयक लोकसभेत मांडले. परंतु राज्याबरोबर सहमती झाली नसल्यामुळे बरेच दिवस ते लटकले होते. परंतु १९ डिसेंबर २०१४ ला प्रस्तुत केले. GST हे विधेयक देशाला स्वतंत्र्य मिळाल्यापासूनचे सर्वात महत्त्वपूर्ण सुधारणा आहे. हा कर लागू केल्यानंतर वस्तू आणि सेवानवर वेगवेगळे आकारले जाणारे अप्रत्यक्ष कर हे सर्व एकाच करात समाविष्ट केले आहेत. हा कर लागू केल्यानंतर देशातील सर्व वस्तू व सेवानवर एकच कर आकारला जाईल. कैस्वेडिंग इफेक्ट (दराने करावर कर) बंद झाला तर उपभोक्त्यांना वस्तू व सेवा स्वस्त मिळतील. GST लागू झाल्यानंतर सरकारच्या उत्पन्नात वाढ होईल तसेच GDP मध्ये ही वृद्धी होईल.

१५.१.४ कर प्रशासन सुधारणा आयोग, २०१३ -

केंद्र सरकारने कर विशेषज्ञ पार्थसारथी शोम च्या अध्यक्षतेखाली कर प्रशासन सुधारणा आयोग नेमला.

- १) कर धोरण आणि कर कायद्याचे परीक्षण करून वेळोवेळी अहवाल देणे.
- २) कर प्रशासनाच्या सध्याच्या व्यावसायिक प्रक्रियेचे परीक्षण करणे.
- ३) करारोपणातील तंटे मिटविण्याच्या प्रणालीचे परीक्षण करून देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय करारोपणाची प्रचलित प्रणालीच्या बाबतीत सूचना देणे.
- ४) कराचा आधार तसेच करदात्यांचा आधार (पाया) अधिक भवकम आणि विस्तृत करण्यासाठी उपाय सुचिवणे.
- ५) समन्वित करदाता सेवा आणि करदाता शिक्षण कार्यक्रमामध्ये सुधारणा करण्यासाठी सूचना देणे.
- ६) चांगली कर व्यवस्थेची आज्ञापालन आकार, करदात्यांना कर भरण्यासाठी स्वैच्छिक प्रेरणा निर्माण करण्यासाठी सूचना करणे.
- ७) कर खर्चाच्या संदर्भात कर सुधारणा सुचिवणे.

सेवा कर -

१ जुलै २०१२ रोजी देशामध्ये सेवा कराचा नविन व्यवस्था निर्माण केली. या व्यवस्थेमध्ये Negative List तयार केली आहे. त्यामध्ये ३८ सेवांचा समावेश केला आहे. या नविन व्यवस्थेत Negative List मधील सेवा सोडून इतर सेवांवर सेवाकर आकारला जाणार आहे.

८) सार्वजनिक खर्चाबाबत सुधारणा-

फेब्रुवारी २००० मध्ये भारत सरकारने के. आर. गिताकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली खर्च सुधारणा आयोग नेमला. सरकारच्या खर्चाची उत्पादकता वाढविण्यासाठी शिफारशी सुचिवणे हे महत्त्वाचे काम या समितीचे होते. समितीच्या अहवालामध्ये अन्न, अनुदान, खतावरील अनुदानाचे विवेकीकरण सरकारी कर्मचाऱ्यांची संख्या पर्याप्त करणे यांचा समावेश आहे.

९) अनुदानाबाबत सुधारणा-

अनुदानातील सुधारणांमुळे सरकारला उत्पादक कामासाठी चांगला खर्च करता येईल. बन्याच वेळा अनुदान ज्या व्यक्तींना द्यायला पाहिजे त्यांच्यामार्फत पोहोचत नाही. त्याचा परिणाम म्हणून अर्थव्यवस्थेत आर्थिक विकृती भष्टाचार यामध्ये वाढ होते याचा परिणाम म्हणून अर्थसंकल्पावर भार पडतो. अलिकडेच सरकारने गॅस, केरोसिन आणि खतावरील अनुदान ग्राहकांच्या थेट खात्यात हस्तांतरित करण्याचा महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतला आहे.

१५.१.५ तुटीचा अर्थभरणा (Deficit Finance) -

विकसनशील देशांचा आर्थिक विकास घडवून आण्यासाठी उद्योगात आणि शेतीत मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करण्याची गरज असते. तसेच विकसनशील देशांचा नियोजनपूर्वक आर्थिक विकास करण्यासाठी आवश्यक असलेली साधनसामग्री कर आकारणी आणि सार्वजनिक कर्ज उभारणी यासारख्या नेहमीच्या मार्गात अडचणी निर्माण होतात. अशावेळी विकसनशील देशापुढे तुटीचा अर्थभरणा हा एक पर्याय राहतो. आधुनिक काळामध्ये अर्थव्यवस्थेतील

साधनसामग्री गोळा करण्याची पद्धत अधिक उत्पन्न मिळविण्याचे एक तंत्र म्हणून तुटीच्या अर्थभरण्यांचा अवलंब केला जातो. जे. एम. केन्स, प्रा. इंसन. श्री.ए.पी.लर्नर हे तुटीच्या अर्थभरण्याचे पुरस्कर्ते होय.

अनेक वर्षांपासून तुटीच्या अर्थभरण्याचे तंत्र सतत उपयोगात आणले जात असले तरी त्याची सुस्पष्ट व्याख्या करण्यात आली नाही. सरळ अर्थाने बघितले तर आर्थिक वर्षात सरकारचे महसुली उत्पन्न आणि भांडवली उत्पन्न या एकूण उत्पन्नापेक्षा सरकारला करावा लागणारा प्रत्यक्ष खर्च अधिक असतो. एकूण उत्पन्नापेक्षा सरकारी खर्च अधिक असल्याने जी तूट निर्माण होते ती भरून काढण्याच्या तंत्राला तुटीचा अर्थभरणा असे म्हणतात. ही तूट भरून काढण्यासाठी सरकारची ठेव कमी केली जाते. मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज उभारले जाते. जादा चलनाची छपाई केली जाते.

व्याख्या

डॉ. व्ही. के. आर. व्ही. राव:-

“तुटीचा अर्थभरणा म्हणजे सार्वजनिक उत्पन्न आणि सार्वजनिक खर्च यात जाणीवपुर्वक निर्माण केलेले अंतर किंवा अर्थसंकल्पीय तूट यासाठी वित्तव्यवस्था करणे असून, अशी वित्तव्यवस्था करण्याची पद्धती की ज्यामुळे राष्ट्रीय खर्च किंवा एकूण खर्च यात निवळ भर पडेल अशा कर्जउभारणी किंवा इतर प्रकारावर आधारलेली असते.”

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया :-

ज्यात रिझर्व्ह बँकेकडील रोख शिलकीचा वापर करून किंवा रिझर्व्ह बँकेकडून कर्ज घेऊन तूट मागितली जाते अशी सरकारची वित्तीय योजना तुटीचा अर्थभरणा होय.

अमेरिकेमध्ये तुटीच्या अर्थभरण्याचा संबंध सार्वजनिक कर्जाशी जोडला जातो. जेव्हा सरकारचा खर्च सरकारच्या उत्पन्नापेक्षा जास्त होतो तेव्हा तो पूर्ण करण्याकरिता सरकार बँकाकडून किंवा जनतेकडून कर्ज घेते याला तुटीचा अर्थभरणा असे म्हणतात.

भारतात तुटीच्या अर्थभरण्याचा जो अर्थ केला जातो. त्याप्रमाणे सरकार आपला अतिरिक्त खर्च अधिक नोटा छापून किंवा केंद्रीय बँकेकडून कर्ज घेऊन पूर्ण करते जेव्हा भारत सरकारला आपल्या अंदाजपत्रकातील तूट भरून काढावयाची असते ते आपल्या रोख्यांच्या आधारावर रिझर्व्ह बँकेकडून कर्ज घेते व रिझर्व्ह बँक या रोख्यांच्या आधारावर नोटा छापून सरकारला देते. याप्रमाणे नवीन पैशाची निर्मिती होते. यावरून उत्पन्नापेक्षा जास्त खर्च करणे व तूट भरून काढण्यासाठी नविन पैशाची निर्मिती करणे यालाच तुटीचा अर्थभरणा / अर्थसंकल्प असे म्हणतात.

तुटीचा अर्थभरणा करण्याचे मार्ग:-

- १) देशाच्या मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेणे.
- २) सरकारची मध्यवर्ती बँकेत असलेली रोख शिल्लक काढून घेणे.
- ३) जादा चलननिर्मिती
- ४) व्यापारी बँकाकडून घेतली जाणारी कर्जे

सामान्यपणे सरकार देशाच्या मध्यवर्ती बँकेजवळ असणारी आपली शिल्लक वापरते आणि त्यातून खर्च करते. काही वेळी देशाची मध्यवर्ती बँक आणि व्यापारी बँकांना ट्रेझरी बिलांची विक्री करून त्यामधून रक्कम उभारली जाते. तर काही वेळेस मध्यवर्ती बँक अधिक नोटा छापून सरकारला कर्ज देते हे जादा चलन म्हणजे तुटीचा अर्थभरणा होय.

तुटीच्या अर्थसंकल्पाचे उद्देश:-

- १) लॉर्ड केन्स यांनी तुटीच्या अर्थसंकल्पाचा उपयोग मंदीवर मात करण्यासाठी करावा असे सुचविले होते. मंदीच्या काळात पैशाचे प्रमाण कमी झालेले असते. उत्पादनाचे प्रमाण कमी होऊन रोजगाराची पातळी ही कमी झालेली असते. तुटीचा अर्थसंकल्पाचा वापर करून अर्थव्यवस्थेतील पैशाचा पुरवठा वाढवून उत्पादन व रोजगारात वाढ करता येते.
- २) जेव्हा खाजगी गुंतवणूक कमी होते तेव्हा पुरेशी गुंतवणूक न झाल्यामुळे उत्पादनाची प्रक्रिया वेगाने होत नाही. तेव्हा सरकार अधिक चलननिर्मिती करून गुंतवणूक वाढवू शकते त्यावेळी तुटीचा अर्थसंकल्प उपयोगी पडतो.
- ३) युद्धजन्य परिस्थितीत सरकारला अवाढव्य खर्च करावा लागतो. त्यावेळी सरकारला आपल्या नेहमीच्या स्त्रोतांकडून अपेक्षित उत्पन्न मिळत नाही. अशावेळी सरकार तुटीच्या अर्थसंकल्पाचा वापर करते.
- ४) अविकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये आर्थिक विकासासाठी मोठमोठ्या योजना तयार केल्या जातात. या योजना राबविण्यासाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणात पैशाची गरज भासते. अशावेळी सरकार तुटीच्या अर्थसंकल्पाचा आधार घेऊन नवीन पैसा निर्माण करतात. आणि आपल्या विकासाच्या योजना पार पाडतात.
- ५) देशाती नैसर्गिक साधनसामग्री (खनिजसंपत्ती, जलसंपत्ती, जमिन) भांडवली साधने व मनुष्यबळ ही वास्तव साधनसांमग्री न वापरता तशीच पडून निष्क्रिय स्वरूपात पडून राहते. तिचा आर्थिक विकासाला वापर करण्यासाठी पैशाची गरज भासते. ती पैशाची गरज तुटीच्या अर्थसंकल्पामुळे पूर्ण करता येते.

तुटीच्या अर्थभरण्याची कारणे-

१) युद्ध खर्च-

आजकालची युद्धे ही फार खर्चाची होत आहेत. युद्धांसाठी लागणारा प्रचंड खर्च नेहमीच्या स्त्रोतांच्याद्वारे पैसा गोळा करून पूर्ण होत नाही. त्यामुळे तुटीच्या अर्थसंकल्पाचा आधार घेतला जातो. सरकारची खरेदीशक्ती त्वरित व कमी खर्चात वाढविणारा हा उपाय आहे. युद्धामध्ये वापरली जाणारी शस्त्रे बँम्ब, रणगाडे यासारख्या संरक्षण साहित्याची निर्मिती करणे किंवा खरेदी करण्यासाठी प्रचंड पैसा लागतो तो पैसा तुटीच्या अर्थभरण्यातून उभा केला जातो.

२) रोजगारनिर्मिती -

लॉर्ड केन्सच्या मते देशातील उत्पादन रोजगाराच्या पातळीवर अवलंबून असते व रोजगाराची पातळी प्रभावी मागणीवर अवलंबून असते. मंदीच्या काळात प्रभावी मागणी कमी झाल्यामुळे रोजगाराची पातळी घटते. तेव्हा प्रभावी मागणीत वाढ केली तर रोजगारात वाढ होते. यासाठी उपभोग्य आणि भांडवली वस्तुंची मागणी वाढवली पाहिजे. मंदिच्या काळात रोजगाराची पातळी पुन्हा पूर्ववत करण्यासाठी प्रभावी मागणीत वाढ करणे गरजेचे असते. लॉर्ड केन्सने यासाठी तुटीच्या अर्थभरण्याचा उपाय सांगितला.

३) आर्थिक विकास :-

अलिकडे आर्थिक विकासासाठी लागणारा पैसा उभा करण्यासाठी तुटीच्या अर्थभरण्याचा वापर केला जातो. देशाचा आर्थिक विकास करण्यासाठी भांडवल, तंत्रज्ञान यंत्रसामग्री पायाभूत सुविधा, कच्चा माल, औद्योगिक कारखाने यासारख्या घटकांची गरज असते तसेच पायाभूत सुविधा मध्ये रस्ते पाणी, विज, संदेशवहनाची साधने या सुविधा लागतात. यांसारख्या गोष्टी करण्यासाठी सरकारला मोठया प्रमाणात खर्च करावा लागतो. परंतु सरकारंचे मिळणारे उत्पन्न कमी असते आणि खर्च जास्त करावयाचा असतो. अशा वेळी वाढीव खर्च करण्यासाठी तुटीच्या अर्थभरणा हा पर्याय राहतो.

४) साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर-

देशामध्ये उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर करण्यासाठी मोठया प्रमाणात पैशाची गरज असते. साधनसामग्रीचा शोध लावणे त्याच्या पर्याप्त वापर करण्यासाठी त्यावर प्रक्रिया करावी लागते. ती प्रक्रिया करण्यासाठी प्रक्रिया उद्योग सुरु करावे लागतात. यासारख्या क्रियांना पैसा जास्त लागतो. तो तुटीच्या अर्थभरणातून उभा केला जातो.

५) उत्पन्नापेक्षा जास्त खर्च:-

सरकारला जेव्हा आपल्या उत्पन्नापेक्षा जास्त खर्च करावा लागतो. त्यावेळी तुटीच्या अर्थभरण्याचा वापर करावा लागतो. सरकारला आर्थिक विकास रोजगार निर्मिती पायाभूत सुविधांची निर्मिती, मंदीतून अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढायचे असते तेव्हा मोठया प्रमाणात खर्च करावा लागतो. सरकारकडून लोकांना शिक्षण, आरोग्य, रस्ते, दळणवळण, संदेशवहन, वीज, पाणी यासारख्या सुविधा दिल्या जातात. तेव्हा त्यावर मोठया प्रमाणात खर्च केला जातो परंतु त्यावेळी मात्र सरकारचे उत्पन्न कमी असते. अशावेळी उत्पन्नापेक्षा जास्त खर्च करण्यासाठी तुटीच्या अर्थभरण्याचा वापर केला जातो.

तुटीच्या अर्थभरण्याचे परिणाम (Consequences of Deficit finance):-

तुटीच्या अर्थभरण्याचे परिणाम पुढीलप्रमाणे सांगितले आहेत.

१) चलनवाढः-

तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे चलनवाढ/ भाववाढ होण्याची शक्यता निर्माण होते. तुटीच्या अर्थभरण्यातून नविन पैशाची निर्मिती होते. त्यामुळे देशातील नागरिकांच्या हातातील पैशाचा पुरवठा वाढतो. पैशाचा पुरवठा वाढल्यामुळे लोकांनकडून वस्तू व सेवांची मागणी वाढवली जाते. परंतु त्या प्रमाणात वस्तू व सेवांचा पुरवठा वाढत नाही त्यामुळे भाववाढीची परस्थिती निर्माण होते.

२) उत्पन्न व संपत्तीच्या वाटपात विषमता-

तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे उत्पन्न व संपत्तीच्या वाटपावर प्रतिकूल परिणाम होतो. तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे चलनवाढ घडून येते. चलनवाढीच्या काळात उद्योजक व व्यावसायिक यांना मोठया प्रमाणात नफा मिळतो. आणि श्रमिक व स्थिर उत्पन्न गटातील लोकांना खरेदीशक्ती कमी झाल्यामुळे त्रास होतो. त्यामुळे श्रीमंत अधिक श्रीमंत होतात आणि गरीब अधिक गरीब होतात. त्यामुळे आणखी उत्पन्नातील विषमता वाढते.

३) गुंतवणूकीच्या आकृतीबंधातील बदल-

तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे अतिरिक्त भाववाढ होऊन गुंतवणूकीच्या आकृतीसंबंधात बदल घडून येतात. वस्तूची साठेबाजी करणे, परकीय जिंदगी, चैनीच्या वस्तू यामध्ये गुंतवणूक शक्यता असते. सट्टेबाजी प्रवृत्ती वाढतात. अशा रीतीने अयोग्य गुंतवणूक वाढीला लागते.

४) बचतीत घट-

तुटीच्या अर्थभरण्याचा बचतीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. कुंटुबाकऱ्हून केली जाणारी बचत हा देशांतर्गत मिळकतीचा महत्त्वाचा भाग आहे. बचत आणि किंमत पातळी यांचा प्रत्यक्ष संबंध असतो. किंमतपातळीत वाढ झाली असता बचत कमी होते. तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे किंमत पातळीत वाढ होऊन लोकांच्या उपभोग खर्चात वाढ होते. त्यामुळे बचतीत घट होते.

५) सरकारकऱ्हून पैशाची उधळपट्टी-

तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे सरकारला अत्यंत सुलभ रीतीने पैसा उपलब्ध होतो. त्यामुळे सरकारकऱ्हून पैशाची उधळपट्टी होण्याची शक्यता असते.

६) पैशाच्या पुरवठयात वाढ -

तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे स्थूल राष्ट्रीय खर्चात वाढ होते किंवा सरकारकडील खरेदीशक्तीत वाढ होते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत पैशाचा पुरवठा वाढतो. पैशाचा पुरवठा वाढल्यामुळे किंमतवाढ घडून येते.

७) व्यवहारतोलात प्रतिकूलता-

तुटीच्या अर्थभरण्यामुळे भाववाढातिरेकी परिस्थिती निर्माण होऊन देशाची निर्यात घटते. मात्र आयातीला प्रोत्साहन मिळते. त्याचा परिणाम व्यवहारतोल प्रतिकूल बनतो.

१५.२ सारांश

भारतामध्ये सरकारचे उत्पन्नाचे साधन कर आणि सार्वजनिक खर्चाबाबर अनेक सुधारणा केल्या आहेत त्यात राजा चेलैया समिती १९९१ ला सरकारने नेमली होती त्या समितीने प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर सुधारला व राजकोषीय सुदृढीकरण यावर भर दिला. त्यानंतर कर संरचना सुधारणा समिती केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमली या समितीन प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर संरचना सुधारणा करण्याबाबत शिफारशी केल्या त्याचप्रमाणे राजकोषीय जबाबदारी आणि अंदाजपत्रक व्यवस्थापन विधेयक २००३ ला पास केले. २०१३ ला कर प्रशासन सुधारणा आयोग नेमला. अलिकडे अप्रत्यक्ष करासंदर्भात GST विधेयक मांडले या करानुसार सर्वप्रकारचे अप्रत्यक्ष कर बंद होऊन सर्व वस्तू व सेवाकर एकाच कर आकारला जाणार आहे. २०१२ मध्ये सेवा कर आकारायला सुरुवात केली तसेच अनुदान आणि सार्वजनिक खर्चाबाबत सुधारणा केल्या आहेत.

आधुनिक काळामध्ये अर्थव्यवस्थेतील साधनसामग्री गोळा करण्याची पद्धत अधिक उत्पन्न मिळविण्याचे एक तंत्र म्हणून तुटीच्या अर्थभरण्याचा अवलंब केला जातो. केन्स, प्रा.

इंन्सन, लर्नर हे तुटीच्या अर्थभरण्याचे पुरस्कर्ते होते. युद्ध खर्च भागविण्यासाठी, रोजगार निर्मिती, आर्थिक विकास साधनसामग्रीचा पर्याप्त वापर आणि सरकारच्या उत्पन्नपेक्षा जास्त खर्च करण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा केला जातो. चलनवाढ, उत्पन्न व संपत्तीच्या वाटपात विषमता, गुंतवणूकीच्या आकृतीबंधातील बदल, बचतीत घट, सरकारकडून पैशाची उधळपट्टी व्यवहारतोलात प्रतिकूलता हे तुटीच्या अर्थभरण्याचे परिणाम आहेत.

१५.३ पारिभाषिक शब्द -

- १) राजकोषीय सुदृढीकरण / शुद्धीकरण-वाढत्या राजकोषीय तुटीचे नियंत्रण करण्यासाठी वापरलेल्या धोरणाला राजकोषीय शुद्धीकरण असे म्हणतात.
- २) सार्वजनिक खर्च - सरकारकडून सार्वजनिक सेवांनंतर केलेला खर्चाला सार्वजनिक खर्च असे म्हणतात.

१५.४ प्रश्न

- १) भारतातील कर आणि खर्च सुधारणा स्पष्ट करा.
- २) राजकोषीय जबाबदारी व अंदाजपत्रक व्यवस्थापन विधेयक स्पष्ट करा.
- ३) वस्तू सेवा कर स्पष्ट करा.
- ४) कर प्रशासन सुधारणा आयोग २०१३ स्पष्ट करा.
- ५) तुटीचा अर्थभरणा म्हणजे काय ? तुटीच्या अर्थभरण्याची कारणे

प्रकरण ८

१६

भारतातील संघीय विकेंद्रीकरण (Federal Decentralisation in India)

घटक रचना :

- १६.० उद्दिष्टे
- १६.१ प्रस्तावना
  - १६.१.१ विकेंद्रीत आणि स्वायत्त उत्पन्न साधनांची गरज
  - १६.१.२ नियोजन आयोग आणि वित्त आयोगाची भूमिका
  - १६.१.३ सरकारांतर्गत हस्तांतरणाचे विविध पैलू
- १६.२ सारांश
- १६.३ प्रश्न

१६.१ उद्दिष्टे (Objectives)

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास पुढील बाबींचे आकलन होण्यास मदत होईल.

- १) सरकाराच्या विकेंद्रीत आणि स्वायत्त उत्पन्नाच्या साधनांची गरज स्पष्ट करता येईल.
- २) योजना आयोग आणि वित्त आयोगांची भूमिका समजण्यास मदत येईल.
- ३) सरकारांतर्गत वित्तीय हस्तांतरणासबंधीचे विविध पैलू समजण्यास मदत होईल.
- ४) भारतातील पायाभूत सुविधांसाठीची वित्तव्यवस्था अभ्यासता येईल.

१६.२ प्रास्ताविक

भारतात संघीय शासन प्रणाली अस्तित्वात आहे. शासन प्रणालीमध्ये केंद्र सरकार, राज्यसरकारे आणि स्थानिक सरकारे अशी त्रिस्तरीय शासनव्यवस्था अस्तित्वात आहे. भारत हे एक संघराज्य आहे कारण भारतात केंद्र घटकराज्ये व स्थानिक स्वराज्य संस्था मिळून देशाचा राज्यकारभार चालवित असल्याचे दिसून येते. संघराज्य शासन व्यवस्थेत केंद्र सरकार व राज्यसरकार यांच्या मध्ये कार्याची व अधिकारांची विभागाणी राज्यघटनेनुसार झालेली आहे. त्यामुळे संघीय शासन व्यवस्थेत राज्यघटनेला अत्यंत महत्त्व आहे. त्यामुळे संघीय शासन व्यवस्थेत राज्य घटनेला अत्यंत महत्त्व आहे. संघराज्यामध्ये ज्याप्रमाणे केंद्र सरकार व राज्य

सरकारांच्यामध्ये कार्याचे विभाजन करण्यात आलेले आहे. त्याचप्रमाणे अशी कार्ये जबाबदारीने आणि कार्यक्षमपणे पार पाडण्यासाठी उत्पन्नांची देखील विभागणी करण्यात आलेली आहे. घटनेच्या कलम २४६ नुसार केंद्र व राज्यांमध्ये वित्तीय अधिकारांचे वाटप केलेले आहे. प्रस्तुत प्रकरणामधून आपण विकेंद्रीत आणि स्वायत्त उत्पन्न साधनांची आवश्यकता, योजना आयोग आणि वित्त आयोगांची भूमिका वित्तीय हस्तातरणासंबंधीच्या कार्यपद्धती आणि भारतातील पायाभुत सुविधांसाठीची वित्तव्यवस्था आदी घटकांची सविस्तर चर्चा करणार आहोत.

१६.२.१ विकेंद्रीत आणि स्वायत्त उत्पन्न साधनांची गरज (Need for Decentralized and autonomous sources of Revenue)

भारतीय संघराज्य शासन व्यवस्थेत लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरणाला महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यामुळे भारतीय शासनपद्धतीत केंद्र सरकार राज्य सरकारे आणि स्थानिक सरकारे यांच्यामध्ये सत्तेचे विकेंद्रीकरण घडून आलेले आहे. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणामुळेच वरील सर्व पातळीवरील सरकारांच्या कार्यामध्ये अधिकारामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ घडून आलेली आहे. असे असले तरी देखील भारतीय संघराज्य व्यवस्थेत केंद्र सरकाराला अधिक अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. तसेच नवनवीन उत्पन्नांची साधने ऊभी करण्याचा अधिकार केंद्र सरकाराला असल्याने आपल्या उत्पन्नात वाढ घडवून आणणे केंद्राला शक्य होते. मात्र राज्य स्थानिक सरकारांना पुरेशा अधिकारांअभावी हे शक्य नसते. परिणामी केंद्र सरकारकडे आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण मोठ्या प्रमाणात होते आणि म्हणूनच विकेंद्रीत आणि स्वायत्त उत्पन्न साधनांची गरज निर्माण होते. पुढील प्रमुख बाबी विचारात घेता भारतीय संघराज्य व्यवस्थेत राज्यांच्या स्वायत्त उत्पन्न साधनांची गरज स्पष्ट होते.

१) वाढत्या जबाबदाऱ्या :-

वेगाने वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येवर भारतातील स्थानिक व राज्य सरकारांच्या जबाबदाऱ्या वाढत जात आहेत. वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येमुळे शिक्षण सुविधा, निवासाच्या सोई, आरोग्य तसेच सार्वजनिक स्वच्छता, पाणीपुरवठा, सामाजिक सुरक्षितता, तसेच कल्याण इ. बाबींची पुरता करणे प्रत्येक कार्य क्षेत्रातील सरकारांना क्रमप्राप्त ठरत आहे. त्यामुळे सरकारवर अतिरिक्त जबाबदाऱ्या वाढत आहेत म्हणूनच लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनमानाचा दर्जा उंचवण्यासाठी अधिकाअधिक वित्तीय स्वायत्ततेची गरज निर्माण झाली आहे.

२) मर्यादित उत्पन्न :-

संघराज्य व्यवस्थेमध्ये विशेषत: राज्य सरकारांकडून पार पाडण्यात येणारी कार्ये वाढत आहे. दिवसेंदिवस नविन कार्यात भर पडत आहे. साहजिकच स्थानिक व राज्य सरकारांच्या जबाबदाऱ्या वाढताना दिसतात. अर्थात वाढती कार्ये व जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्यासाठी राज्यांना आवश्यक असणारी उत्पन्नांची साधने मात्र मर्यादित आहेत. त्याचबरोबर उत्पन्नांची साधने अलवचिक आहेत. म्हणूनच आपल्या आर्थिक व प्रशासकीय जबाबदाऱ्या अधिक कार्यक्षमतेने पार पाडण्यासाठी राज्यांकडून राजकिय व वित्तीय स्वायत्ततेचा आग्रह सातत्याने केला जात असल्याचे अनुभवास येते. यामुळेच विकेंद्रीत आणि स्वायत्त उत्पन्न साधनांची गरज निर्माण झाली आहे.

३) पर्याप्त खर्च :-

स्थानिक आणि राज्य सरकारांकडून केला जाणारा खर्च पर्याप्त आणि आदर्शवत असल्याचे दिसून येते, कारण या पातळीवरील सरकारांचा सामान्य जनतेशी आणि ग्रामीण भागांशी थेट संबंध प्रस्थापित झालेला आहे. स्थानिक पातळीवरील लोकांच्या गरजा आणि प्राधांन्यक्रम ओळखून खर्चाचा विनियोग आदर्शरित्या वरील सरकारांकडून केला जाऊ शकतो. अर्थात स्थानिक व राज्य सरकारांना उत्पन्न साधने पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध झाल्यास सर्वसामान्य नागरिकांच्या गरजांची पूरता विनाविलंब होण्यास मदत होते. शिवाय खर्चात पर्याप्तता साध्य होऊ शकते. म्हणूनच स्वायत्त उत्पन्न साधनांची आवश्यकता आहे.

४) विभागीय असमतोल :-

संघराज्यातील वेगवेगळी राज्ये पाहिली असता असे आढळून येते की, काही राज्ये ही आर्थिकदृष्ट्या बलवान आहेत तर काही राज्ये आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आहेत. काही प्रदेशात विपुल नैसर्गिक साधनसामग्री लाभलेली आहे. तर काही प्रदेशांत नैसर्गिक साधनसामग्रीचा अभाव आहे. लोकसंख्येबाबत देखील वेगवेगळ्या राज्यात वेगवेगळी परिस्थिती असलेली आढळून येते. तसेच केंद्राकडून राज्यांना दिल्या जाणाऱ्या अनुदानांच्या बाबतीत प्रगत राज्यांच्या बाबतीत उदार धोरण स्विकारले जाते तर याउलट दुर्बल राज्यांकडे दुर्लक्ष केले जात असल्याची टिका करण्यात येते. म्हणूनच विकासातील दरी आणि असमतोल दूर करण्यासाठी राज्यांना अधिकाधिक वित्तीय स्वायत्तता दिल्यास राज्यांच्या विकासाला हातभार लाभेल.

५) बलवान राज्यांसाठी :-

सर्वसामान्यपणे असे म्हटले जाते की आर्थिक व राजकिय दृष्टीने केंद्र सरकार अधिक शक्तीमान आहे. वित्तीय साधनने केंद्र सरकारच्या हातात एकवटल्यामुळे राज्यांचे परावलंबन वाढून राज्ये मोठ्या प्रमाणात दुबळी झालेली आढळून येतात. म्हणूनच राज्यांच्या आर्थिक दृष्टीने बलवान करण्यासाठी स्वायत्त उत्पन्न साधनांची आवश्यकता आहे असे प्रतिपादन केले जाते.

६) असमाधानकारक अनुदान पद्धत :-

केंद्र सरकारकडून राज्यसरकार व स्थानिक सरकारांना देण्यात येणारी अनुदाने मोठ्या प्रमाणात वाढलेली असली तरी देखील अनुदानांच्या योग्य वाटपाबाबत राज्ये असमाधानकारक आहेत. कारण अनुदानांचे वाटप करताना राजकिय प्रभाव मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. अनेक राज्यांना अनुदानातून वगळले जाण्याची शक्यता असते. तसेच अनुदानांमध्ये अनिश्चितता आढळते. अनुदानांचे वाटप करताना केंद्राकडून समान दृष्टीकोन पाळला जात नाही. परिणामी राज्यांना अपुऱ्या वित्तीय साधन सामग्री अभावी आपल्या जनतेच्या इच्छा व गरजांची पूरता करणे अवघड बनते, म्हणूनच स्वायत्त उत्पन्न साधनांची गरज निर्माण झालेली आहे.

७) योग्य उत्पन्न वाटपाची समस्या :-

संघराज्य शासन पद्धतीत एक मध्यवर्ती सरकार आणि अनेक राज्य सरकारे असल्याचे दिसून येते. राज्य सरकारांची आर्थिक व सामाजिक व भौगोलिक परिस्थिती वेगवेगळी असल्याचे दिसते. त्यामुळे अशा परिस्थितीत एकच समाज तत्व ग्राह्य मानून वित्तीय साधनसामग्रीचे वाटप करणे उचित ठरत नाही. कारण त्यातून उत्पन्नांचे न्याय वाटप होऊ शकत नाही. याच कारणाने स्वायत्त उत्पन्न साधनांची गरज निर्माण होते.

८) केंद्र राज्यातील वाढता संघर्ष :-

संघीय शासन व्यवस्थेत जेव्हा केंद्रस्थानी असणारे सरकार आणि राज्यांमध्ये असणारे सरकार यांमध्ये विविध कारणांमुळे भिन्नता निर्माण होते तेव्हा केंद्र-राज्यातील संघर्ष वाढत जातो. समजा केंद्रात आणि राज्यांमध्ये वेगवेगळ्या पक्षांची सरकारे स्थापन झाल्यास त्यांच्यात वित्तीय साधनांच्या बाबत मतभेद निर्माण होतात. त्यातूनच केंद्र व राज्ये यांच्यातील वित्तीय तणाव वाढत जातो. म्हणूनच स्वायत्त उत्पन्न साधनांची गरज निर्माण होते.

सारांश :-

संघराज्यात मध्यवर्ती सरकार आणि घटक राज्यांची सरकारे यांचे प्रशासन सुस्थितीत चालावे यासाठी त्यांच्या आर्थिक व्यवहार स्वतंत्र असावा. त्यांच्या उत्पन्न आणि खर्चाच्या बाबी स्वतंत्र्य असाव्यात. आर्थिक दृष्टच्या घटक राज्ये स्वावलंबी व स्वायत्त असावीत. अशी संघराज्याची सेधातिक बाजू आहे. मात्र असे असून सुध्दा प्रत्यक्षात घटक राज्ये आर्थिक बाबतीत मध्यवर्ती सरकारवरच अवलंबून असलेली दिसतात. मध्यवर्ती सरकार तसेच घटकराज्ये आर्थिकदृष्टच्या स्वायत्त व स्वयंपूर्ण नाहीत. घटकराज्यांना केंद्रसरकारकडून सातत्याने आर्थिक घ्यावी लागते. या सर्व परिस्थितीचा आढावा घेता असे म्हणता येईल की, भारतातील विविध पातळ्यांवर कार्यरत असणाऱ्या सर्व सरकारांना विकेंद्रीत व स्वायत्त अशा उत्पन्न साधनांची गरज आहे.

१६.१.२ नियोजन आयोग आणि वित्त आयोगाची भूमिका (The Role of planning and Finance commissions)

वित्त आयोग आणि योजना आयोग हे दोन स्वतंत्र्य आयोग आहेत मात्र या दोन्ही आयोगांना केंद्र व राज्य सरकारांच्या वित्तीय संबंधामध्ये महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. योजना आयोग व वित्त आयोग यांची भूमिका लक्षात घेण्याअगोदर आपणास या दोन्हीमधील फरक समजून घेणे आवश्यक ठरते.

वित्त आयोगाची निर्मिती ही भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २८० नुसार झालेली आहे व दर ५ वर्षांनी वित्त आयोगाची नेमणूक राष्ट्रपतीद्वारे केली जाते. योजना आयोगाला मात्र कोणताही घटनात्मक आधार नाही. मात्र योजना आयोग ही एक सरकारची कायमस्वरूपी संस्था मानली जाते व योजना आयोगाचे सदस्य हे प्रामुख्याने सरकारकडून नेमले जातात. वित्त आयोगाने सुचविलेल्या सिफारशी स्वीकारणे सरकारला कायद्याने बंधनकारक असते. मात्र योजना आयोग हे एका सरकारचे साधन म्हणून कार्यरत असते. वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केले जाणारे वित्तीय सामग्रीचे वाटप हे योजना बाह्य किंवा योजनेत्तर सहाय्य म्हणून ओळखले जाते. याउलट नियोजन आयोगाच्या शिफारशीनुसार केलेले वित्तीय सामग्रीचे हस्तांतरण हे योजना सहाय्य म्हणून ओळखले जाते. कलम २७५ (१) नुसार योजनेत्तर वैधानिक अनुदाने देण्याचे कार्य वित्त-आयोगाकडून केले जाते. तर कलम २८२ नुसार बिगर-वैधानिक योजना अनुदाने देण्याचे कार्य नियोजन आयोगाकडून केले जाते. वित्त आयोग ही बिगर राजकीय न्यायिक आणि स्वतंत्र अशी संस्था आहे. तर नियोजन आयोग ही राजकीय संस्था आणि सरकारची एक महत्त्वपूर्ण बाजू मानली जाते.

नियोजन आयोगाची भूमिका :- (Role of planning Commission)

देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाचे सरकारचे एक प्रमुख साधन म्हणून नियोजन आयोगाकडे पाहिले जाते. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी सरकारने नियोजनाचा स्वीकार केला. त्या दृष्टीने पं. नेहरुंच्या अध्यक्षतेखाली सन १९५१ पासून पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून हे नियोजबळू आर्थिक व सामाजिक विकासाचे कार्यक्रम राबविण्यात आले. आजपर्यंत १२ पंचवार्षिक योजना सरकारने पूर्ण कलेल्या आहेत. नियोजन आयोगाला पुढील स्वरूपाची भूमिका पार पाडावी लागते.

- १) देशातील उपलब्ध साधनसामग्री, भांडवल, मानवी संसाधन इ.चा आढावा घेणे व साधनसामग्रीचा युक्त वापर होईल याची दक्षता घेणे.
- २) देशाच्या सर्वकष विकासासाठी योजना ठरवून योजनेची उद्दिष्टचे ठरविणे.
- ३) देशाच्या विकासासाठी विविध धोरणांची आखणी करून त्यासाठी सरकारला मार्गदर्शन करणे.
- ४) केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारे यांना योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी मार्गदर्शन करणे.
- ५) पंचवार्षिक योजनांच्या आखणीबरोबर वार्षिक योजना, राज्य सरकारांच्या योजना व प्रकल्प इ.च्या अर्थसाहाय्यासाठी राज्यांना मार्गदर्शन करणे.
- ६) योजनेच्या प्रगतीचा आढावा घेऊन योजना मार्गातील अडथळे दूर करण्यासाठी उपाय सुचविणे.
- ७) नियोजन आयोगाला मध्यस्थाची भूमिका असते. आर्थिक विकास सामाजिक कल्याण ग्रामीण आरोग्य साक्षरता उर्जा, पाणीपुरवठा, पर्यावरण संवर्धन इ. बाबत विविध धोरणांचा आखणीसाठी सरकारला योग्य मार्गदर्शन करण्याची भूमिका आयोगाची असते.

वित्त आयोगाची भूमिका :- (Role of Finance Commission)

संघराज्य शासन पद्धतीत केंद्र व राज्य सरकारांच्या वित्तीय संबंधामध्ये वित्त आयोगाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जाते. केंद्र व राज्यांमध्ये वित्तीय साधनसामग्रीचे न्याय व कार्यक्षम वाटप करण्यात वित्तीय आयोगाची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते. भारतात घटनेच्या २८० व्या कलमान्वये दर पाच वर्षांनी वित्त आयोग नेमण्यात येतो. केंद्र राज्ये यांच्यांमध्ये वित्तीय साधन सामग्रीचे योग्य वाटप करण्यासाठी वित्त आयोग महत्त्वपूर्ण शिफारशी करतो. त्यामुळे वित्तीय हस्तांतरणामध्ये नियमितता येण्यास मदत होते. वित्त आयोगाच्या भूमिकेमुळे केंद्र व राज्य सरकारांच्या वित्तीय संबंधात गरजेनुसूप बदल करता येणे शक्य होते. त्यामुळे वित्तीय व्यवहारांमध्ये लवचिकता निर्माण होते. आत्तापर्यंत भारतात १४ वित्त आयोग स्थापन करण्यात आलेले आहेत. वित्तीय हस्तांतरणासाठी वित्त आयोगाकडून ज्या महत्त्वपूर्ण शिफारशी सुचविल्या जातात. त्या खालील प्रमुख तीन निकषांवर आधारलेल्या आहेत.

- १) कर उत्पन्नातील राज्यांचा वाटा (Tax sharing)
- २) अनुदान (Grants - in - Aid)
- ३) केंद्राची राज्यांना कर्जे (Loan from centre to States)

१) कर उत्पन्नातील राज्यांचा वाटा :-

जे कर केंद्र सरकारकडून आकारण्यात येतात व वसूल करण्यात येतात व वसूल करण्यात येतात त्यापैकी काही करांपासूनचे उत्पन्न वरील निकषानुसार केंद्र व राज्य

सरकारांमध्ये विभागले जाते. यामध्ये प्रामुख्याने उत्पन्न कर, अबकारी कर, वाढीव उत्पादन शुल्क, रेल्वे प्रवासी व मालवाहतूक भाड्चावरील वाढ. इ. करांचा समावेश होतो.

२) अनुदाने :-

राज्यांना आपली विकासात्मक व कल्याणात्मक कार्ये पार पाडण्यासाठी आवश्यक उत्पन्न फारच अल्प असल्याने केंद्राकडून अनुदानांच्या स्वरूपात राज्यांना वित्तीय सहाय्य हस्तांतरीत केले जाते. यामध्ये प्रामुख्याने वित्त आयोगाची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते. घटनेच्या कलम २७५(१) अन्वये आयोगाचे शिफारस केल्याप्रमाणे केंद्राकडून राज्यांना अनुदानांचे वाटप करण्यात येते. या अनुदानांसाठी वित्त आयोगाने निकष ठरवून दिलेले असतात. प्रत्येक राज्याची विशिष्ट परिस्थिती विचारात घेऊन वित्त आयोग अनुदानांच्या वाटपासंबंधी शिफारशी करतो. ज्या विविध बाबींसाठी राज्यांना अनुदाने दिली जातात त्यामध्ये मुख्यतः राज्यांची तूट भरून काढणे, राज्यांना प्राथमिक शिक्षण सुविधा पुरविणे, विकासात्मक कार्य पुर्ण करणे, दळणवळण विकासासाठी, प्रशासकीय व्यवस्था सुधारणे, आपत्ती निवारण पिण्याचे पाणी, स्थानिक स्वराज्य संस्था सक्षम करणे इ. बाबींचा अनुदानामध्ये समावेश होतो. आतापर्यंत स्थापन करण्यात आलेल्या वित्त आयोगांमध्ये वरील बाबींसाठी वाढत्या प्रमाणात अनुदानांचे वाटप राज्यांमध्ये करण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

३) केंद्राची राज्यांना कर्जे –

वित्त आयोगांच्या शिफारशीनुसार राज्य सरकारांना आपला बिगर योजना खर्च भागविण्यासाठी केंद्र सरकारकडून कर्जे देण्यात येतात. आतापर्यंत स्थापन करण्यात आलेल्या सर्व वित्त आयांगांमध्ये घटक राज्यांना कर्जाच्या स्वरूपात हस्तांतरीत केलेल्या निधीमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. मात्र राज्यांनी कर्जाच्या परतफेडीची जबाबदरी गांभिर्याने घेतलेली दिसून आली नाही. राज्यांच्या कर्जाच्या व्यव्यस्थापनामध्ये शिस्त राहत नसल्याचे वित्त आयोगाने अशी शिफारस केली आहे की, राज्या सरकारांनी आपले उत्पन्न वाढवून कर्जाच्या परतफेडीसाठी निधीची तरतूद करावी, तसेच जी राज्ये आपली वित्तीय उद्दिष्ट्ये यशस्वीपणे पार पाडतील त्यांना ५ टक्के कर्जमाफी द्यावी.

सारांश :-

राज्यांकडे असणाऱ्या वित्तीय साधनसाग्रीच्या तुलनेत त्यांना पार पाडावयाच्या जबाबदाऱ्या जास्त आहेत त्यामुळे केंद्र व राज्ये यांच्यामध्ये वित्तीय असमतोल निर्माण झालेला दिसून येतो. हा वित्तीय असमतोल उर्ध्व असमतोल (Vertical Imbalance) आणि समपातळी असमतोल (Horizontal Imbalance) अशा दोन्ही स्वरूपाचा आहे. केंद्राकडे वित्तीय साधने कमी आणि खर्चाच्या जबाबदाऱ्या कमी तर राज्यांकडे वित्तीय साधने कमी आणि खर्चाच्या जबाबदाऱ्या जास्त असल्याने त्याचून उर्ध्व किंवा खडा असमतोल निर्माण झालेला आहे. तसेच काही राज्ये वित्तीयदृष्ट्या मागासलेली आहेत. राज्य-राज्यांमधील अशा विषमतेतून समपातळी वित्तीय असमतोल निर्माण झालेला दिसतो. त्यामुळे वरील स्वरूपात निर्माण झालेले वित्तीय असमतोल दूर करण्यासाठी वित्त आयोगांकडून महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली जाते. त्यासाठी कर उत्पन्नाची वाटणी, अनुदानांचे वाटप, आणि कर्जे या निकषांवर आधारित विविध शिफारशी करून केंद्र व राज्ये यांच्यात वित्तीय सामग्रीचे हस्तांतरण योग्य प्रकारे घडवून आणण्यामध्ये वित्त आयोगांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते.

१६.१.३ सरकारांतर्गत हस्तांतरणाचे विविध पैलू - (Issues Related to Intergovernmental Transfers)

सरकारांतर्गत वित्तीय हस्तांतरणासंबंधी विविध पैलू वक्षात घेत असताना आपणांस केंद्र सरकार राज्य सरकारे आणि स्थानिक सरकारे यांच्यामधील कार्याचे आणि वित्तीय हस्तांतरणाचे विभाजन भारतीय राज्य घटनेत करण्यात आलेले आहे त्यानुसार केंद्र सरकारने पार पाडावयाची कार्य व जबाबदाऱ्या तसेच केंद्र सरकारचे वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याचे अधिकार त्याचप्रमाणे घटकराज्ये त्यांच्या जबाबदाऱ्या व त्यांना उपलब्ध वित्तीय साधनसामग्री उभी करण्याचे मार्ग यांचे स्पष्ट विभाजन भारतीय राज्यघटनेमध्ये करण्यात आलेले आहे.

अ) केंद्र व राज्य सरकारची कार्य विभागणी –

भारतीय राज्यघटनेनुसार केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांनी पार पाडावयाच्या जबाबदाऱ्या व कार्य यांचे विभाजन पुढील तीन सूचीमध्ये करण्यात आले आहे.

१) केंद्र सूची -

केंद्र सूचीमध्ये प्रामुख्याने रेल्वे, राष्ट्रीय महामार्ग, जलवाहतूक, जहाज बांधणी, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, विमा शेअर बाजार, सार्वजनिक क्षेत्रातील काही मूलभूत उद्योग, खनिज तेल, अणूउर्जा इ. कार्याचा समावेश होतो.

२) राज्यसूची -

राज्य सूचीमध्ये पोलिस यंत्रणा, न्यायव्यवस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था, सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण, दळणवळण साधने, शेती, पशुधन पाणीपुरवठा, वीजनिर्मिती इ कार्याचा समावेश होतो.

३) समवर्ती सूची -

यामध्ये केंद्र, सरकार आणि राज्य सरकारे या दोन्ही सरकारांच्या आखत्यारित येणाऱ्या कार्याचा समावेश होतो. अशी कार्य म्हणजे आर्थिक व सामाजिक नियोजन कामगार कल्याण, सामाजिक सुरक्षा, किंमत नियंत्रण, व्यवसाय व तांत्रिक मार्गदर्शन इ. चा समावेश होतो.

ब) केंद्र व राज्ये यांच्यातील वित्तीय साधनांची विभागणी

(Division of resources between Union and states)

भारतीय राज्यघटनेच्या मार्गदर्शन तत्वानुसार केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांच्यात वित्तीय साधनांचे विभाजन करण्यात आले आहे. दोन्ही पातळीवरील सरकारांना खर्चाच्या जबाबदाऱ्या जास्त असल्याने त्यांना वित्तीय अधिकार देण्यात आलेले आहेत. त्यानुसार दोन्ही सरकारांची उत्पन्न साधणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) केंद्र सरकारची उत्पन्न साधने –

केंद्र सरकारच्या उत्पन्न साधनांमध्ये पुढील विविध करांचा समावेश होतो.

- १) उत्पन्न कर २) उत्पादन शुल्क ३)मादक पेये व औषधे यांवरील कर ४) शेत जमिनीवरील वारसा हक्क कर. ५) मनोरंजन कर ६) वीज उपभोग कर ७) विक्री कर ८) रस्ते वाहतूक कर ९) मोटारींवरील कर १०) स्थानिक जकात कर इ. करांचा समावेश राज्यांच्या कर उत्पन्न साधनांमध्ये होतो.

केंद्राकडून राज्यांना वित्तीय साधनांचे हस्तांतरण – (Resources Transfer from Union to States)

भारतीय राज्यघटनेमध्ये केंद्र व राज्य सरकारे यांच्यात वित्तीय साधनांची विभागणी केलेली असली तरी केंद्राच्या तुलनेत राज्यांच्या जबाबदाऱ्या जास्त व उत्पन्न साधने मर्यादित असल्याने केंद्र व राज्य सरकारे यांच्यात वित्तीय असमतोल दूर करण्यासाठी राज्य सरकारांना वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरणाची तरतूद भारतीय राज्यघटनेत करण्यात आलेली आहे. त्यासाठी केंद्र सरकारकडून घटक राज्यांना करण्यात येणाऱ्या वित्तीय साधनसामग्रीचा हस्तांतरणाचे स्वरूप व तत्वे ठरविण्यासाठी घटनेच्या २८० कलमान्वये वित्त आयोगाची नेमणूक दर ५ वर्षांतून एकदा करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतींना देण्यात आला आहे.

१) कर महसूलातील सहभाग (Tax Sharing)

केंद्र सरकारकडून जे विविध कर, आकारले जातात त्यापैकी काही कर राज्य सरकारे जमा करतात व त्यांचा विनियोग तसेच केंद्र सरकारने आकारलेल्या आणि जमा केलेल्या काही करांरापासूनचा महसूल राज्यांना दिला जातो उदा. औषधांवरील, सौंदर्यप्रसाधनांवरील कर, स्टॅप ड्युटी, इ. कर केंद्र सरकारकडून आकारले जातात परंतु त्यांची वसुली आणि विनियोग राज्य सरकारे करतात. त्याचप्रमाणे उत्पन्न कर, उत्पादन शुल्क यांसारखे कर केंद्र सरकारकडून आकारले जातात व वसूलही केले जातात मात्र त्यातून मिळालेल्या महसूलाचा ठराविक भाग राज्य सरकारांना दिला जातो.

२) अनुदाने :- (Grants)

अनुदाने हा वित्तीय साधवसामग्रीच्या हस्तांतरणांमधील आणखी एक महत्वपूर्ण भाग मानला जातो. गरजेनुसार आणि योजनेनुसार केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारांना अनुदाने देण्यात येतात. घटकराज्यांच्या उत्पन्न आणि खर्च यामधील तफावत कमी करण्यासाठी अनुदाने हा महत्वपूर्ण मार्ग मानला जाते. तसेच राज्यांराज्यांमधील वित्तीय असमतोल कमी करण्यासाठी केंद्राकडून राज्यांना अनुदाने दिली जातात. अन्थात केंद्राकडून देण्यात येणारी अनुदाने सर्संत आणि बिनशर्त अशा दोन प्रकाराची असतात.

३) कर्ज :- (Loans)

केंद्राकडून राज्यांना करण्यात येणाऱ्या वित्तीय हस्तांतरणाचा आणखी एक मार्ग म्हणजे कर्ज होय. केंद्र सरकार राज्य सरकारांना एखादा प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी अनुदान देण्याएवजी कर्ज स्वरूपात रक्कम देत असते. त्याची परतफेड राज्य सरकारने करावयाची असते. केंद्र सरकारने राज्यांना दिलेली कर्ज ही एक प्रकारची गुंतवणूक असते, कारण जेव्हा प्रकल्पापासून उत्पन्न मिळण्यास सुरुवात होते तेव्हा त्या उत्पन्नातून घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करावयाची असते.

वित्त आयोग व वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण :-

भारतीय संघराज्य शासन व्यवस्थेत केंद्र व राज्य सरकारांतर्गत वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरणामधील एक महत्वाचा पैलू म्हणून वित्त आयोगाकडे पाहिले जाते. राज्यघटनेच्या कलम २८० नुसार केंद्राकडून राज्यांना वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण घडवून आणण्याचा अधिकार वित्त आयोगाला देण्यात आला आहे. आतापर्यंत भारतात १३ वित्त आयोग नेमण्यात आले असून १४ व्या वित्त आयोगाची कार्यवाही सुरु आहे. वित्त

आयोगांच्या शिफारशीनुसार पुढील तीन प्रकारे केंद्रकडून राज्यांना वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण करण्यात येते.

- १) करांचे विभाजन
- २) अनुदाने
- ३) केंद्राकडून राज्यांना कर्जे

१) करांचे विभाजन :- (Division of Taxes)

अ) उत्पन्न कर - उत्पन्न करापासून मिळणारा महसूल केंद्र व राज्य सरकारे यांच्यामध्ये कलम २७० नुसार विभागला जातो. उत्पन्न करांपासून मिळणारा महसूल राज्यांमध्ये वाटण्यासाठी वित्तआयोगांकडून विशिष्ट निकष ठरविले जातात. सुरुवातीच्या काही वित्त आयोगांमध्ये उत्पन्न करातील वाटा ठरविण्यासाठी राज्याची लोकसंख्या व करवसुली हे दोन निकष ठरविण्यात आले होते मात्र अलिकडे दहाव्या वित्त आयोगांपासून उत्पन्न करातील राज्यांचा वाटा निश्चित करण्यासाठी पुढील निकष निश्चित केले आहेत.

- १) राज्याची लोकसंख्या
- २) राज्याचे दरडोई उत्पन्न व दरडोई उत्पन्नातील तफावत
- ३) राज्याचे क्षेत्रफळ
- ४) कर वसुलीचे प्रथत्त
- ५) राजकोषीय शिस्त
- ६) पायाभूत सुविधा निर्देशांक

वरील नितष विचारात घेऊन उत्पन्न करातील हा राज्यांचा वाटा निश्चित केला जातो.

ब) उत्पादन शुल्क व अबकारी करांचे विभाजन –

ज्या वस्तूंवर केंद्र सरकार उत्पादन शुल्क आकारते व त्यापासून मिळणाऱ्या महसूलाचे केंद्र व राज्य सरकारे यांच्यात विभाजन केले जाते. अशा वस्तूंची संख्या प्रत्येक वित्त आयोगाने वाढविलेली आहे. चौथ्या वित्त आयोगापर्यंत वस्तूंची संख्या ४५ पर्यंत वाढविण्यात आली. मात्र त्यानंतरच्या पुढील सर्व वित्त आयोगांनी सर्वच वस्तूंचा समावेश उत्पादन शुल्क महसूल विभागणीसाठी केलेला आहे. त्याचप्रमाणे

१) वाढीव उत्पादन शुल्क - केंद्र सरकारकडून वाढीव उत्पादन शुल्कातून राज्यांना हिस्सा दिला जातो. उदा. साखर, तंबाखू, सुती कापड, इ. वस्तूंवर केंद्राकडून उत्पादन शुल्क आकारण्यात येतो त्यामुळे राज्य सरकारांना या वस्तूंवर विक्री कर आकारचा येत नाही परिणामी राज्य सरकारांनी विक्री कराचा त्याग केल्याच्या बद्दल त्यांना केंद्र सरकारकडून वाढीव उत्पादन शुल्क विभागून देण्यात येतो.

२) अनुदाने :- (Grants in Aid)

राज्य सरकारांना कल्याणात्मक व विकासात्मक कार्य पार पाडावी लागतात परंतु अशी कार्य पार पाडण्यासाठी आवश्यक असणारी साधनसामग्री मर्यादित असते. त्यामुळे राज्य सरकारांनी आपली वरील कार्य योग्य प्रकारे पार पाडावीत म्हणून केंद्र सरकारकडून अनुदानाच्या स्वरूपात राज्यांना वित्तीय मदत हस्तांतरीत करण्यात येते. वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार

केंद्र सरकारकडून राज्यांना हस्तांतरीत करण्यात येणाऱ्या अनुदानांच्या बाबतीत निकष ठरवून दिले जातात. केंद्राकडून राज्यांना देण्यात येणारी अनुदाने ही सर्वसाधारण स्वरूपाची तसेच विशिष्ट कार्ये पार पाडण्यासाठी अशा दोन प्रकारची असतात.

३) केंद्राकडून राज्यांना कर्जे :- (Loans for Union to states)

वित्त आयोगांनी शिफारस केल्यानसार घटक राज्यांना केंद्र सरकारकडून बिगर योजना खर्च भागविष्यासाठी कर्जे देण्यात येतात. भारतातील बहुतांश घटक राज्यांना केंद्राकडून मोठ्या प्रमाणात कर्जे प्राप्त झालेली आहेत. राज्य सरकारांनी घेतलेल्या एकूण कर्जामध्ये केंद्र सरकारकडून घेतलेल्या कर्जाचा वाटा मोठा आहे. वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्राकडून राज्यांना हस्तांतरीत केलेल्या कर्जामध्ये वाढ झालेली आहे.

केंद्र व राज्य सरकारांकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे करण्यात येणारे वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण (Transfer of Resources from Union and States to Local Bodies)

भारतीय शासनव्यवस्था ही त्रिस्तरीय संघराज्या शासनपद्धती आहे. संघराज्या शासन व्यवस्थेमध्ये केंद्र सरकार हे केंद्र पातळीवर, राज्य सरकारे राज्य पातळीवर व स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थानिक पातळीवर कार्यरत असल्याचे दिसते. सर्व स्थानिक पातळीवरील कार्याची जबाबदारी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे असते. त्यामुळे या संस्थांनादेखील वित्तीय साधनांची आवश्यकता असते. स्वातंत्र्यानंतर भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यबाबत आणि त्यांच्या वित्तीय अधिकाराबाबत फारशी तरतुदी नव्हत्या. परंतु सन १९९२ मध्ये ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती करून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना कार्ये व वित्तीय अधिकार हस्तांतरीत करण्याचे राज्य सरकारांना बंधनकारक करण्यात आले.

७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती व राज्य वित्त आयोग

भारतात ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती घेण्या अगोदरच्या काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्वराज्य संस्थांची वित्तीय स्थिती अत्यंत कमकुवत होती. राज्य सरकारकडून मिळणाऱ्या अनुदानावरच या संस्था मोठ्या प्रमाणात अवलंबून होत्या. बदलत्या परिस्थितीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांची कार्ये व जबाबदाऱ्या मोठ्या प्रमाणात वाढत गेल्या. मात्र त्यांना विविध मार्गांने मिळणारे उत्पन्न मात्र वाढले नाही. त्यामुळे या संस्था दुर्बल बनत गेल्या. रस्ते, पिण्याचे पाणी, आरोग्य सुविधा, यांसारखी कार्ये कार्यक्षमपणे पार पाडण्यात स्थानिक स्वराज्य संस्था अकार्यक्षम ठरल्या. या सर्व बाबींचा विचार करून भारत सरकारने सन १९९२ मध्ये राज्यघटनेत दोन महत्वपूर्ण दुरुस्त्या केल्या. त्या म्हणजे ७३ वी घटना दुरुस्ती व ७४ वी घटना दुरुस्ती होय.

७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार ग्रामीण पातळीवरील कार्य करणाऱ्या संस्थांना (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद) यांना आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार शहरी पातळीवर कार्य करणाऱ्या संस्थांना (नगर परिषद, महानगरपालिका) यांना स्वायत्तता आणि वित्तीय अधिकारांचे हस्तांतरण करणे प्रत्येक राज्य सरकारला बंधनकारक करण्यात आले आहे. त्याचप्रमाणे राज्य सरकारांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे सोपावयाची कार्ये आणि वित्तीय अधिकार शिफारशी करण्यासाठी राज्य वित्त आयोगाची (State Finance Commission) स्थापना करणे प्रत्येक राज्याला बंधनकारक करण्यात आले आहे. स्थानिक सरकारांची कार्ये

आणि त्यांची वित्तीय साधनसामग्री यामध्ये निर्माण होणारा असमतोल दूर करण्यासाठी घटक राज्यांकडून स्थानिक सरकारांना वित्तीय साधनांचे हस्तांतरण याबाबतीत शिफारशी करण्याचा अधिकार राज्य वित्त आयोगाला देण्यात आलेला आहे.

राज्य वित्त आयोगाच्या कार्यवाहीमुळे स्थानिक सरकारांना काही कर शुल्क, फी, इ. मार्गाने उत्पन्न प्राप्त करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. त्याप्रमाणे घटकराज्यांकडून जमा केल्या जाणाऱ्या करांपासून काही महसूल विभागून देण्यात येतो. तसेच अनुदानाच्या स्वरूपात वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण राज्यांकडून स्थानिक सरकारांना होण्यास मदत झाली आहे. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य स्थानांना विविध प्रकारची विकासात्मक व कल्याणात्मक कार्ये हाती घेणे शक्य झाले आहे. दिवसेदिवस स्थानिक स्वराज्य संस्थांची कार्ये व जबाबदाऱ्या वेगाने वाढत आहेत. त्यामुळे या संस्थांना अधिकाधिक या वित्तीय साधनसामग्री जमा करावी लागत आहे. आणि म्हणूनच वाढत्या कार्यावरोबर वित्तीय सामग्री वाढणे आवश्यक आहे ही बाब लक्षात घेऊन राज्य वित्त आयोगाची दर पाच वर्षांनी नियुक्ती केसी जात आहे. एकूण ७३ व्या व ७४ व्या घटना दुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था या अधिक प्रमाणात स्वायत्ता अशा संस्था बनतील अशा प्रकारे वित्तीय सामग्रीच्या हस्तांतरणाला महत्व देण्यात आले आहे.

केंद्र सरकारकडून स्थानिक सरकारांना वित्तीय साधनांचे हस्तांतरण

भारत सरकारने १९९२ मध्ये ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती केली. त्यापूर्वी स्थानिक पातळीवरील सरकारांना घटनात्मक दर्जा नव्हता. मात्र ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती केल्यानंतर राज्य सरकार बरोबरच केंद्र सरकारकडून देखील स्थानिक सरकारांना वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरणाला वेग आला.

केंद्र सरकारने प्रथमच दहाव्या वित्त आयोगामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वित्तीय सहाय्याची तरतूद केल्यामुळे खन्या अर्थाने केंद्र सरकारकडून या संस्थांना वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरणाची सुरुवात झालेली दिसून येते. त्यानंतर पुढील प्रत्येक वित्त आयोगाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वित्तीय हस्तांतरणासंबंधीची तरतूद आपल्या शिफारशीमध्ये केल्याचे आढळते. दहाव्या वित्त आयोगापासून केंद्र सरकारकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना करण्यात आलेल्या वित्तीय हस्तांतरणाचे स्वरूप खालील कोष्टकामध्ये दर्शविले आहे.

कोष्टक – १

केंद्र सरकारकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वित्तीय सामग्रीचे हस्तांतरण

वित्त आयोग	हस्तांतरणाचा प्रकार	रक्कम (कोटी रुपये)
दहावा वित्त आयोग	अनुदान	५३८०
अकरावा वित्त आयोग	अनुदान	१०,०००
बारावा वित्त आयोग	अनुदान	२०,०००
तेरावा वित्त आयोग	अनुदान	२५,०००

वरील कोष्टकामधून स्पष्ट होते की केंद्र सरकारकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे होणारे वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण सात्याने वाढत आहे.

१६.२ सारांश :-

भारतीय शासन व्यवस्थेमध्ये राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार विविध स्तरांवर कार्यरत असणाऱ्या सरकारांमध्ये वित्तीय साधनांचे हस्तांतरण घडवून आणण्याची प्रक्रिया पार पाडली जाते. त्यामध्ये प्रामुख्याने वित्त आयोग राज्य वित्त आयोग तसेच स्थानिक पातळीवरील सरकारांसाठी ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती या पैलूंचे योगदान महत्वपूर्ण ठरते. सरकारांतर्गत वित्तीय हस्तांतरणासंबंधीच्या उपरोक्त विविध पैलूंमुळे भारतात सहकारी संघराज्य पद्धतीला चालना मिळण्यास मदत झाली आहे. शासनपद्धती अधिकाधिक लोकाभिमुख होण्यामध्ये वरील वित्तीय हस्तांतरणाच्या बाबींना अधिक महत्व प्राप्त झालेले आहे.

१६.४ प्रश्न

- १) विकेंद्रित व स्वायत्त उत्पन्न साधनांची गरज स्पष्ट करा.
- २) नियोजन आयोग व वित्त आयोगाच्या भूमिकेची चर्चा करा.
- ३) सरकारांतर्गत हस्तांतरणाचे विविध पैलू अभ्यासा.

१७

भारतातील पायाभूत सुविधा वित्तपुरवठा (Infrastructure Financing in India)

घटक रचना :

- १७.० उद्दिष्टे
- १७.१ प्रस्तावना
  - १७.१.१ पायाभूत सुविधा - अर्थ
  - १७.१.२ पायाभूत सुविधांचे स्वरूप
  - १७.१.३ पायाभूत सुविधांचे महत्त्व
  - १७.१.४ भारतातील पायाभूत सुविधांचा विकास
  - १७.१.५ भारतातील पायाभूत सुविधांमधील वित्तपुरवठा
  - १७.१.६ सार्वजनिक खाजगी भागीदारी व पायाभूत सुविधा
- १७.२ सारांश
- १७.३ पारिभाषिक शब्द
- १७.४ प्रश्न
- १७.५ संदर्भग्रंथ

१७.० उद्दिष्टे

- १) पायाभूत सुविधा म्हणजे काय ते समजण्यास मदत होईल.
- २) पायाभूत सुविधांचे स्वरूप व महत्त्व अभ्यासणे.
- ३) भारतातील पायाभूत सुविधांच्या विकास समजावून घेणे.
- ४) भारतातील पायाभूत सुविधांमधील वित्तपुरवठा समजावून घेणे.
- ५) सार्वजनिक, खाजगी भागीदारी व पायाभूत सुविधा अभ्यासणे.

१७.१ प्रस्तावना

कोणत्याही राष्ट्राचा आर्थिक विकास हा प्रामुख्याने कृषी व उद्योग क्षेत्रांच्या विकासावर आधारलेला असतो. मात्र या दोन्ही क्षेत्रांचा विकास हा मुख्यतः पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असतो. पायाभूत सुविधांचा विकास, देशात घडून आल्याखेरीज आर्थिक व सामाजिक

विकासाला खरा अर्थ प्राप्त होऊ शकत नाही. पायाभूत संरचना आणि आर्थिक विकास यांच्यात परस्पर सह संबंध असतो. आर्थिक विकास घडवून आणावयाचा असेल तर अगोदर आधारभूत संरचनांची निर्मिती करणे गरजेचे असते म्हणूनच आर्थिक विकासाच्या पहिल्या अवस्थेमध्ये पायाभूत सुविधांच्या उभारणीला महत्व दिले जाते. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करून आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातून आपला आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीवर भर देण्याचा प्रयत्न केला आहे. पायाभूत सुविधांच्या उभारणीसाठी सरकारने प्रचंड गुंतवणूक केली मात्र अशी गुंतवणूक पुरेशी नसल्याने सरकारने खाजगी क्षेत्राची मदत घेतली व अधिकाधिक खाजगी गुंतवणूकीला पायाभूत सुविधांसाठीचा वित्तपुरवठा महत्वपूर्ण मानला जाते. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आपण पायाभूत सुविधांचा अर्थ वर्गीकरण पायाभूत सुविधांचा विकास आणि पायाभूत सुविधांच्या वित्तपुरवठ्याचे विविध मार्ग इ. बाबींची आढावा घेणार आहोत.

१७.१.१ पायाभूत सुविधा अर्थ (Meaning of Infrastructure) :

पायाभूत सुविधा म्हणजे कृषी व औद्योगिक उत्पादनाची उर्जा, वित्तपुरवठा, वाहतूक सेवा, दळणवणण सुविधा बँका, विमा इ. अनेक बाबींची आवश्यकता असते अशा सर्व सुविधा आणि सेवा यांनाच एकत्रितपणे आर्थिक व सामाजिक परिसेवा किंवा पायाभूत सुविधा असे म्हटले जाते. पायाभूत सुविधा म्हणजे उत्पादन प्रक्रियांना अप्रत्यक्षपणे हातभार लावण्या आर्थिक सामाजिक आणि संस्थात्मक घटकांना पायाभूत सुविधा असे म्हटले जाते.

१७.१.२ पायाभूत सुविधांचे स्वरूप -

पायाभूत सुविधांचे स्वरूप लक्षात घेण्यासाठी आपणांस पायाभूत सुविधांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

अ) आर्थिक पायाभूत सुविधा - (Economic Infrastructure)

यामध्ये प्रामुख्याने ऊर्जा, वाहतूक व दळणवळण, जलसिंचन, मूलभूत उद्योग, खते, बियाणे, किटकनाशके इत्यादीचा समावेश होतो.

ब) सामाजिक पायाभूत सुविधा (Social Infrastructure)

यामध्ये मुख्यत: शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, स्वच्छता, यांसारख्या सुविधांचा समावेश करता येतो.

क) संस्थात्मक पायाभूत सुविधा – (Institutional Infrastructure)

यामध्ये विशेषत: विमा, बँका, वित्तीय संस्था, संशोधन बाजारपेठा, प्रशासकीय सेवा, तंत्रज्ञान, साठवणूक सोई, इ. चा समावेश होतो.

अर्थतज्ज हर्षमन यांच्या मते कोणत्याही शब्दाच्या पायाभूत सुविधांमध्ये पुढील घटकांचा समावेश होतो. ते म्हणजे, १) पाणीपुरवठा २) वीज, कोळसा, तेल, अपारंपारिक उर्जा साधणे ३) रस्ते, रेल्वे, जलवाहतूक, हवाई वाहतूक इ. दळणवळण सोई, ४) टपाल, दूरध्वनी इ. संपर्क साधने, ५) बँका, विमा, इ. वित्तीय सेवा, ६) विज्ञान व तंत्रज्ञान सेवा. इ.

१७.१.३ पायाभूत सुविधांचे महत्व :- (Importance of Infrastructure)

शब्दाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासामध्ये पायाभूत सुविधांचे महत्व, आणि आवश्यकता पुढील बाबीवरुन लक्षात येते.

- १) कृषी आणि ग्रामीण विकासामध्ये पायाभूत सुविधांचे योगदान मोठ्या प्रमाणावर असते. कृषी क्षेत्रात हरितक्रांती घडवून आणण्यात पायाभूत सुविधांचे योगदान मोठे आहे.
- २) रोजगार निर्मिती घडवून आणण्यामध्ये, पायाभूत सुविधांचा हिस्सा मोठा आहे. रस्ते बांधणी, दळणवळण, बँका, विमा, पाणीपुरवठा इ. मध्ये मानवी रोजगार निर्माण करण्यात पायाभूत सुविधांचा वाटा मोलाचा आहे.
- ३) देशाच्या कृषी आणि औद्योगिक विकासामध्ये पायाभूत सुविधांना महत्वपूर्ण स्थान आहे. कारण कृषी उत्पादकता व औद्योगिक उत्पादकता वाढविण्यासाठी पायाभूत सुविधांचा नितांत गरज असते.
- ४) राष्ट्रीय एकात्मता वाढविण्यामध्ये पायाभूत सुविधा महत्वपूर्ण ठरतात.
- ५) राष्ट्राच्या संरक्षण व्यवस्थेमध्ये पायाभूत सुविधा महत्वपूर्ण मानल्या जातात. कारण कोणत्याही राष्ट्राचा विकास हा राष्ट्राच्या सुरक्षिततेवर अवलंबून असतो.
- ६) राष्ट्रातील बाजारपेठांचा विस्तार आणि विकास घडवून आणण्यासाठी पायाभूत सुविधांची नितांत आवश्यकता असते.
- ७) श्रम व भांडवल या उत्पादन घटकांची गतिशिलता वाढविण्यामध्ये पायाभूत सुविधा महत्वपूर्ण ठरतात. त्यामुळे अर्थव्यवस्था गतिमान व अधिक वर्जर्क्षम होण्यास मदत होते.
- ८) प्रादेशिक असमतोल आणि आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी पायाभूत सुविधांची नितांत आवश्यकता असते.

थोडक्यात देशाच्या सर्वसमाजसेवा विकासासाठी, तसेच शाश्वत विकासासाठी पायाभूत सुविधांची निर्मिती करणे प्रत्येक राष्ट्राला आवश्यक आहे.

१७.१.४ भारतातील पायाभूत सुविधांचा विकास - (Infrastructure Development in India)

नियोजन काळात भारतात पायाभूत सुविधांच्या विकासावर भर देण्यात आला आहे. पायाभूत क्षेत्रात सार्वजनिक क्षेत्र आणि खाजगी क्षेत्र यांच्या भागीदारीमधून मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करण्याचा प्रयत्न सरकारने केला आहे. विषेशत: रस्ते, विद्युतनिर्मिती टेलिफोन तसेच रेल्वे इ. पायाभूत सुविधांमध्ये सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रामधून गुंतवणूक करण्यात येत आहे. त्यामुळे देशाच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नात (GDP) मध्ये पायाभूत सुविधांचा हिस्सा वाढत आहे. व्यापार, उपहारगृहे, विमा, बँकिंग, वाहतूक तसेच बांधकाम या क्षेत्रांचा स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढत असलेला दिसतो. त्यामुळे भारतात पायाभूत सुविधांच्या विकासाला चालना मिळत आहे. भारतातील काही प्रमुख पायाभूत सुविधांच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा विचारात घेतल्यास आपणांस पायाभूत सुविधांच्या प्रगतीची कल्यना येण्यास मदत होईल.

- १) वाहतूक व गुद साठवणूक गृहे या पायाभूत सुविधांचा जी.डी.पी मधील हिस्सा १९५०-५१ मध्ये ३.४ टक्के वरुन २०११-१२ पर्यंत ७.७ टक्के पर्यंत वाढला आहे.
- २) विमा बँकींग, यांसारख्या सेवांचा हिस्सा १९५०-५१ मध्ये ७.५ टक्क्यावरुन २०११-१२ मध्ये १६.४ टक्केपर्यंत वाढला आहे.
- ३) व्यापार उपहारगृहे या सुविधांचा हिस्सा १९५०-५१ मध्ये ८.५ टक्के इतका होता त्यामध्ये २०११-१२ मध्ये १६.९ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे.
- ४) तसेच याच काळामध्ये भारतातील प्रशासकीय सुविधांचा हिस्सा १०.४ टक्क्यावरुन १४.३ टक्क्यांपर्यंत वाढलेला दिसून येतो. वरील विवेचनावरुन आपणांस भारतातील पायाभूत सुविधांच्या नियोजन काळामधील प्रगतीची कल्पना येते.

१७.१.५ भारतातील पायाभूत सुविधांमधील वित्तपुरवठा : (Infrastructure Financing in India)

पायाभूत सुविधांच्या उभारणीसाठी प्रचंड भांडवली गुंतवणूक सरकारला करावी लागते. भारतात नियोजन काळात सरकारने पायाभूत सुविधांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मात्र असे असूनदेखील या क्षेत्रात होणारी सरकारी गुंतवणूक पुरेशा प्रमाणात नाही. सातत्याने वाढत जाणारी वित्तीय तूट आणि महसुली बाबींची कमतरता यामुळे पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असणार निधी सरकारला उभारणे कठीण जाते. यासाठी भारत सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये खाजगी क्षेत्राला सहभागी करून म्हणजेच सार्वजनिक खाजगी भागीदारी (Public Private Partnership) या पर्यायाचा अवलंब करून पायाभूत क्षेत्राच्या विकासाला चालना देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारतात पायाभूत सुविधांसाठी वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांमध्ये प्रमुख्याने व्यापारी बँका विमा कंपन्या बँकेत्तर वित्तीय संस्था, म्युच्युअल फंड, पेंशन फंड, खाजगी कंपन्यांचे समभाग, सूक्ष्म पातळीवर वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्था, तसेच अलिकडील काळात विदेशी कंपन्या इ.चा समावेश होतो. केंद्र सरकार, राज्यसरकार आणि त्याबरोबरच खाजगी क्षेत्राव्वारे पायाभूत सुविधांसाठी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली जाते. जानेवारी २००६ मध्ये भारत सरकारने पायाभूत क्षेत्रासाठी दीर्घकालीन स्वरूपाच्या वित्तपुरवठ्यासाठी, “भारतीय पायाभूत सुविधा वित्तसंस्था” (Indian Infrastructure Finance Company Limited) या संस्थेची स्थापना केली आहे. या संस्थेवर पूर्णतः सरकारची मालकी असून पायाभूत सुविधांच्या उभारणीसाठी दीर्घकालीन स्वरूपाचा कर्जपुरवठा बँकाच्या मार्फत ही संस्था करीत असते. ३१ मार्च २०१३ अखेरीस या संस्थेकडून पायाभूत क्षेत्रासाठी १८९२१ कोटी रुपये दीर्घकालीन कर्जपुरवठा केलेला आहे.

अलिकडील काळात विशेषकरून ११व्या व १२ व्या पंचवार्षिक योजना काळामध्ये सरकारने पायाभूत सुविधांच्या विकासावर भर दिलेला दिसून येतो. १२ व्या योजनेमध्ये सरकारने पायाभूत सुविधांमध्ये करण्यात येणाऱ्या गुंतवणूकीसाठी प्रामुख्याने रस्ते. रेल्वे, बंदरे, विद्युतनिर्मिती आणि दूरध्वनी या क्षेत्रांचा समावेश केला आहे. या सर्व क्षेत्रांमध्ये करण्यात येणाऱ्या एकूण गुंतवणूकीमध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या ५.७ टक्क्यावरुन ८ टक्केपर्यंत वाढ करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले आहे. या क्षेत्रांमध्ये करण्यात येणाऱ्या गुंतवणूकीसाठी खाजगी

क्षेत्राला अधिकाधिक प्रोत्साहन देण्यात आले आहे. ११ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये केंद्र सरकार राज्य सरकारे आणि खाजगी क्षेत्राकडून काही प्रमुख पायाभूत सुविधांसाठी करण्यात आलेल्या गुंतवणूकीचा हिस्सा पुढील पत्रकामध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता – १

क्षेत्र निहाय पायाभूत सुविधांच्या गुंतवणूकीचा हिस्सा

क्षेत्र	केंद्र सरकार	राज्य सरकार	खाजगी क्षेत्र	एकूण
विद्युत निर्मिती	३२ %	२४ %	४४ %	१०० %
रस्ते वाहतूक	३३ %	५१ %	१६ %	१०० %
टेलिफोन	१८ %	० %	८२ %	१०० %
रेल्वे	९१ %	५ %	४ %	१०० %

संदर्भ : नियोजन आयोग

वरील तक्त्यावरुन असे स्पष्ट होते की ११ व्या पंचवार्षिक योजना काळात विद्युतनिर्मिती, रस्तेवाहतूक, टेलिफोन आणि रेल्वे या प्रमुख पायाभूत क्षेत्रामध्ये करण्यात आलेल्या गुंतवणूकीमध्ये केंद्र सरकारकडून करण्यात आलेल्या गुंतवणूकीचा हिस्सा रेल्वे क्षेत्रात सर्वाधिक जास्त म्हणजे ९१ % इतका आहे. तर राज्य सरकारकडून रस्ते वाहतूकीमध्ये करण्यात आलेली गुंतवणूक सर्वाधिक जास्त म्हणजेच ५१ % इतकी आहे. तसेच खाजगी क्षेत्राकडून आलेल्या गुंतवणूकीमध्ये प्रामुख्याने विद्युतनिर्मिती आणि टेलिफोन या क्षेत्रातील गुंतवणूकीचा हिस्सा सर्वाधिक आहे. वरील तक्त्यामधून एक बाब निश्चितपणे स्पष्ट होते की पायाभूत क्षेत्रात खाजगी क्षेत्रातून होणारी गुंतवणूक वाढत आहे.

देशाच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये (GDP) पायाभूत सुविधांमधील सार्वजनिक क्षेत्र व खाजगी क्षेत्राचे गुंतवणूकीचे प्रमाण पुढील पत्रक क्र. २ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. २

पायाभूत सुविधांमधील गुंतवणूकीचे (GDP) मधील प्रमाण (%)

वर्ष	सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकूण
२००६ - ०७	४.१९ %	१.७ %	५.७९ %
२००७ - ०८	४.२९ %	२.२ %	६.४४ %
२००८ - ०९	४.८९ %	२.४ %	७.१८ %
२००९ - १०	४.९ %	२.६ %	७.५१ %
२०१० - ११	५.० %	२.९ %	७.९४ %
२०११ - १२	५.१९ %	३.३ %	८.३७ %

संदर्भ : नियोजन आयोग

वरील तक्ता क्र. २ वरुन स्पष्ट होते की सन २००६ – ०७ ते २०११ – १२ या काळात सार्वजनिक क्षेत्राचा पायाभूत सुविधांमधील गुंतवणूकीचा (GDP) मधील हिस्सा ४.१९ % वरुन ५.१९ % पर्यंत वाढला आहे. तसेच खाजगी क्षेत्रामधून करण्यात आलेल्या गुंतवणूकीचा स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील हिस्सा १.७ % वरुन ३.३ % टक्केपर्यंत वाढला आहे. याचाच अर्थ असा की खाजगी क्षेत्राव्वारे पायाभूत सुविधांसाठी करण्यात आलेल्या गुंतवणूकीचे स्थूल

देशांतर्गत उत्पादनामधील प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. खाजगी क्षेत्राकडून पायाभूत सुविधांसाठी वाढणारी गुंतवणूक ही देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना देणारी बाब आहे असे म्हणता येईल.

१७.१.६ सार्वजनिक खाजगी भागीदारी आणि पायाभूत सुविधा -

भारतात पायाभूत सुविधांच्या विकासामध्ये सार्वजनिक क्षेत्राबरोबर खाजगी क्षेत्राचा सहभाग घेण्यात आलेला आहे. यालाच सार्वजनिक खाजगी भागीदारी दृष्टीकोन (Public Private Partnership) असे म्हटले जाते. सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्राच्या भागीदारीमधून भारतात राष्ट्रीय महामार्ग, बंदरे, विमानतळ, रेल्वे, ऊर्जा, पर्यटन, रस्ते यांसाठेच्या पायाभूत सुविधांचा विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. खाजगी सार्वजनिक भागीदारी अंतर्गत भारतात आतापर्यंत पायाभूत क्षेत्रात राबविण्यात आलेले विविध प्रकल्प आणि त्यासाठी करण्यात आलेला खर्च यांचा तपशील खालील तक्ता क्र. २ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. ३

केंद्र व राज्य स्तरावरील सार्वजनिक खाजगी भागीदारी प्रकल्प

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्प संख्या	प्रकल्पाचा खर्च (कोटी)
राष्ट्रीय महामार्ग	१७२	९६९५२
प्रमुख बंदरे	६२	८९२९४
विमानतळे	०५	९९९९९
रेल्वे	०९	३९९२
ऊर्जा निर्मिती	६९	७३६८५
रस्ते	२७३	९२३,३८६
शहरी सुविधा	१६६	८४९९४
पर्यटन	५०	४४९७
इतर	३४	३७५६
एकूण	८४०	४९०६२७

संदर्भ - नियोजन आयोग

(Planning commission and Infrastructure.gov.in)

वरील कोष्टक क्र.३ मधून असे स्पष्ट होते की भारतात सार्वजनिक खाजगी भागीदारी या दृष्टीकोनातून विविध प्रकल्पांमध्ये मोठ्या प्रमाणात विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. राष्ट्रीय महामार्ग बांधणीमध्ये (Public Private Partnership) अंतर्गत एकूण राबविण्यात आलेल्या प्रकल्पांची संख्या १७२ इतकी असून त्यासाठी ९६९५२ कोटी रुपये खर्च करण्यात आलेला आहे. तसेच रस्ते विकासाच्या दृष्टीने राबविणेत आलेल्या एकूण प्रकल्पांची संख्या २७३ इतकी असून यावर करण्यात आलेला एकूण खर्च ९२३,३८६ कोटी रुपये इतका आहे. तसेच आतापर्यंत भारतात खाजगी व सार्वजनिक भागीदारी अंतर्गत राबविणेत आलेल्या प्रकल्पांची संख्या ४० इतकी असून त्यासाठीचा एकूण खर्च ४९०६२४ कोटी रुपये असल्याचे वरील तक्त्यामधून स्पष्ट होते.

केंद्र सरकारने आपल्या मार्च २०१६ मध्ये सादर केलेल्या अर्थसंकल्पामध्ये पायाभूत सुविधांच्या विकासावर अधिक लक्ष केंद्रीत केलेले आहे. त्यासाठी अर्थसंकल्पामध्ये भरीव खर्चाची तरतूद केलेली दिसून येते. उदा रस्ते व महामार्ग उभारणीसाठी ५५,००० कोटी रुपये राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरणाच्या (NHAI) कर्जरोख्यांमार्फत १५०० कोटी रुपये, तसेच ग्रामीण भागातील रस्ते विकासासाठी ९७०० कोटी रुपये अशी तरतूद अर्थसंकल्पामधून सरकारने केलेली आहे. तसेच रेल्वेच्या विकासासाठी २०१६ – १७ या वर्षाकरिता २०१८ लाख कोटी रुपयांची तरतूद अर्थसंकल्पात करण्यात आलेही आहे. याशिवाय उर्जा निर्मिती, खेड्यांचे विद्युतीकरण, ग्रामीण भागातील रस्ते, रखडलेले जलसिंचन प्रकल्प यांसारख्या पायाभूत सुविधांचा विस्तार करण्यासाठी सरकारकडून अधिकाधिक निधीची तरतूद करण्यात आली आहे. त्याबरोबरच खाजगी क्षेत्राचा सहभाग अधिकाधिक सरकारकडून घेतला जात आहे. व त्यामुळे भारतात पायाभूत सुविधांच्या विकासाला चालना देण्याचा प्रयत्न सरकारकडून केला जात आहे.

१७.२ सारांश :-

पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेशिवाय आणि विकासाशिवाय आर्थिक विकासाला चालना मिळत नाही. त्यामुळे आर्थिक व सामाजिक विकासाची एक पूर्व अट म्हणून पायाभूत सुविधांकडे पाहिले जाते. भारतात पायाभूत सुविधांच्या विकासात अजूनही मोठ्या प्रमाणात कमतरता जाणवते. पायाभूत सुविधांच्या उभारणीसाठी पुरेशा भांडवलाची आवश्यकता असते. भारतात पायाभूत सुविधांचा विकास घडवून आणण्यासाठी सरकार सातत्याने प्रयत्न करीत आहे. रस्ते, महामार्ग, रेल्वे उभारणी, विद्युतीकरण यांसारख्या पायाभूत सुविधांचा विस्तार घडवून आणण्यासाठी सरकार मोठ्या प्रमाणात निधी उभारत आहे. खाजगी क्षेत्राबरोबर भागीदारी करून पायाभूत क्षेत्रात अधिकाधिक खाजगी गुंतवणूकीला प्राधान्य दिले जात आहे. अलिकडे भारतात विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीला (FDI) अधिक महत्व प्राप्त झालेले आहे. अशी विदेशी गुंतवणूक पायाभूत सुविधांच्या विकासास आकर्षित करण्याचा प्रयत्न सरकारकडून केला जात आहे. त्यामुळे पायाभूत सुविधांसाठी वित्तपुरवठ्याचा भारतात विस्तार घडून येत आहे. अशा वित्तपुरवठ्यामध्ये खाजगी क्षेत्राचा हिस्सा वाढत असल्याचे दिसते.

१७.३ पारिभाषिक शब्दांचा अर्थ :-

- १) संघराज्य – अनेक सरकारांचा समावेश असणारी व्यवस्था.
- २) स्वायत्तता – अधिकार आणि कार्ये इ बपाबत स्वतंत्र निर्णय घेण्याची मुभा.
- ३) वित्तीय हस्तांतरण – केंद्र सरकारकडून राज्यसरकारांना देण्यात येणारा निधी अनुदाने इ.
- ४) रस्ते, पाणी, आरोग्य विद्युत इ. सारख्या आवश्यक घटकांसाठीचा अर्थपुरवठा.

१७.४ प्रश्न

- १) सरकारच्या स्वायत्त उत्पन्न साधनांची गरज स्पष्ट करा.
  - २) वित्त आयोगाची भूमिका विशद करा.
  - ३) वित्त आयोग आणि योजना आयोग यांतील फरक स्पष्ट करा.
  - ४) स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या वित्तीय हस्तांतरणामधील ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्तीचे योगदान स्पष्ट करा.
  - ५) भारतातील पायाभूत सुविधांचे स्वरूप स्पष्ट करा.
  - ६) भारतातील पायाभूत सुविधांच्या वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.
-

१७.५ संदर्भ सूची :-

- १) Public Finance, B.P. Tyagi, Jai Prakash Nath and Co 2015.
- २) Public Finance, R.K. Lekhi, Kalyani Publisher, 2012
- ३) Public Finance, S.K. Singh, S. Chand and Co 2010.
- ४) Public Finance and International Trade M.L. Jhingan vinda Publication Ltd 2012
- ५) Economic Policies and Performance – Dr. Vaidehi Daptardar, New Century Publication New Delhi - 2015
- ६) Five year plan of India, New Century Publication, New Delhi, M.M. Sury.
- ७) Indian Economy, Datta and Sundaram, S. Chand and Co Ltd, New Delhi - 2015
- ८) भारतीय अर्थव्यालस्था – सुखदेव खंदारे, एज्युकेशन, पब्लिशर्स औरंगाबाद – जून २०१३
- ९) सार्वजनिक अर्थकार – जे. एफ. पाटील, फडके प्रकाशन कोल्हापूर – २००८.

